

COMMUNICATIONES
EX
BIBLIOTHECA HISTORIAE MEDICAE
HUNGARICA



42

COMMUNICATIONES
EX BIBLIOTHECA HISTORIAE
MEDICAE HUNGARICA

ADIUVANTIBUS

J. BENCZE, A. DADAY, K. FARKAS, G. HAHN, I. KATONA
L. NEBENFÜHRER, GY. REGÖLY-MÉREI, E. RÉTI

REDIGIT

A. PALLA

ORVOSI KÖNYVTÁRSÁG
Budapest. II., Frankel Leó u. 25/29.
Telefon: 154-288 159-850

Könyvtár

79 B / 42
1965

BUDAPEST, 1967

REDACTIO
Budapest, II., Török utca 12.

Az Orvostörténeti Könyvtár hivatalos kiadványa

A kiadásért felel a Medicina Könyvkiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Sellő Tiborné

Műszaki vezető: Rózsa István — Műszaki szerkesztő: Kerék Elemér

Terjedelem: 15,75 (A/5) iv — Példányszám: 630 — MD 38018-a-6700

67.77 Egyetemi Nyomda, Budapest

TARTALOM

<i>Sournia, J. C.</i> : Pierre Franco és a reneszánszkori francia sebészet	9
<i>Sournia, J. C.</i> : Pierre Franco et la Chirurgie Française de la Renaissance	23
<i>Bencze József</i> : Adatok a magyar népi empirikus állatgyógyászat-hoz	37
<i>Bokesová—Uherová Mária</i> : Semmelweis Ignác Fülöp tanainak visszhangja Szlovákiában	115
<i>Bokesová—Uherová Mária</i> : Ohlas náuky Ignáca Filipa Semmelweisa na Slovensku	123
<i>Regöly—Mérei Gyula</i> : Testtorzítás — testdízítés	131
<i>Grósz István</i> : Szemészeti vonatkozások Shakespeare műveiben	139
<i>Mann Miklós</i> : Adalékok dr. Schönstein Sándor tevékenységéhez	151
<i>Szállási Árpád</i> : Az orvos alakja a magyar szépirodalomban I. rész	163
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Egészségügyi ismeretek népszerűsítése a Hasznos Multságok 1833-as évfolyamában	187
<i>Hints Elek</i> : A Bolyaiak exhumált földi maradványai	201

Adattár

Fordítás dr. Linzbauernek 1859. május 1-én Bécsben kiadott könyvéből (<i>Berend Ernő</i>)	215
Három levél az 1831. évi kolerajárvány idejéből (<i>Antall József</i>)	232
Ceglédi S. János receptlevelei a 17. század elejéről (<i>Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter</i>)	236
A tiszabábolnai pap kolera elleni védekezésre oktató röpiratának egy újabb változata (<i>Szecskó Károly</i>)	240
A nyitott koporsóval való temetés megtiltása 1811-ben (<i>Füves Ödön</i>)	246

Könyvismertetés

<i>Sz. Póczy Klára</i> : Újabb aquincumi múmiasír	247
<i>Győrffy, Gy</i> : Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	247
<i>Gortway György—Zoltán Imre</i> : Semmelweis élete és munkássága (<i>Fekete Sándor</i>)	250

I N H A L T

<i>J. C. Sournia</i> : Pierre Franco und die französische Chirurgie der Renaissance	9
<i>J. C. Sournia</i> : Pierre Franco et la Chirurgie Française de la Renaissance	23
<i>József Bencze</i> : Beiträge über die empirische Tierheilkunde in der ungarischen Volksmedizin	37
<i>Mária Bokesová—Uherová</i> : Das Echo der Lehren von I. F. Semmelweis in der Slowakei	115
<i>Mária Bokesová—Uherová</i> : Ohlas nauky Ignáca Filipa Semmelweisa na Slovensku	123
<i>Gyula Regöly—Merei</i> : Entstellung und Zierung des Körpers	131
<i>István Grósz</i> : Ophthalmische Beziehungen in Shakespeares Werken	139
<i>Miklós Mann</i> : Beiträge zur Tätigkeit Dr. Sándor Schönsteins	151
<i>Árpád Szállási</i> : Die Gestalt des Arztes in der ungarischen Belletristik, I. Teil	163
<i>Mihály Kőhegyi</i> : Popularisierung hygienischer Kenntnisse im Jahrgang 1833 der Zeitschrift „Hasznos Mulatságok“ (= Nützliche Beschäftigungen)	187
<i>Elek Hints</i> : Die exhumierten Überreste der Bólyais.	201
<i>Belege</i>	
Eine Übersetzung aus dem Büche Dr. Linzbauers, das am 1. Mai 1859 in Wien erschien (<i>Ernő Berend</i>)	215
Drei Briefe aus der Zeit der Choleraepidemie des J. 1831 (<i>József Antall</i>)	232
Rezeptbriefe des János S. Ceglédi vom Anfang des 17. Jahrhunderts (<i>Sándor Iván Kovács und Péter Kulcsár</i>)	236
Eine neue Variante des Traktats des Priesters von Tiszabábolna über den Schutz gegen die Cholera (<i>Károly Szecskó</i>)	240
Das Verbot des Begräbnisses mit offenem Sarg im J. 1811 (<i>Ödön Füves</i>)	246

Buchbesprechung

<i>Klára Sz. Póczy</i> : Újabb aquincumi múmiasír (Neuer Mumien- grab im Aquincum)	247
<i>Gy. Győrffy</i> : Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts (<i>Mihály Kőhegyi</i>)	247
<i>György, Gortvay – Imre, Zoltán</i> : Semmelweis élete és munkássága (<i>Sándor Fekete</i>)	250

S O M M A I R E

<i>J. C. Sournia</i> : Pierre Franco et la Chirurgie Française de la Renaissance	9
<i>József Bencze</i> : Contributions à la médecine vétérinaire populaire hongroise	37
<i>Mária Bokesová—Uherová</i> : L'écho des enseignements de Ignác Fülöp Semmelweis dans la Slovaquie	115
<i>Mária Bokesová Uherova</i> : Ohlas náuky Ignáca Filipa Semmelweisa na Slovensku	123
<i>Gyula Regöly—Mérei</i> : La déformation et la décoration du corps	131
<i>István Grósz</i> : Relations ophtalmologiques dans l'œuvre de Shakespeare	139
<i>Miklós Mann</i> : Données a l'activité de Dr. Sándor Schönstein	151
<i>Árpád Szállási</i> : La figure du médecin dans la littérature hongroise, Partie I.	163
<i>Mihály Kóhegyi</i> : Popularisation des notions d'hygiène dans l'année 1833 des „Hasznos Mulatságok” (Occupations utiles)	187
<i>Elek Hints</i> : Restes mortels exhumés des Bólyais	201
 <i>Documentation</i>	
Une translation de livre du Dr. Linzbauer édité le 1 mai 1859 en Vienne (Wien) (<i>Ernö Berend</i>)	215
Trois lettres de l'époque de l'épidémie cholérique de l'année 1831 (<i>József Antall</i>)	232
Ordonnances écrites de János S. Ceglédi des le début du 17 ^e siècle (<i>Sándor Iván Kovács et Péter Kulcsár</i>)	236
Une variante nouvelle du tract du prêtre de Tiszababolna enseignant la lutte contre le choléra (<i>Károly Szecskó</i>)	240
La défense des funérailles a bière ouverte en 1811 (<i>Ödön Füves</i>)	246
 <i>Compte rendu</i>	
<i>Klára Sz. Póczy</i> : Újabb aquincumi múmiasír (Une nouvelle tombe de momie en Aquincum)	247
<i>Gy. Györffy</i> : Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts (<i>Mihály Kóhegyi</i>) ..	247
<i>György, Gortvay—Imre, Zoltán</i> : Semmelweis élete és munkássága (<i>Sándor Fekete</i>)	250

CONTENTS

<i>Sournia, J. C.</i> : Pierre Franco and Surgery in France in the Renaissance	9
<i>Sournia, J. C.</i> : Pierre Franco la Chirurgie Française de la Renaissance	23
<i>József Bencze</i> : Contributions to Hungarian Popular Zootherapy	37
<i>Bokesová—Uherová M.</i> : The Echo of Ignatius Philipp Semmelweis' Doctrines in Slovakia	115
<i>Bokesová—Uherová M.</i> : Ohlas náuky Ignáca Filipa Semmelweisa na Slovensku	123
<i>Regöly—Mérei Gy.</i> : Deformities and Ornaments of the Body	131
<i>Grósz I.</i> : Ophthalmological References in the Works of Shakespeare	139
<i>Mann M.</i> : Data on the Activity of Sándor Schönstein, Md.	151
<i>Szállási Á.</i> : The Figure of the Physician in Hungarian Litterature (I.)	163
<i>Kőhegyi M.</i> : Popularization of Sanitation in a Hungarian Review of the Year 1833	187
<i>Hints E.</i> : The Disinterred Earthly Remains of the Bólyais	201
 <i>Data</i>	
Translation from a Book by Dr. Linzbauer, Published on May 1, 1859 in Vienna (<i>Berend E.</i>)	215
Three Letters Concerning the Cholera Epidemic in 1831 (<i>J. Antall</i>)	232
The Prescriptions of J. S. Ceglédi at the Beginning of the 17th Century (<i>S. I. Kovács</i> and <i>P. Kulcsár</i>)	236
A Version of the Pamphlet by the Priest of Tiszabábolna (Hungary) Containing Instructions for the Protection against Cholera (<i>K. Szecskó</i>)	240
Prohibition of Internments with Open Coffins in 1811 (<i>Ó. Fűves</i>) ..	246
 <i>Book Review</i>	
<i>Sz. Póczy K.</i> : A Recently Found Grave of a Mummy in Aquincum (Hungary)	247
<i>Győrffy Gy.</i> : Number and Density of Population in Hungary till the Beginning of the 14th Century (<i>M. Kőhegyi</i>)	247
<i>György, Gortvay—Imre, Zoltán</i> : Semelweis's Life and his Activity (<i>Sándor Fekete</i>)	250

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Сурниа Й. Ц.</i> : Пиэр Франко и хирургия ренесанса	9
<i>Сурниа Й. Ц.</i> : Pierre Franco et la Chirurgie Française de la Renaissance	23
<i>Ежеф Бенце</i> : Данные к венгерской народной ветеринарии	37
<i>Мария Бокешова-Ухерова</i> : Отклик учений Игнаца Фюлепа Семмельвейса в Словакии	115
<i>Мария Бокешова-Ухерова</i> : Ohlas náuky Ignáca Filipa Semmelweisa na Slovensku	123
<i>Дюла Регэль-Мерей</i> : Искажение тела — Украшение тела	131
<i>Иштван Грос</i> : Глазные отношения в произведениях Шекспира	139
<i>Миклош Манн</i> : Данные к деятельности доктора Шандора Шёнштейна	151
<i>Арпад Саллаши</i> : Образ врача в венгерской художественной литературе, часть I.	163
<i>Михай Кёхеди</i> : Популяризация гигиенических знаний в 1833 году издания журнала „Hasznos Mulatságok” «Полезные Развлечения»	187
<i>Элек Хинч</i> : Выкопанные бранные остатки двух Бояи	201
<i>Документация</i>	
<i>Эриё Беренд</i> : Перевод из книги доктора Линцбауера, изданной 1-го мая 1859 года в Вене	215
Три письма от времени холерной эпидемии 1831 года (<i>Ежеф Анталл</i>)	232
Рецепты Яноша Ш. Цегледи от начала XVII-го века (<i>Шандор Иван Ковач</i> , и <i>Петер Кулчар</i>)	236
Более новый вариант наставительной брошюры на защиту против холеры тисабаблоняйского попа (<i>Карой Сечко</i>)	240
Запрещение похорон с открытым гробом в 1811 году (<i>Эдзи Фювеш</i>)	246
<i>Аннотация</i>	
<i>Клара С. Поси</i> : Новью мумии аквинкума	247
<i>Дь. Дёрфффи</i> : Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bi szum Anfang des XIV. Jahrhunderts	247
(<i>Михай Кёхеди</i>)	
<i>Дьёрдь Гортваи—Имре Золтан</i> : Жизнь и творчество Семмельвейса (<i>Шандор Фекете</i>)	250

PIERRE FRANCO ÉS A RENESZÁNSZKORI FRANCIA SEBÉSZET

Írta: J. C. SOURNIA (Rennes, Franciaország)

A történész egyáltalán nem játszhatja az ítélőbíró szerepét és vissza sem állíthatja azoknak a szerencsétleneknek a jogait, akiket kortársaik igazságszolgáltatása megsértett. Mindamellett elnyomhat bizonyos tévedéseket, mérsékelheti azt a lelkesedést, amely olykor jól rendezett nyilvános cselekmények felé irányul, és előléptetheti a homályból azokat a szerény embereket, akiknek jó tulajdonságait nem verték eléggé nagy dobra. Ezeknek az elfelejtett embereknek a sorába tartozik *Pierre Franco*. Megkísérlem a rehabilitálását, mert — hogy példával is szolgáljak — a legutóbbi nálunk kiadott orvostörténeti munka két teljes oldalt szentelt *Ambroise Paré*nak, további 18 elszórt megjegyzéssel, míg ugyanakkor *Franco* nevét csak egyetlenegyszer idézi hanyagon.

Miközben *Franco*t saját korába, a XVI. századba helyezem, a franciaországi reneszánsz századába, felidézem azt a szellemi és hivatásbeli helyzetet, melyben a sebészet akkoriban volt, azután igyekezem majd az életéből hasznos tanulást meríteni számunkra.

*

Franco születésének napját nem ismerjük pontosan. Különböző adatok egybevetése és első, 1556-ban kiadott könyvében az életpályájára tett célzása alapján úgy véljük, 1505 táján született. Születése helye Turriers, a dél-franciaországi Felső-Provence mezővároskája volt. Ezt a tartományt a francia királyság végérvényesen a XV. század vége felé kebelezte be. A családjáról mit sem tudunk, de

állíthatjuk, hogy nem volt nemesi család. Francot semmilyen egyetemi városba sem küldték, egyetlen orvosi iskolába sem járt, jóllehet volt belőlük a szomszédságban, Orange-ban, Aix-en-Provence-ban, Montpellierben, amely utóbbinak a fakultása akkoriban nagy hírnévnek örvendett, vagy akár Avignonban, amely a pápáé volt. Tanulóéveit azon mesterségbeli emberek egyikénél töltötte, akiket borbélyoknak, vagy vándorsebészeknek hívtak, ez tehát kizárólag gyakorlati oktatás volt.

1546 táján a svájci Bernbe ment; itt gyakorolta mesterségét és meglehetősen klientélára tett szert. A környékbeli városokba, hol a bourgognei Pontarlierba, hol meg Neuchâtelba is járt betegekhez. 1556-ban Lausanneban a Genfi-tó partján találjuk, amely akkoriban Bernhez tartozott. Ebben az esztendőben adta ki Lyonban „kis értekezését, amely a sebészet egyik fő részét tartalmazza”. Ezt a 144 oldalas (in octavo) munkát „a berni uraknak”, a kantoni tanács tagjainak ajánlotta. Lyoni kiadót kétségtelenül azért részesített előnyben másokkal szemben, mert ez a város a század eleje óta tele volt kiváló nyomdaműhelyekkel, amelyek orvosi munkákra lettek szakosítva. E téren egyetlen svájci város sem vehette fel vele a versenyt.

1559. januárjában honoráriumot vesz fel Bernből, 1559. júliusában Genfben van, azután néhány évvel később Franco Orangeban telepedett meg, az alsó Rhône-völgyben és Provence, valamint Languedoc tartományok különböző városaiban követhetjük nyomon a tevékenységét, mint gyakorló orvosét.

Bizonyára ebben az időszakban vette feleségül Borrel Klaudiát: a vőlegény mintegy 55 éves volt, a menyasszony jóval fiatalabb, mert hiszen hat évvel korábban még kiskorú. Dauphiné tartomány egyik régi nemesi családjából való volt. Feleségének ez a származása, amely jóval magasabb volt Francoénál, mutatja társadalmi előhaladását.

Orangei tartózkodása idején, 1561-ben ismét Lyonban kinyomatta könyvének átdolgozott és jelentősen bővített kiadását, amelynek ezúttal ezt a címet adta: „Értekezés a sérvekről”. A formátum ugyanaz volt, nyolcadrét, de az oldalak száma meghaladta az 500-at. Az írásmód is változott. A szerző életkorával és tapasztalataival tekintélyre tett szert, gyakran felelősségre vonja a tudatlanokat és az ügyetleneket, akik rossz hírbe hozzák a céhet, és leleplezi csalásaikat.

Sőt, hogy munkájának jelentőségét növelje, értékét a lyoni sebész-borbélyok levelével bizonyíttatja, valamint a párizsi St. Côme sebészi kollégiumának láttamozásával.

Ez a második kiadás mégsem volt annyira gondos, mint az első, nyilvánvaló sajtóhibákat nem javítottak ki benne, az idézeteket annyira eltorzították, hogy már csaknem érthetetlenekké váltak, és a fogalmazvány pongyolaságai fordított sorrendű és ismétlődő előadásra vezettek. Ezek a tökéletlenségek arra a feltevésre készítették *Nicaise* francia történészt, aki 70 éve nyilvánosságra hozta Franco műveit, hogy a szerző bizonyosan nem saját maga ellenőrizte műve kefelenyomatát, kétségkívül azért nem, mert beteg volt, és feltételezte, hogy 1562 táján meghalt. A valóság azonban az, hogy a legújabb svájci kutatások során sokkal későbbi nyomára akadtak. A levéltárak ma egészen a haláláig nyomon követik őt, pedig az életrajza a minap még eléggé vázlatos volt.

1562. szeptember 17-től Franco visszatérőben volt Bernbe. Ismerjük azoknak az évjáradékoknak az összegét, amelyeket mind Bernből, mind Lausanneból folyósítottak neki 1578-ig bezáróan. Az összegeket pénzben, gabonában és borban fizették. A számlák vizsgálata arra a megállapításra vezet, hogy Lausanne egyik orvosának sem folyósított ekkora jövedelmet, ami bizonyítéka annak, mekkora becsben tartották őt. Ekkor előkészítette harmadik munkáját, amelyik azonban sohasem jelent meg. 1577. márciusában megfogalmazta végrendeletét felesége javára: ha voltak a házaspárnak gyermekei, ebben az időben már nem élhettek, mert semmilyen említés nem történik róluk. Miután a források 1579-től fogva hallgatnak, valószínű, hogy Franco ebben az évben meghalt. Egyébként a továbbiakban Borrel Klaudia özvegyként szerepel. 1587. decemberében, nyolc évvel később két lausannei szegényház veszi birtokába azt a hagyatékot, amit Franco özvegye végrendeletileg hagyott nekik, tehát ekkor már ő sem volt az élők sorában.

Számos szerző foglalkozott azzal, hogy párhuzamot vonjon e két kortárs-sebész, *Ambroise Paré* és *Pierre Franco* között, akik életükben sohasem találkoztak. *Paré*, aki tíz évvel fiatalabb volt, életének nagy részét Párizsban töltötte. Enciklopédikus igényű gyakorló orvos lévén sokat írt, művei számos újranomást és kiadást értek meg. Mint az udvar sebésze és katonai sebész résztvevő Franciaország

történetében, több király környezetéhez tartozott, akik elhalmozták jutalmaikkal, gyógymódjai híresek voltak, a hozzáforduló nemesek biztosították jólétét és hírnevét.

Paré életművével egybevetve Francoé csekélynek látszik. Franco messze volt attól, hogy pályafutása felfelé iveljen. Kétségtelenül politikai viszontagságok is érték, amelyekre még majd visszatérek, többször változtatta lakhelyét, alig bírt valahol állandóan megtelepedni. Az olyan kisvárosok puritán jellege, mint Berné, Lausanneé vagy Orangeé egyáltalán nem volt alkalmas nemzetközi hírnév megeremtésére. Szakítsuk itt félbe ezt az ellentétet, amely Plutarchos tollához méltó stílusgyakorlat. A valóságban ugyanis, mint azt látni fogjuk, ez a két ember tökéletesen kiegészíti egymást, és életművük tanulmányozása megmutatja mindkettejük érdemét és korlátait.

*

Franco életrajzát csak szárazon vázoltam fel, hogy biztos adatokhoz tartsam magam. Belőle először is néhány szempontot szeretnék kiemelni, amelyet szociológiaiak neveznék. Midőn ezt teszem, nem tartok tőle, hogy ebben a reneszánszsal foglalkozó tanulmányomban újszerű kifejezéseket használok.

Először is figyelemreméltó, hogy Franco polgári környezetből jött és láttuk, hogy semmiféle egyetemi tanulmányt sem folytatott. Abban a korban, amikor azt ajánlották az orvostanhallgatónak, hogy zárándokoljanak az orvostudomány forrásaihoz, vagyis látogassák a bolognai, páduai és pizai olasz fakultásokat, akkor, amikor egész névjegyzékeink vannak olyan orvosokról, akik átkeltek az Alpokon, hogy Észak-Olaszországban olyan tudást gyűjtsenek, amely közvetlenül a régiektől származik — és ezek között a vándorok között ott van *Rabelais* —, egyetlen sebészről sem tudunk, aki ilyen tanulmányútra vállalkozott volna, kivéve azokat a borbélyokat, akik a francia csapatokat kísérték egészen Nápolyig terjedő hadjáratukban.

Franco különben egyike azoknak az őseinknek, akik azért küzdöttek hogy hivatásukat a közvélemény szemében rehabilitálják. Láttuk, hogy *Paré*hoz hasonlóan, aki egy vidéki ládakészítő fiaként haláláig tisztességes vagyont mondhatott magáénak, Franco is nemeslányt vett feleségül és nagy összegű honoráriumokat kapott. Bizonyos, hogy

a sebészek csak távolról követték az orvosok társadalmi emelkedését; a XVI. század folyamán sok orvos került ki a polgárság, sőt a nemes-ség soraiból is, az orvosok valamennyi vidéki városban nagytekintélyű céhekbe tömörülnek, az orvosok és a jogászok csakhamar a hivatali nemesség soraiba kerülnek. Semmi ehhez fogható sincs a sebészek között, egyikük sem városi születésű. A sebészeti gyógykezelés elemi műveleteire, mint amilyen az érvágás vagy a törés mozdulatlanná tétele, az orvosok rosszalló irtózáttal tekintenek és alárendelt borbélyaiknak tartják fenn azokat.

Ám a sebészek foglalkozása feltartóztatathatatlannul fejlődik; ugyanez a század tanúja Párizsban annak, hogy a St. Côme konfraternitás a Sebészek Kollégiumának rangjára emelkedik, amely okleveleket ad ki esküt tett mestereknek, s így igyekezik ezt a fokot az orvostudományi fakultások által adományozott doktori fokozathoz hasonlítani; a „hosszú köntösű sebészek” utánózták az orvosok ruhadvatját. Mindamellet több mint két évszázadot kellett addig várni, amíg az orvosok és a sebészek ugyanazokat a szabályokat és jogokat élvezték.

A XVI. sz. a sebészi foglalkozás gyakorlatában is hasonlóan fontos változást jelentett, amit még senki sem méltányolt. A *Paré* és *Frarc* között vont párhuzam lehetőséget nyújt arra, hogy ezt jobban megérttessem.

Ambroise Paré életpályája végén Párizsban boltot tartott, ma úgy mondanók, fogadószobát, ahol rendelt. Látogatásait a városban öszvérháton tette, eszközeit a nyeregtáskájában vitte magával és segédje mögötte lépkedett. Ezzel szemben egész katonai sebészi tevékenységét valamelyik „nagyúr” szolgálatában töltötte, előbb Montejean marsallnál, aztán René de Rohan-nál, majd Vendôme hercegnél, végül a királynál. A főúr és a sebésze közti ilyen kapcsolatot sokkal szorosabbnak kell tartanunk annál, mint ami a mecénás és pártfogoltja között van. Olyan ez mint a mester—inás együttes. *Paré*nek semmi szabad ideje sem volt, urának személyéhez volt kötve, a cipőjét is akkor fűzhette csak be, amikor már a marsall csatába ment. Ebben olyan szokásnak az emlékét kell látnunk, amely a legrégibb korba nyúlik vissza, amikor a földesúr vagy nemesember háziszemélyzetében mindig ott volt a borbély. A többi háznép közül a borbély volt valóban a bizalmi embere, hiszen borotvája pengéje

alá ütőerét is odatartotta. Gyakorlatilag *Ambroise Paré*t az utolsó házisebészek közé számítjuk.

Franconál semmi ilyesmit sem találunk. Megvan a klientélája, a környék városaiba hívják őt, nem egyetlen embernek áll a szolgálatában, hanem a közösségnek, Bern vagy Lausanne városának. Kétségtelenül ugyanazokat a feladatokat tölti be, mint amelyeket e századvég francia vidéki városaiban ténykedő más sebészek életéből ismerünk: rendszeresen meglátogatja a város jótékonyági intézményeiben fekvő, sebészeti kezelésre szoruló betegeket: teljesít néhány közegészségügyi feladatot; az igazságszolgáltatás tisztviselőinek megkeresésére szakvéleményeket ad és a városi kincstártól hol rendszeres évi járadékot, hol pedig rendkívüli honoráriumot kap. Franco szabadfoglalkozású volt, életfenntartásáról úgy gondoskodott, mint azt a mai Franciaország legtöbb sebészorvosa teszi, akiknek egyfelől megvan a klientélájuk, másfelől közszolgálatot is ellátnak. Látjuk, hogy Franco személyével a sebészet fokozatosan utat tör magának a szabadfoglalkozás súlya felé.

Ennek a szabadságnak nemcsak előnye van. Gyakran a biztonságnak az ellentétével jár. Ezzel elérkeztünk ahhoz a kérdéshez, milyen okok készítették Francot arra, hogy oly gyakran változtatta lakhelyét. Véleményem szerint a magyarázatot hitelveiben kell keresnünk, mert abban a korban vagyunk, amikor a nyugat vallásháborúktól vérzik. Gyakran feltették a kérdést, vajon katolikus vagy protestáns volt-e. Véleményem szerint a válasz világos, Franco protestáns volt. Írásainak és életrajzának a vizsgálata olyan összefüggéseket fog adni, amelyek ezt egész világossá teszik számomra.

Franco 1546 táján jött Bernbe; nos éppen 1545. áprilisában történt a Vaud (Waadt) kantonbeliek szörnyű tömegmészárlása, akiket akkoriban protestánsoknak tartottak. Ez Lubéron hegyvidékén és Turriers egyes helyein ment végbe, ahol Franco családja lakott. Mesterségének gyakorlásáért Bern és Lausanne közpénztárából kapott fizetést, olyan városokéból, amelyek egyre elszántabban hugenották voltak, s amelyek nem túrték volna, hogy valamelyik alkalmazottjuk pápista legyen. Emlékezzünk rá, hogy a hugenotta szó Svájcban született a német „Eidgenossen”, szövetségeselek változataként. Nem tudjuk, miért hagyta ott Svájcot, hogy visszatérjen Franciaországba, feltételezzük, hogy honvágya volt, mert minden más vidék-

nél jobban szeretett provençei szülőföldjén megtelepedni. Ám a város kiválasztása nem közömbös: miért választotta Oranget, miért nem Avignont vagy Carpentrast, a szomszédos városokat? Arra magyarázom ezt, hogy rámutatok: ezidőben Orange nem tartozott a francia királyhoz, miután a király vagy ötven éven át elkobozva tartotta, 1559-ben II. Henrik a Chateau-Cambrésisi szerződésben visszaadta törvényes tulajdonosának. Ez éppen Nassaui Vilmos volt, melléknevén a Hallgatag, aki — mint ismeretes — olyan fontos szerepet játszott Németalföld történelmében. Mármost a Nassaui ház nyilvánvaló rokonszenvvel viseltetett a Luther-féle protestantizmus iránt, és két évvel azután, hogy ez a fejedelem visszaszerezte a városa feletti fennhatóságot, Franco itt inkább biztonságban érezhette magát, mint a francia Aixben vagy Carpentrasban, avagy a pápai Avignonban. Az a könyve, amelyet orangei tartózkodása idején, 1561-ben jelentetett meg, előszó helyett „Istenfélő sebészekhez szóló buzdítást” tartalmaz, amelynek meggyőződéses és ünnepélyes kifejezései határozottan kálvinista hatásra vallanak.

Szerencsétlenségére ezek az évek jelentették a vallásháborúk legvéresebb szakaszának a kezdetét. Akármilyen nemzethez tartozott is a fejedelme, Orange nem vonhatta ki magát azokból a zavarokból, amelyek a Provencet, Languedocot, a cévennesi hegyvidéket fel dúlták. 1562. júniusában a város két egyházközsége, a katolikusok és a protestánsok igazi mézszárlásba kezdtek. Franco bizalma értetően megingott, s valóban, 1562. decembere óta ismét Bernben találjuk, hogy többé el ne hagyja a svájci református kantonok területét.

S itt ismét elűt Parétól, akinek a vallási hovatarozásáról szintén sokat írtak. Bizonyos, hogy Paré rokonszenvezett az „evangélikusokkal”, mint a század közepén mondták. Senki sem figyelt fel pl. arra a tényre, hogy 1559-ben egyik fiának az Izsák utónevet adta; márpedig őszövetségi utóneveket csak az újhitűek használtak, míg a katolikusok a tekintetben csak az újszövetséget alkalmazták vagy pedig, újabb divat szerint, az antik neveket. Azt is mondták, hogy a szentbertalanéji mézszárlás alkalmával IX. Károly sebészét, Ambroise Parét megmentette volna, jöllehet hugenotta volt. Ezt a történetet Brantôme több évvel később találta ki. A korabeli írásokban sehol sincs szó Paréról, mint protestánsról, bár ugyanakkor IX. Károlynak

valóban volt protestáns orvosa, Mazille, aki ezt egyáltalán nem rejtette véka alá. Lehetséges, hogy Paré majdnem magáévá tette a reformációt, de egész életalkonya a katolikus egyház kebelében játszódott le, az egykorú plébániai anyakönyvekben több ízben keresztcszülőként szerepel, és nemcsak hogy katolikus földbe, hanem templomba temették. Márpedig ezt nem túrték volna, ha a legkisebb mértékben is gyanús lett volna: hiszen 1590-ben, a Liga korszakának delelője idején halt meg Párizsban, ahol a város papságának többsége nagyon erőteljes protestáns ellenes szélsőségeknek hódolt. Franco nagyon különbözött Parétól, és szerintem vándorló életét úgy kell felfognunk, mint a református valláshoz való ragaszkodásának bizonyítékát.

*

Itt az ideje, hogy most a sebész Franco életművének részleteibe bocsátkozzunk. Először is soroljuk fel azokat a tárgyakat, amelyek leginkább érdekelték, s amelyek közül sok neki köszönheti a tökéletesítését.

Első könyvét csaknem teljesen a sérveknek szentelte. Számos változatot ír le, s ezekből egynémely a herezacskók daganatára vonatkozik. Így leírja a vízsérvet, a vaginális vérömlenyt, a „húsos sérvet”, ami kétségtelenül a here rákja. Szemben a kiheréló sebészekkel, akik úgy szabadították meg betegüket a herezacskó sérvétől, hogy eltávolították belőle a herét, Franco megmutatja, hogyan lehet függetleníteni a zacskót és elválasztani a hozzája tapadó szomszédos szervektől anélkül, hogy csonkításra lenne szükség. Leírja a visszafeljeszthetetlen sérv operációját és bemutatja, hogyan kell operálni a kizárt sérvet, hogy ti. tágítani kell a nyakát szikével ejtett bevágással, amelyet a here és a zacskó közé óvatosan bevitt barázdált szondán végzünk. Ezt a beavatkozást tehát a nagy cseplesz esetleges resec-tiójával együtt elsőként írja le. Ambroise Paré, aki inkább a traumatológia terén volt szakember és aki sérveket nem operált, egész fejezeteket másolt le szószerint Franco könyvéből, természetesen anélkül, hogy idézte volna.

Szerzőnket nagyon érdekelte az urológia; pontosan meghatározta és népszerűsítette a gát oldalsó felvágását és a vesekőnek a vesehólyag metszésével történő eltávolítását, amit „kis apparatus-

nak" hívtak, és ő terjesztette el az ún. „nagyapparátus” módszerét, amit újabban Olaszországból behoztak, és ami abból állt, hogy ezt az oldalmetszést a kőnek a húgycsővön keresztül a vesébe juttatott katéter által történő eltávolításával párosítják. Operációs kézikönyveinek előadásmódja aprólékos, kedves és bölcs, nem kicsinyeskedő. Nagyszámú orvosi műszernek is a feltalálója, amelyek elárulják szellemességét.

Nagyon szerette a szemészetet is és úgy találta, hogy ez a szak nagyon tetszetős, mert nagyobb kockázat nélkül hatalmas megkönnyebülést hoz a betegeknek. A szürkehályog eltávolítását, ezt a műtétet, amelyet két keze segítségével végre tudott hajtani, finom és elegáns, nagyon hasznos és kevésbé fájdalmas mesterségnek találta. 1561-ben azt állította, hogy ily módon kb. 200 beteget operált, ami abban a korban rendkívüli szám, és hogy 9/10-részüket meggyógyította.

Általában el szokták felejtetni, hogy a nyúlajknak Franco által ajánlott gyógykezelése teljesen eredeti. Pontosan és aggályosan leírja, hogyan kell elválasztani a bőrt a nyálkahártyától és azokat összevarrni gondosan egymáshoz közelítve a seb széleit.

Világos, hogy a szülészet terén, Franconak nem volt akkora gyakorlata, mint Parének, de utóbbi szószerint tőle vette kölcsön, anélkül hogy idézné, a magzat lábrafordításáról szóló részletet, mert mint láttuk, abban a korban mindennapos volt ez a rossz eljárás. Mindamellettt itt is bizonyosságot tesz szellemességéről. Négylapú műszert talál ki, az ún. speculum matrist, amelynek az a feladata, hogy szélesre tárja az uterust, hogy így a magzat kivétele könnyebb legyen: ez tehát a mi fogónk őse.

Végül az utolsó bekezdés, amit Franco tevékenységének a felsorolására szánok, az amputálásokról szóljon. Azt ajánlotta, hogy mielőtt a csontot vágnák, kétszer húzzák össze a húst, először mielőtt a bőrre helyeznék a szorító köteleket, másodszer miután az izmokat átvágták. Érdekes, hogy célzást sem tesz a véredények elkötésére, arra a vérzéscsillapító eljárásra, melyet pedig Paré több évvel azelőtt javasolt. Ez a tudatlansága eggyel több bizonyítéka annak, mennyire nehezen találnak néha a legjobb javaslatok még a legkiválóbb szellemeknél is meghallgatásra.

Ha ezt az életművet a maga egészében értékeljük, elmondhatjuk,

hogy Franco Parénál bátrabb, aktívabb sebésznek mutatkozik, annál a Parénál, aki még a kenőcsöket és a tapasztokat halmozta.

Ha a sebészet történetéről áttérünk az általános orvostudomány síkjára, hangoztatnunk kell azt a tényt, hogy 1556-os első kiadásától kezdve Franco franciául írt.

Írhatott volna németül, hiszen berni szolgálatban állt; de Franco, aki Franciaország és Lausanne között osztotta meg éveit, bizonyára rosszul beszélt németül.

Írhatott volna provençal nyelven, ez volt az anyanyelve. Franciaország nyelvi egysége a XVI. században nem volt olyan, mint most, de provençalul sohasem írtak igazi tudományos művet.

Mindenekelőtt azonban latinul írhatott volna; sőt, latinul *kellett* volna írnia, hogy megfeleljen a több mint 1000 éves orvosi hagyománynak. Igaz, a XVI. század eleje óta az ember láthatott egyszerre csak franciául írt orvosi könyveket kikerülni a nyomdászoknak, ennek az új mesterségnek a sajtói alól, noha addig mindig latinul írták azokat. Ám ezekben az esetekben mindig népszerűsítő könyvekről volt szó, amelyeket a nagyközönség számára írtak. Majdnem valamennyi a „pestis” általános kifejezésével leírt járványos betegségek megelőzéséről és kezeléséről szólt. Amikor 1545-ben Ambroise Paré franciául adta ki „a kampós íjpuskával ejtett sebek kezelési módszerét”, tehát szakemberek számára írt szakkönyvét, ez az előjogaikra, hagyományaikra, latin szaknyelvükre büszke hivatásos orvosok szemében botrányszámba ment. Franco 11 évvel később nem habozott művének első kiadását ugyancsak franciául megírni; ehhez nem kis bátorság kellett, mert Parét a Kar hevesen megtámadta.

A francia nyelv használata ilyenféle emberek részéről, akiknek az értelmi színvonala eszünkbe juttatja, hogy másokhoz hasonlóan megtanulhatták volna a latint, ha akarták volna, a francia nyelv használatát náluk ha lázadásnak nem is, de legalább tüntetésnek kell tekintenünk.

A latinnak ezt a visszautasítását azoknak a nagy felszabadító mozgalmaknak a keretébe is kell helyeznünk, mint amilyenek a reneszánsz és a reformáció voltak. Nem véletlen, hogy az a három férfi, aki ebben a korban az orvostudományban legtöbbet tett a francia nyelv elterjedéséért, Laurent Joubert, a montpellier-i kar dékánja az orvostudomány terén, Paré és Franco a sebészet terén,

protestánsok voltak vagy a protestantizmus gyanújában álltak. Párhuzamot lehet vonni egyrészt a reformáció franciaországi előfutárai, a meauxi csoport lelkesítői, az evangéliumi mozgalom buzgólkodói között, akik azt akarták, hogy a szentírás eljusson minden házba, minden társadalmi rétegbe, és ezért népi nyelvekre fordították le a bibliát; másrészt pedig a modern orvostudomány ezen előfutárai között, akik azt akarták, hogy mindenki olvashassa azokat a munkákat, amelyeket tapasztalatukból merítettek, és hogy mindenki hasznukat láthassa. Mutatis mutandis a németországi és franciaországi püspökök éppúgy dörögtek Luther és Kálvin ellen, akik a népi nyelveket használták, mint ahogyan a híres nürnbergi, bázeli és párizsi fakultások Paracelsus, Ambroise Paré és Franco ellen.

Az egyetemek hagyománya nem lett volna veszélyes, ha nem igényelte volna magának a hasonlóképpen érinthetetlennek tartott tudományos hagyomány képviselőjét. Nos, Franco csakúgy mint Paré megkísérelte, hogy felszabaduljon alóla. Könnyveikben időről időre idézik Galenust, Avicennát, Abulkassizst vagy Hippokratészt, minden bizonnyal azért, hogy megmutassák, ismerik szerzőiket és van minimális műveltségük, de úgy hivatkoznak rájuk, hogy nem nagyon hisznek benne, és nem riadnak vissza olyan gyógyintézkedések ajánlásától, amelyeket ezek a régiek meg sem említenek.

Az új sebészeti igazságnak új nyelvre volt szüksége. Paré és Franco fontolgtatás nélkül belevetették magukat ebbe a kalandba. Ha úgy látták, hogy a használatos francia nem elégséges, másünnen kerestek maguknak szavakat; az egyiknél provencalból kölcsönzött szavakat találtak, a másiknál a nyugat-franciaországi nyelvjáráséit; latin, görög vagy arab eredetű szavakat kovácsoltak többé-kevésbé szerencsés franciásítással és vég nélkül sorolhatnám a szavakat, hogy megmutassam, mekkora részük van a mi mai terminológiánk kialakításában mint az anatómia, mind a szimptomatológia, mind pedig a sebészeti technika terén.

Paré és Franco nyelvészeti bátorsága — ha szabad ezt a kifejezést használnom — joggal felébreszti rokonszenvünket. A nyelvezetnek a kérdése, amint az a XVI. században felvetődött, megérdemli teljes figyelmünket, mert nekünk is megvan a XX. században a magunk hasonló problémája. Tudományágaink gyorsabban fejlődnek, mint a nyelvezetünk. Az elvont fogalmak vagy a vegyi elemek oly gyorsan

születnek, hogy alig bírjuk számukra mindjárt a megfelelő szót megtalálni. Engedünk a könnyelműség kísértésének, egyik szót a másik helyett használjuk, önkéntelenül is áldozatul esünk az imperializmus bizonyos nemének, amikor torz vagy rosszul értett idegen szavakat átveszünk, vagy olyan értelmet adunk azoknak, amellyel eredeti nyelvükben nem bírnak. Végül is tudományos beszéd-módunk rosszul alkalmazkodik a folytonos mozgásban levő valósághoz, elveszti pontosságát és nemcsak a megértésnek, hanem a haladásnak is kerékkötőjévé válik. Ezek a súlyos tökéletlenségek nemcsak az orvostudományt vagy Franciaországot búsítják; valamennyi tudomány és minden ország ugyanezekbe a nehézségekbe ütközik.

Mivel ismeretelméleti területre értünk, felidézem azt az esetet, ami Francoval történt egy ízben. Szívesen emlegetik, hogy egyike az urológia megalapítóinak, és hogy nevezetesen ő találta ki elsőnek a szeméremcsont feletti hólyagmetszést. Először is Franco nem csak urológus volt. És aztán, valóban ő találta-e fel ezt a cystostomiát? Egyébként *cystotomia* lenne a sokkal megfelelőbb kifejezés. Hallgassuk csak a beszámolóját. Franco hozzátott, hogy egy gyermek esetében húgykövet távolítson el. A hólyagba a szokásos oldalsó gát-felvágás révén juttatott műszer nem jutott a kő megragadásáig, még a végbélbe vitt új segítségével sem, amely a követ igyekezett irányítani. A gyermek szenvedett és ordított, a kétségbeesett szülők már jobban szerették volna az operáció abbahagyását vagy akár a gyermek halálát, minthogy szemtanui legyenek további kínzásának. Franco erre olyan elhatározást tett, amelyet hősinek ítélt, a szeméremcsont felett felvágta a hasfalat, kinyitotta a hólyagot, könnyűszerrel kiszedte a követ, és a gyermek komplikáció nélkül meggyógyult. A merész sebésznek hirtelen meglátása támadt, de ez a művelet nem ismétlődött, mert azt a tanulságot merítette belőle, hogy ezt a veszélyes beavatkozást nem ajánlhatja másoknak, s a maga részéről sem ismételte meg sohasem. Magának Franconak a szemében is kiegészítő és végső szükségben alkalmazott eljárás volt ez; nem tette rendszeres gyakorlattá. Amire rájött, értéktelen volt, mert nem volt tudatában annak, hogy felfedezett valamit.

És mégis, ha számításba vesszük a korabeli sebészeti módszereket és azt, hogy az aszepszist még nem ismerték, minden amellel szólt, hogy a kőnek a nyíttott hólyagból a szabad szem ellenőrzése

melletti eltávolítása át ne menjen a gyakorlatba. Bizonyos, hogy a hashártyán ejtett vágás ebben a korban mindig halálos volt, de Franco nem a hasüreget nyitotta meg, éppúgy mint ahogyan ma sem tesszük ezt, az extraserosus seb másodvarrás útján éppoly jól gyógyulhatott, mint a gátseb, ettől az időtől fogva tehát a végtelenségig ismételni lehetett volna ezt a mozdulatot. Franco ezt nem volt képes meglátni.

A továbbiakban le lehetne írni azt a számtalan, orvosi és nem orvosi anekdótát, amelyek bizonyítják, mennyire nagy a távolság valamely jelenség megfigyelése és annak az értelmi, tudományos világban való meghonosodása között; sohasem fogjuk megtudni, hány század pergett le Ádámtól, aki elsőnek látott almát leesni egy fáról, Newtonig, aki levonta belőle az általános nehézkedés törvényét. Franco története számunkra így a szerénység leckéje: jelenségek vesznek bennünket körül, amelyeket nézünk, anélkül, hogy valóban látnók azokat, bennünket, sebészeket pedig lehetőségek vesznek körül, amelyeket nem tudunk felfedni. Az eddiginél sokkal gyakrabban kellene következtetéseinket és módszereinket, elhatározásainkat is, de habozásainkat is az értelem fényénél megszünnünk, új szempontból megítélnünk; és ez az állandó újrakérdezés sokkal termékenyebb lenne azoknál a bizonyosságoknál, amelyek tanaink lényegét képezik.

Végül Franco tevékenységének utolsó oldala, amit fel szeretnék eleveníteni, erkölcsi jelleme. Amikor Franco egész tevékenységén keresztül oly gyakran fogja pártját a kontároknak, a tudatlanoknak, a műveletleneknek, ezt nem azért teszi, hogy szakmája emberének az előjogait védelmezze: a Franco-féle sebész-borbélyok semmilyen céhnek sem voltak tagjai, semmi védelmi kiváltságuk sem volt; Franco azért tett így, mert az embert nézte. Nem engedi meg, hogy valaki úgy tegyen, mintha levenné a szürkehályogot, ha a valóságban nem veszi le; nem tűri, hogy kasztrálják a beteget sérvoperáció alkalmából, mert meg lehet őt gyógyítani a here megtartása mellett is, leírja a sarlatánok gazemberségeit, tiltakozik azoknak a merészsége ellen, akiket semmilyen tapasztalat fel nem jogosít az ilyesmi vállalására.

Abban a korban, amikor protestánsok és katolikusok mészárosolták egymást, amikor Franco hallhatta a protestáns Servet Mihály bün-

tetésének a hírét, akit az ugyancsak protestáns Kálvin elevenen elégettetett, aztán a szentbertalan-éj hírét, amikor Franciaország királya lemészároltatta hugenotta alattvalóit, olyan korban, amikor az emberek egymást marcangolták Németalföldön csak úgy, mint a muzulmánok és keresztények közti határvonal mentén, Franco azt hirdette, hogy a sebészek arra vannak, hogy az embert megóvják, hogy megkíméljék a fájdalomtól, életben és egészségben tartsák, mindezt tudásuk, bölcsességük és lelkiismeretük latbavetésével.

A mindig szerény Franco értett hozzá, hogy megmutassa a feladatait és nagyságát ennek a szakmának, amelynek nem volt szabályzata, nem élvezett semmi dicsőséget, semmi megtiszteltetést, ezért legkiválóbb mestereink egyikének kell őt tekintenünk.

PIERRE FRANCO ET LA CHIRURGIE FRANÇAISE DE LA RENAISSANCE

Irta: J. C. SOURNIA (Rennes, France)

L' historien ne peut guère jouer au justicier, ni rétablir dans leurs droits les malheureux que la justice de leurs contemporains a lésés. Il peut néanmoins redresser quelques erreurs, tempérer les enthousiasmes qui reposent parfois sur des publicités bien faites, et sortir de l'ombre les modestes dont les trompettes de la gloire n'ont pas assez chanté les vertus. C'est à cette classe d'hommes oubliés qu'appartient Pierre FRANCO, et je voudrais tenter de le réhabiliter, puisque, pour donner un exemple, le dernier ouvrage d'histoire de la médecine publié chez nous consacre à Ambroise Paré deux pages entières, en plus de 18 mentions éparses, alors que le nom de FRANCO n'est cité négligemment qu'une seule fois.

En plaçant FRANCO dans ce XVI^e siècle qui fut le sien, siècle de la Renaissance en France, j'évoquerai le climat intellectuel et professionnel qui entourait alors la chirurgie, puis j'essaierai de tirer de sa vie des enseignements utiles pour nous.

*

Nous ne savons pas exactement la date de la naissance de FRANCO. D'après des recoupements, et une allusion qu'il fait à sa carrière dans son premier livre édité en 1556, nous pensons qu'il naquit aux environs de 1505. Ceci se passait à Turriers bourgade de Haute-Provence, dans le sud de la France, province que la royauté avait définitivement jointe à son domaine à la fin du XV^e siècle. Nous ne connaissons rien de sa famille, mais nous pouvons assurer qu'elle

était roturière; FRANCO ne fut envoyé dans aucune ville universitaire, il ne fréquenta aucune des écoles de médecine situées pourtant dans le voisinage, à Orange, à Aix-en-Provence, à Montpellier dont la Faculté jouissait alors d'un très grand renom, ou encore à Avignon qui appartenait au Pape. Il fit son apprentissage auprès d'un de ces hommes de l'art que l'on appelait barbiers, ou chirurgiens-herniers, instruction exclusivement pratique.

Aux environs de 1546 il se rendit à Berne en Suisse; là il exerça son métier et s'attira une certaine clientèle, se rendant en consultation dans les villes des environs, tantôt à Pontarlier en Bourgogne, tantôt à Neuchâtel. En 1556 il était sur les bords du lac Léman à Lausanne, alors administré par Berne. Cette année-là il publia à Lyon son «petit traité contenant une des parties principales de la chirurgie», ouvrage de 144 pages in octavo dédié à «ces Messieurs de Berne», échevins du canton. Un éditeur de Lyon fut choisi de préférence à d'autres, sans doute parce que la ville depuis le début du siècle était pleine d'excellents ateliers d'imprimerie qui s'étaient spécialisés dans les ouvrages de médecine: aucune autre cité de Suisse ne pouvait rivaliser avec elle dans ce domaine.

En Janvier 1559 il reçut une gratification de Berne, en Juillet 1559 il était à Genève, puis quelques années plus tard FRANCO s'installa à Orange dans la basse vallée du Rhône, et nous le suivons dans ses activités de praticien appelé dans différentes villes de Provence ou du Languedoc.

Sans doute à cette époque il épousa Claudia Borrel: le mari avait environ 55 ans, l'épouse était beaucoup plus jeune puisqu'elle était encore mineure six ans auparavant. Elle appartenait à une vieille famille noble du Dauphiné, cette extraction de sa femme, bien supérieure à celle de FRANCO, montrant sa progression sociale.

D'Orange il fit imprimer en 1561, toujours à Lyon, une édition refondue et très augmentée de son livre, intitulé cette fois «traité des hernies». Son format était le même, in octavo, mais le nombre des pages passa à plus de 500. Le ton changea aussi, l'auteur avait acquis de l'autorité avec l'âge et l'expérience, il prenait souvent à partie les ignorants et les maladroits qui déshonorent la corporation, et il dénonçait leurs supercheries. De plus, pour augmenter la portée de son ouvrage, il en fit assurer la valeur par une lettre des chirurgiens.

giens-barbiers de Lyon, et par un visa du Collège des Chirurgiens de St-Côme à Paris.

Cependant cette deuxième édition était moins soignée que la première, des fautes d'impression évidentes ne furent pas corrigées, des citations furent dénaturées au point de devenir incompréhensibles, et des négligences dans le plan amenèrent des inversions dans l'exposé et des redites. Ces imperfections firent supposer à Nicaise, historien français qui publia les œuvres de FRANCO il y a 70 ans, que l'auteur n'avait certainement pas revu ses épreuves lui-même, sans doute à cause de la maladie, et il le faisait mourir aux environs de 1562. En fait, des recherches toutes récentes en Suisse ont retrouvé sa trace beaucoup plus tard, et les archives maintenant le suivent jusqu'à sa mort, alors que sa biographie était hier encore assez rudimentaire.

Dès le 17 septembre 1562, FRANCO était de retour à Berne, et nous connaissons le montant des annuités qui lui furent versées tantôt par Berne tantôt par Lausanne jusqu'à 1578 inclusivement, les sommes étant réglées en argent, en grain et en vin. L'examen des comptes permet d'affirmer que jamais Lausanne n'avait versé des émoluments aussi élevés à aucun de ses médecins, ce qui prouve bien en quelle estime on le tenait. Il préparait alors un troisième ouvrage qui ne fut jamais publié. En Mars 1577 notre homme rédigea son testament en faveur de sa femme: si le couple avait eu des enfants ils étaient morts à cette époque, car on n'en fait nulle mention. Le silence se faisant à partir de 1579, FRANCO mourut vraisemblablement cette année-là; d'ailleurs par la suite Claudia Borrel est désignée comme veuve. En Décembre 1587, huit ans plus tard, les deux hôpitaux de Lausanne entrèrent en possession des legs que la veuve de FRANCO leur avait faits par testament, elle était donc morte à son tour.

De nombreux auteurs se sont amusé à faire un parallèle entre ces deux chirurgiens contemporains, Ambroise Paré et Pierre Franco, qui ne se sont jamais rencontrés. Paré, le plus jeune de dix ans passa une grande partie de sa vie à Paris; praticien à prétentions encyclopédiques, il écrivit beaucoup, ses œuvres connurent de nombreux tirages et plusieurs rééditions. Chirurgien de la Cour et des champs de bataille, il participa à l'Histoire de France, il appartient à l'entou-

rage de plusieurs rois qui le comblèrent de gratifications, ses cures étaient célèbres, les nobles qui eurent recours à lui assurèrent sa fortune et sa gloire.

Comparée à l'œuvre de Paré, celle de FRANCO est mince. Bien loin de connaître une carrière ascendante, FRANCO soumis sans doute à des vicissitudes politiques sur lesquelles je reviendrai, changea plusieurs fois de résidence, il eut de la peine à se fixer. L'austérité et l'exiguïté de villes comme Berne, Lausanne ou Orange ne prêtaient guère à l'établissement d'une renommée internationale. Arrêtons-là cette opposition, exercice de style digne de Plutarque. En réalité, comme nous le verrons, ces deux hommes se complètent parfaitement, et l'étude de leur œuvre montre pour chacun d'eux et leurs mérites et leurs limites.

*

De la biographie de FRANCO, que j'ai sèchement exposée pour m'en tenir aux données certaines, je voudrais d'abord tirer quelques considérations que j'appellerais sociologiques, sans crainte d'employer un néologisme dans cette étude sur la Renaissance.

Premier point à noter, FRANCO était d'un milieu roturier et nous avons vu qu'il ne fit aucune étude universitaire. Alors qu'il était recommandé à l'époque aux étudiants en médecine d'aller faire un pèlerinage aux sources en fréquentant les facultés italiennes de Bologne, de Padoue ou de Pise, alors que nous avons la liste des médecins qui franchirent les Alpes pour aller recueillir en Italie du Nord un enseignement venu directement des Anciens, et parmi ces voyageurs figure Rabelais, nous ne connaissons aucun chirurgien qui ait entrepris ce voyage d'études, en dehors des barbiers qui accompagnèrent les troupes françaises en expédition jusqu'à Naples.

D'ailleurs FRANCO fit partie de nos prédécesseurs qui luttèrent pour la réhabilitation de leur profession aux yeux du public. De même que Paré, fils d'un coffretier de campagne, était à sa mort à la tête d'une honnête fortune, de même nous avons vu FRANCO épouser une jeune fille noble et recevoir des honoraires élevés. Certes les chirurgiens ne suivirent que de loin l'élévation sociale des médecins; pendant le XVI^e siècle, beaucoup de médecins sont issus de la bourgeoisie, ou même de la noblesse, dans toutes les villes de

province les médecins font partie des corporations qui tiennent le haut du pavé, bientôt médecins et hommes de loi se retrouveront dans la noblesse de robe. Rien de tel pour les chirurgiens, aucun d'eux n'est bourgeois de naissance. Les gestes élémentaires de la thérapeutique chirurgicale, tels qu'une saignée ou l'immobilisation d'une fracture, sont considérés avec une horreur méprisante par les médecins qui les réservent à leurs inférieurs barbiers.

Mais la profession de chirurgien évolue d'une manière irréversible; ce même siècle vit à Paris la confrérie de St-Côme s'élever au rang de Collège des Chirurgiens, qui délivra des diplômes de maîtres-jurés en essayant d'assimiler ce grade à celui de Docteur décerné par les Facultés de Médecine; les «chirurgiens de robe longue» imitèrent la mode vestimentaire des médecins. Il faudra cependant attendre plus de deux siècles avant que médecins et chirurgiens ne jouissent des mêmes statuts et des mêmes droits.

Le XVI^e siècle marqua également dans l'exercice de la profession de chirurgien un changement important que personne n'a encore relevé, et la comparaison entre Paré et Franco me permettra de mieux la faire comprendre.

A la fin de sa carrière à Paris Ambroise Paré tenait boutique, nous dirions aujourd'hui un cabinet, où il recevait en consultation, et il allait faire des visites en ville monté sur une mule, avec ses instruments dans ses fontes, et son aide qui trottinait derrière. Mais toute son activité de chirurgien de guerre, il la passa au service d'un grand seigneur, d'abord le maréchal de Montejean, puis René de Rohan, puis le duc de Vendôme, enfin le roi. Beaucoup plus qu'un mécénat, il faut considérer cette relation entre un prince et son chirurgien comme un couple maître-valet; Paré ne s'appartenait pas, il était attaché à la personne de son patron, il enfilait ses bottes dès que le Maréchal partait en campagne. Nous devons voir là le souvenir d'une coutume remontant à la plus haute antiquité, où un seigneur ou un noble comptait toujours un barbier parmi ses domestiques, au milieu des autres gens de sa maison, le barbier étant vraiment un homme de confiance puisqu'on exposait les artères carotides à la lame de son rasoir. Pratiquement Ambroise Paré compte parmi les derniers chirurgiens attachés à une maison.

Rien de tel avec FRANCO. Il a sa clientèle, il est appelé en

consultation dans des villes de la région, et il est au service non pas d'un homme mais d'une collectivité, la ville de Berne ou la ville de Lausanne. Il remplit sans doute les fonctions que nous connaissons à d'autres chirurgiens dans les villes de province en France dans la fin du siècle, visitant régulièrement les malades chirurgicaux hospitalisés dans les établissements de bienfaisance de la cité, s'acquittant de certaines missions d'hygiène publique, procédant à des expertises sur réquisition des officiers de justice, et recevant de la trésorerie municipale, tantôt des annuités régulières, tantôt des gratifications exceptionnelles. FRANCO était libre, il gagnait sa vie comme le font la plupart des chirurgiens dans la France moderne, qui ont d'un côté une clientèle, et d'un autre assurent des services publics. Avec FRANCO nous voyons la chirurgie s'acheminer graduellement vers la dignité d'une profession libérale.

Cette liberté n'a pas que des avantages, elle est souvent antinomique de la sécurité, et le moment est venu de s'interroger sur les raisons qui poussèrent FRANCO à changer si souvent de résidence. À mon sens l'explication doit être cherchée du côté de ses croyances, puisque nous sommes à l'époque où l'Occident était ensanglanté par les guerres de religion. On s'est souvent demandé s'il était catholique ou protestant. À mon avis la réponse est évidente, FRANCO était protestant, et l'examen de ses écrits et de sa biographie va nous fournir un ensemble de concordance qui me paraît clair.

FRANCO arriva à Berne aux environs de 1546; or c'est en Avril 1545 qu'avait eu lieu un affreux massacre collectif des Vaudois, que l'on prenait alors pour des protestants, dans la montagne du Lubéron à quelques lieues de Turriers où habitait la famille de FRANCO. Il exerça son métier en émargeant au trésor public de Berne et de Lausanne, villes qui étaient de plus en plus délibérément huguenotes, et qui n'auraient pas toléré qu'un de leurs fonctionnaires fût papiste. Souvenons-nous que le mot huguenot naquit en Suisse par altération de l'allemand «Eidgenossen,» confédérés. Nous ne savons pas pourquoi il quitta la Suisse pour revenir en France, supposons qu'il avait le mal du pays, puisque de préférence à toute autre région, c'est dans sa Provence natale qu'il se fixa. Mais le choix de la ville n'est pas indifférent: pourquoi Orange, et pourquoi

pas Avignon ou Aix, ou Carpentras villes voisines? Je propose l'explication en remarquant qu'à cette époque Orange n'appartenait pas au roi de France; après avoir été confisquée par le roi pendant une cinquantaine d'années, elle avait été rendue en 1559 par Henri II au traité de Cateau-Cambrésis, à son propriétaire légitime qui se trouvait être Guillaume de Nassau, dit le Taciturne, qui joua dans l'histoire des Pays-Bas le rôle important que l'on sait. Or la famille allemande de Nassau avait d'évidentes sympathies pour le protestantisme luthérien, et deux ans après que ce prince eût récupéré la souveraineté sur sa ville, FRANCO pouvait s'y sentir en sécurité de préférence à Aix ou Carpentras françaises, ou à Avignon papale. Le livre qu'il fit publier en 1561, pendant son séjour à Orange, porte en guise de préface une «Exhortation aux chirurgiens craignant Dieu» dont les accents convaincus et pathétiques sont d'une inspiration calviniste certaine.

Malheureusement ces années devaient marquer le début de la période la plus sanglante des guerres de religion. Orange, quelle que fût la nationalité de son prince, ne pouvait pas échapper aux troubles qui agitaient la Provence, le Languedoc, les Cévennes, et en Juin 1562 les deux communautés catholiques et protestantes de la ville se livrèrent à un véritable massacre. On comprend que la confiance de FRANCO ait été ébranlée, aussi dès décembre 1562 il se retrouvait à Berne, et il ne devait plus quitter les cantons helvétiques réformés.

Voilà encore une différence avec Paré, sur la religion duquel on a aussi beaucoup écrit. Que Paré ait eu des affinités avec les «évangéliques», comme on disait au milieu du siècle, cela est certain. Par exemple personne n'a relevé ce fait qu'en 1559 il donna à l'un de ses fils le prénom d'Isaac; or les prénoms tirés de l'Ancien Testament n'étaient usités que par les réformés, alors que les catholiques utilisaient seulement le Nouveau Testament ou, selon une mode récente, l'Antiquité. On a dit qu'au cours du massacre de la St-Barthélémy Charles IX aurait sauvé son chirurgien Ambroise Paré bien qu'huguenot; cette histoire a été inventée par Brantôme plusieurs années après, nulle part dans les écrits du temps on ne parle de Paré comme protestant, alors que Charles IX avait en effet un médecin protestant, Mazille, qui ne s'en cachait point. Il est possible

que Paré ait failli embrasser la Réforme, mais toute la fin de sa vie se déroula dans le sein de l'Eglise catholique, il figure sur des registres paroissiaux du temps comme ayant été plusieurs fois parrain, et il fut enterré non seulement en terre catholique mais encore dans une église, ce qui n'eût pas été toléré s'il avait été le moins du monde suspect: il mourut en effet à Paris en 1590, c'est-à-dire en pleine période de la Ligue, où la majorité du clergé de la ville pratiquait un extrémisme anti-protestant très actif. FRANCO fut très différent de Paré, et nous devons selon moi, interpréter sa vie errante comme une preuve de sa fidélité à la religion réformée.

*

Il est temps maintenant d'entrer plus en détail dans l'œuvre de chirurgien de FRANCO. Enumérons d'abord les sujets qui l'ont le plus intéressé et dont beaucoup ont bénéficié de perfectionnements de sa part.

Son premier livre est presque entièrement consacré aux hernies. Il en décrit de nombreuses variétés, dont certaines concernent des tumeurs des bourses; il décrit ainsi l'hydrocèle, l'hématocèle vaginale, la «hernie charnue» qui est sans doute le cancer du testicule. Contrairement aux chirurgiens castreurs qui débarrassaient leur client d'une hernie scrotale en supprimant le testicule, FRANCO montre comment individualiser le sac, et le cliver des organes voisins lorsqu'il leur adhère, sans qu'une mutilation soit nécessaire. Il décrit l'opération de la hernie irréductible, et montre comment opérer sur les hernies étranglées, en élargissant le collet par une incision au bistouri sur une sonde cannelée prudemment introduite entre l'intestin et le sac. Cette intervention, avec résection éventuelle du grand épiploon est donc décrite pour la première fois. Ambroise Paré, qui était plus spécialisé dans la traumatologie et qui n'opérait pas les hernies, reproduisit textuellement des passages entiers de FRANCO, sans le citer évidemment.

Notre auteur s'intéressa beaucoup à l'urologie; il précisa et vulgarisa la taille latérale du périnée et extraction de la pierre par incision de la vessie, ce que l'on appelait le «petit appareil», et il répandit la méthode dite du «grand appareil», récemment importée

d'Italie, consistant à associer cette taille latérale au refoulement de la pierre par un cathéter introduit dans la vessie par l'urèthre. L'exposé de ses manuels opératoires est minutieux, doux et prudent, sans être tâillon, et il inventa un grand nombre d'instruments qui montrent son ingéniosité.

Il adorait aussi l'ophtalmologie et il trouvait cette spécialité très plaisante, amenant sans grand risque un immense soulagement aux malades. L'abaissement de la cataracte, opération qu'il savait pratiquer des deux mains, lui semblait un art subtil et élégant, très utile et peu douloureux. En 1561 il affirmait avoir ainsi opéré environ 200 malades, chiffre énorme pour l'époque, et les avoir guéris dans la proportion de 9 sur 10.

On oublie généralement que la cure des becs-de-lièvre proposée par FRANCO est totalement originale. Avec précision et méticulosité il décrit comment tailler les lambeaux de muqueuse, et les suturer en affrontant avec soin les lèvres de la plaie.

En matière d'obstétrique, manifestement FRANCO n'avait pas la pratique de Paré, mais il lui emprunte textuellement son passage sur la version podalique, sans le citer, puisque nous avons vu que ce mauvais procédé était courant à l'époque. Cependant il fit preuve là aussi d'ingéniosité en inventant un instrument à quatre lames, speculum matris, destiné à ouvrir largement l'utérus pour que l'extraction de l'enfant soit plus aisée: c'est donc l'ancêtre de nos forceps.

Enfin dernier paragraphe que je consacrerai à l'inventaire des œuvres de FRANCO, celui des amputations. Il proposa de rétracter deux fois les chairs avant de sectionner l'os, une fois avant de poser le lien constricteur sur la peau, et une deuxième fois après avoir coupé les muscles. Chose curieuse, il ne fait aucune allusion à la ligature des vaisseaux, procédé d'hémostase que Paré avait pourtant préconisé plusieurs années auparavant. Cette ignorance prouve une fois de plus à quel point les meilleures propositions trouvent parfois difficilement audience auprès des meilleurs esprits.

Si on juge cette œuvre dans l'ensemble, on peut dire que FRANCO s'y montre un chirurgien plus audacieux, plus actif que Paré qui multipliait encore les onguents et les emplâtres.

Si de l'histoire de la chirurgie nous nous élevons au niveau de la

médecine en général, il faut insister sur ce fait que dès la première édition de 1556 FRANCO écrivit en français.

Il aurait pu écrire en allemand puisqu'il était au service de Berne; mais sans doute FRANCO parlait-il mal l'allemand, partageant son temps entre la France et Lausanne.

Il aurait pu écrire en provençal, c'était sa langue maternelle. L'unité linguistique de la France n'était pas au XVI^e siècle ce qu'elle est maintenant, mais on n'écrivit jamais en provençal d'ouvrage véritablement scientifique.

Surtout il aurait pu écrire en latin; il aurait dû écrire en latin, pour satisfaire à la tradition médicale vieille de plus de 1000 ans. Depuis le début du XVI^e siècle on avait certes vu sortir des presses des imprimeurs, métier tout nouveau, des livres de médecine écrits d'emblée en français, alors que jusque là ils avaient toujours été écrits en latin. Mais il s'agissait presque toujours de livres de vulgarisation, écrits pour le grand public, et ils traitaient presque tous de la prévention et du traitement des maladies épidémiques, décrites sous le terme général de peste. Lorsqu'en 1545 Ambroise Paré avait publié en français «la méthode de traiter les plaies par hachuebutes», ouvrage spécialisé écrit pour les spécialistes, ç'avait été un scandale parmi les médecins officiels, fiers de leurs privilèges, de leurs traditions, et de leur jargon latin incompréhensible. Onze ans plus tard FRANCO n'hésita pas à écrire son ouvrage dans sa première édition également en français; il y fallait un certain courage car Paré avait été violemment pris à partie par la Faculté.

L'usage du français par des hommes de cette taille, dont le niveau intellectuel permet de penser qu'ils auraient pu apprendre le latin comme tout le monde s'ils l'avaient voulu, l'usage du français doit être considéré sinon comme une révolte, du moins comme une manifestation.

Il faut aussi placer ce refus du latin dans le cadre de ces grands mouvements d'affranchissement que furent la Renaissance et la Réforme. Ce n'est pas un hasard si les trois hommes qui ont le plus contribué à la propagation du français à cette époque dans les arts médicaux, Laurent Joubert pour la médecine, doyen de la Faculté de Montpellier, pour la chirurgie Paré et Franco, étaient protestants ou suspects de l'être. On peut faire un parallèle entre

les précurseurs de la Réforme en France, les animateurs du groupe de Meaux, les enthousiastes du mouvement évangélique, qui voulurent faire pénétrer les Ecritures dans tous les foyers, dans tous les niveaux sociaux, en traduisant la Bible dans les langages populaires, et ces précurseurs de la médecine moderne qui voulurent que tous pussent lire des ouvrages qu'ils tiraient de leur expérience, et que tous pussent en bénéficier. Toutes proportions gardées, les évêques en Allemagne et en France fulminèrent autant contre Luther et Calvin qui employaient les langues vulgaires, que les solennelles Facultés de Nüremberg, de Bâle et de Paris contre Paracelse, Ambroise Paré et Franco.

La tradition universitaire n'aurait pas été dangereuse si elle n'avait pas prétendu représenter une tradition scientifique elle aussi intangible. Or Franco, comme Paré essayaient de s'en affranchir également. Au courant de leurs textes, ils citent de temps en temps Galien, ou Avicenne, ou Aboulcassis, ou Hippocrate, bien sûr, pour montrer qu'ils connaissent leurs auteurs, qu'ils ont un minimum de culture, mais ils les invoquent sans trop y croire, et ils n'hésitent pas à proposer des mesures thérapeutiques dont ces auteurs antiques ne font nulle mention.

A une vérité chirurgicale nouvelle, il fallait un langage nouveau, Paré et Franco se lancèrent à corps perdu dans l'aventure. Quand le langage français usuel leur paraissait insuffisant, ils allaient chercher des mots ailleurs; on trouve chez l'un des vocables empruntés au provençal chez l'autre empruntés au patois de l'Ouest de la France; ils forgèrent des mots à partir du latin, du grec ou de l'arabe, les francisant souvent, avec plus ou moins de bonheur, et je n'en finirais plus de montrer la part qu'ils tiennent dans l'établissement de notre terminologie actuelle, dans l'anatomie comme dans la symptomatologie ou la technique chirurgicale.

Le courage linguistique, si l'on peut dire, de Paré et de Franco a droit à notre sympathie, et ce problème de langage tel qu'il se posait au XVI^e siècle mérite toute notre attention, car nous aussi au XX^e siècle nous avons le nôtre. Nos sciences évoluent plus vite que notre langage. Des concepts abstraits ou des corps chimiques naissent si vite que nous avons peine à leur trouver aussitôt le mot correspondant; nous succombons à la facilité, nous employons un mot pour un

autre, nous subissons involontairement une sorte d'impérialisme en adoptant des mots étrangers déformés ou mal compris, ou en leur donnant un sens qu'ils n'ont pas dans leur langage originel. Finalement notre parler scientifique reste mal adapté à une réalité mouvante, il perd sa précision, et il devient une entrave non seulement à la compréhension, mais aussi au progrès. La médecine ni la France ne sont seules à déplorer ces graves imperfections; toutes les sciences et tous les pays se heurtent aux mêmes différencultés.

Puisque nous sommes sur un terrain épistémologique, j'évoquerai une aventure chirurgicale qui arrive un jour à FRANCO. On dit volontiers de lui qu'il est un des fondateurs de l'urologie, et qu'en particulier il inventa le premier la cystostomie sus-publienne. D'abord FRANCO ne fut pas qu'un urologiste, il ne fut pas davantage le premier urologiste, et ensuite a-t-il vraiment *inventé* cette cystostomie? D'ailleurs *cystotomie* serait le terme le plus juste. Écoutons son récit. FRANCO procédait à l'ablation d'un calcul vésical chez un enfant; l'instrument introduit dans la vessie par l'incision périnéale latérale habituelle ne parvenait pas à saisir la pierre, même avec l'aide du doigt introduit dans le rectum, qui essayait de guider le calcul. L'enfant souffrait et hurlait, les parents désespérés préféreraient ou que l'on abandonnât l'opération, ou même que l'enfant mourût, plutôt que le voir plus longtemps soumis à ce supplice. FRANCO prit une décision qu'il jugea héroïque, il incisa la paroi abdominale au-dessus du pubis, ouvrit la vessie, fit facilement l'extraction de la pierre, et l'enfant guérit sans complication. Le chirurgien audacieux avait eu une illumination mais qui ne se renouvela pas, car il conclut que cette intervention étant dangereuse il ne pouvait pas la recommander, et pour sa part il ne la renouvela jamais. Aux yeux mêmes de FRANCO cette cystotomie sus-publienne avait été un procédé de dépannage, de détresse, il n'en avait pas fait une méthode. Ce qu'il avait trouvé n'avait aucune valeur, puisqu'il ignorait avoir trouvé quelque chose.

Et pourtant si l'on tient compte des techniques chirurgicales de l'époque et de l'absence d'asepsie, rien ne s'opposait à ce que l'ablation du calcul à vessie ouverte sous le contrôle de la vue n'entrât dans la pratique. Certes l'inoculation du péritoine était à cette époque toujours mortelle, mais FRANCO n'avait pas ouvert

la cavité abdominale, pas plus que nous ne le faisons aujourd'hui, la plaie extra-séreuse pouvait guérir par seconde intention aussi bien que la plaie périnéale, dès lors le geste pouvait être indéfiniment répété. FRANCO ne sut pas le voir.

On pourrait décrire de la sorte d'innombrables anecdotes, médicales ou non, qui prouvent à quel point le décalage est long entre l'observation d'un phénomène et son entrée dans le monde rationnel, scientifique; nous ne saurons jamais combien de siècles se sont écoulés entre Adam qui le premier vit tomber une pomme d'un arbre, et Newton qui en tira la loi de la gravitation universelle. Ainsi l'histoire de FRANCO est pour nous une leçon de modestie: nous sommes entourés de phénomènes que nous regardons sans les voir réellement, nous autres chirurgiens sommes entourés de possibilités que nous ne savons pas déceler, et nous devrions beaucoup plus souvent que nous ne le faisons, passer au crible de la raison, juger d'un regard neuf, nos raisonnements et nos méthodes, nos décisions comme nos hésitations; et cette remise en question permanente serait beaucoup plus féconde que les certitudes qui forment la substance de nos enseignements.

Enfin le dernier aspect de l'œuvre de FRANCO que je voudrais évoquer, est son caractère moral. Si FRANCO tout au long de son œuvre prend si souvent à partie les faussaires, les ignorants, les incultes, ce n'est pas qu'il défende les privilèges d'un homme de métier: les chirurgiens-barbiers du genre de Pierre FRANCO ne faisaient partie d'aucune corporation, ils n'avaient aucun monopole à défendre; FRANCO agit ainsi parce qu'il respecte l'homme. Il n'admet pas que l'on fasse semblant d'abattre la cataracte si on ne l'abat pas réellement, il n'admet pas que l'on castre un malade en l'opérant d'une hernie puisqu'on peut aussi le gurérir en conservant le testicule, il déctir les impostures des charlatans, il proteste contre les audaces de ceux qu'aucune expérience ne les autorise à entreprendre.

A une époque où protestants et catholiques se massacraient, où FRANCO put entendre le récit du supplice de Michel Servet protestant brûlé vif par Calvin autre protestant, et aussi le récit de la St-Barthélémy où le roi de France fit massacrer ses sujets huguenots, à une époque où l'on se déchirait dans les Pays-Bas comme à

la frontière entre Musulmans et Chrétiens, FRANCO proclamait que les chirurgiens sont là pour préserver l'homme, pour lui épargner la douleur, lui maintenir la vie et la santé, à condition d'y apporter leur science, leur prudence et leur conscience.

De ce métier qui n'avait pas de statuts, qui ne bénéficiait d'aucune gloire, d'aucun honneur, FRANCO toujours modeste sut montrer les devoirs et la grandeur, et à ce titre nous devons le considérer comme l'un de nos maîtres les meilleurs.

ADATOK A MAGYAR NÉPI EMPIRIKUS ÁLLATGYÓGYÍTÁSHOZ

Írta: BENCZE JÓZSEF (Szombathely)

A népi, empirikus állatgyógyítás éppúgy, mint az emberi tapasztalati gyógyítás szálai, talán már az ősemberig nyúlnak vissza.

A kettő közt csupán az a lényegbeli különbség, hogy az ősi embergyógyítás tudatos és nemcsak önmagán, hanem embertársain is igyekezett segíteni, addig az állati segíteniakarás nem tudatos, hanem reflexszerű.

Emésztő és rágószerveink nem sokban különböznek az ősemberétől táplálékaink is csak minőségben térnek el. Az ősembernek meg kellett küzdeni életveszély árán is a táplálékáért, csupán a növényi tápszereket nyújtotta könnyűszerrel a természet. Húseledeleiket halászzattal és vadászattal szereztek meg. Az ősember mindennapos gondja volt, élelmének megszerzése, majd később már a holnapról és a jövőről is gondoskodnia kellett. Nemcsak vadászta az állatokat, hanem igyekezett azokat maga köré gyűjteni, megszelídíteni, domesztikálni, hogy tápláléka könnyebb és biztosabb legyen. Utóbb már velük műveltette földjeit, könnyített életén, még később vagyonszerzési célokból tenyésztette az állatokat.

Önző érdeke lett az embernek, hogy állataira ügyeljen, védje, kímélje, baleseteiben és betegségében gyógyítsa őket. Mindezekből következik, hogy az ősember megfigyeléseket gyűjtött, azokat elmondta társainak, szomszédjainak és kölcsönösen kialakították a tapasztalati segítségnyújtásukat, megfigyelésüket, sőt kezdetleges gyógyító módjaikat. Már most megjegyezzük azonban, hogy *nagy általánosságban* a népi, később a paraszti állatgyógyítás sokkal kevésbé

vonta be a természetfeletti erőket elgondolásaiba és eredményeibe, azok értékelésébe, mint az egyidős embergyógyítás tette.

Művelődéstörténeti alapon ezt könnyen meg is érthetjük, hiszen állattenyésztőkről lévén szó, hamarébb megismerkedtek az állati boncolással és levonhatták azokból tapasztalataikat, viszont az emberboncolásra, amint tudjuk, még nagyon soká került a sor és hosszú ideig az állatboncolás tapasztalatait vitték át az emberi betegségek spekulációiba is.

A sok kedves és hasznos állataik megmentése balesetben, betegségekben, nagyban előre vitte a tapasztalati gyógyítást, mert bátran és sokkal természetesebb logikával nyúltak állataikhoz, akár növényi gyógyszerekről volt szó, akár manuálisan kellett beavatkozni, operálni.

Egészen bizonyos, hogy a legkezdetlegesebb kultúra idején a körülmények megváltozása, az állati munka, a vándorlással járó behatások és klímaticai viszonyok, éppúgy mint a talajviszonyok, bárhogy is védte az ember saját állatjait, mégis megtámadták az állatok szervezetét, állatbetegségek jelentkeztek, amelyeket igyekeztek meggyógyítani, és így biztos, hogy az állatgyógyítás már az őskorban elkezdődött.

Hogy az állatgyógyítás régebbi-e vagy az embergyógyítás, ezt eldönteni nem lehet, de az előbbiekből az következik, hogy az állatgyógyítás volt a korábbi. Ha még meggondoljuk azt is, hogy az ősi vallások állatáldozatai, azok felboncolása s az abból való jóslás mennyivel megelőzte az emberboncolást, valóban az állatgyógyítást mondhatjuk korábbiak.

Ókori műemlékek és irodalmi emlékeink azt bizonyítják, hogy már Egyiptomban állatgyógyítás folyt, sőt — Herodotos szerint — férfi és női *állatápolók* voltak, a papok pedig (pastophorok) vizsgálták és gyógyították az áldozati állatokat. Sőt már bizonyos szakosítás is megindult közöttük, egyik csak a szarvasmarhákhöz, mások a gazelákhoz, harmadik csak a szárnyasokhoz értett. I. u.-i századokban az állatgyógyítás párhuzamosan haladt és fejlődött az emberorvoslással. A bizánci birodalom vége felé már ilyen nagy orvosi nevek mellet mint Oribasius, Aetius, Tralles kiemelkednek ezek az állatgyógyítók: Apsyrtus, Vegetius, Theomnestus, Hierocles stb., sőt Jordanus Ruffus és Laurentius Rusius egész magas nivóra emelték az állatgyógyítást.

Az embergyógyítás tudománya azonban a XV. század végén Paracelsusszal megszabadult Aristoteles és Galenus megkötöttségeitől és messze elhagyta az állatgyógyítás empiriáját, majd tudományát. Az állatgyógyítás csak a XVIII. században lépett be a valódi korszerű tudományok közé, és leginkább éppen az orvosok és az orvosi tudomány segítségével kezdett felemelkedni és valódi tudománnyá átalakulni.

A kínaiak már 2000 évvel i. e. 165 olyan gyógyszert ismertek és írtak le, amelyeket emberre és állatra egyformán felhasználtak. A castratiót nagymértékben gyakorolták, teljesen empirikus alapon embereknél és állatoknál egyaránt. Szigorúan megvizsgálták az áldozati állatokat. Indiában, Phöniciában állatgyógyító könyveket írtak (M. Jähn's Leipzig, 1872, II. h. fejezet).

Mohamed Casim Ben Sherif Khan lefordított egy Indiában írt könyvet, amely a gyógykovács mesterség minden vonatkozását ismertette. A kéziratos könyvet perzsa szerző írta. Zein al Emin gyűjtötte össze 1519-ben az indiai tapasztalati állatgyógyítást és ez később nyomtatásban is megjelent *Materia medica indica* II. címen, de speciális állatgyógyító műveket is írtak, mint pl. egy nagy kéziratos könyv ezzel a címmel: „*Asvānan auschada*”, a lovak gyógyításának összefoglalása, szerzője ismeretlen (Vatikáni Levéltár XVI.).

A perzsáknál több kisebb-nagyobb állatgyógyító kézirat tanuskodik arról, hogy igen fejletlen gyógyították és ápolták beteg és bal esetet szenvedett állataikat, sőt szent könyvükben a Zendavesztában már az állatgyógyítók taksáját is felsorolták.

Az egyiptomiak hosszú időn keresztül nagyrészt állattenyésztők voltak. Ősi domborműveikben gyakran előfordulnak ló és szarvasmarha, teve és kecske műemlékek, éppúgy vagy még gyakrabban kutyák, macskák, szamarak és sakálók. Herodotos is megírta, hogy a Nílus völgye rendkívül alkalmas a háziállat-tenyésztésre és, hogy azok ápolása és gyógyítása apáról-fiúra szálló tapasztalati foglalkozás. Az egyiptomi műemlékek között vannak ilyen feliratúak: Szarvasmarha gyógyító, *Gazella* gyógyító.

Az ősi zsidók is állattenyésztők voltak. Mózes szigorú rendeletei az áldozati állatokról pontos állatbonctani tudást és gyakorlatot

igényeltek, mert nemcsak az állatok külsejére, hanem a belső szerveikre is tekintettel kellett lenni. Megtiltotta, hogy vak, rühes, vagy lesoványkodott állatokat áldozzanak, amelyeknek pedig valamely belső baja is volt, nem kérődzött stb. nem volt szabad az oltárhoz közel vinni. A III. könyvében azt is megtiltja Mózes, hogy beteg vagy piszkos állatot az egészségesek közé engedjenek. A pásztoroknak pedig megparancsolta, hogy beteg állatok gyógyítása vagy az egészségesek tisztogatása után mosakodjanak meg, öltözzenek át és csak azután mehetnek családjukhoz, vagy más emberek közé. Mózesnek ez a rendelkezése az első hygieniai bajmegelőző rendelkezés. Mózes foglalkozik a kutyák vesztségével is, kétségtelen azonban, hogy ezt a zsidók az egyiptomiaktól ismerték meg, mert ott már sokkal korábban tudtak róla.

Hippokrates nagy műveiben sok helyen említi a háziállatok boncolását és gyógyítását. Sőt itt-ott összehasonlító ismeretekre is tanított. Kétségtelen, hogy ember-anatómiai, boncolásbeli következtetéseit is csak a gyakori állatboncolásokból merítette. Aristotelesnek is állatgyógyító munkái maradtak meg. A belső szervek boncolásából egész pontos ismereteket írt le munkáiban. Ezek alapján gyógyított is. Aristoteles a sertések borsókáját ismerte és leírta. Megemlítette azt is, hogy főleg a szopós malacok hajlamosak erre a betegségre. Aristoteles több helyen említi, hogy senki se higgyen annak, hogy az ebek vesztsége Isten csapása, hanem harapás által keletkezett betegség.

Nagy Sándor halálával a görög tudományok meglehetősen elmaradtak és hamarosan Róma emelkedett fel a gyógyító tudományokban. Így az állatgyógyításban is. Az első római író i. e. 240 évvel Marcus Portius Cato, aki állatgyógyítással is foglalkozik és nemcsak leírja az állatok betegségeit, hanem gyógyszereket is ajánl.

Marcus Terentius Varro 100 évvel i. e.: „De re rustica” című fentmaradt művében az állattenyésztésről, vemhességről, szoptatásról, az istállók gondozásáról, a háziállatok betegségeiről és fogbajairól még ma is helyesnek mondott adatokat írt le.

Vergilius is, a nagy költő Georgica című művében állatbetegségekkel foglalkozott. Kutyák, juhok, szarvasmarhák betegségeit ismertette, főleg a tüdő betegségeit, a vesztséget, a különböző sertés- és juhbajokat és gyógyszereket is ajánlott. I. u. az I. század első felében

Aulus Cornelius Celsus nyolckötetes „De Medicina” c. művében a sebészetről és az állatbetegségekről tárgyal, és ebből az értékes könyvből nagyon sokat merített Columella, korának legnagyobb gazdája és állatorvosa. I. u. 100 évvel a Carthagoi Mago nevű nagy állatgyógyítónak kéziratait fordították le latinra. Caius Plinius i. u. 32-ben született és természettudományos munkáit 37 kötetes nagy munkájában írta meg. Ennek egy része zoologia, másik része botanika, a harmadik része gyógyszereinek hatástana. Egyaránt foglalkozik a háziállatok gyógyításával, gyógyszereivel, igen pontosan írja le a mezőgazdaságra oly fontos castratiót, amely még ma is helyes. Ugyanebben az időben írta nagy munkáját *Materia medica* címen Dioscorides, 600 gyógynövényt ismertetett és leírásait másfélevezreden keresztül tanulmányozták. (Eredeti je a bécsi Staatsarchiw-ben.)

Amint említettük Lucius Junius Columella a birodalom legkiválóbb gazdája és állatgyógyítója volt. Columella 12 kötetben írta meg munkáját és ezek közül a VI. és VII. kötet állatgyógyítással foglalkozik, részben saját tapasztalatait írja le, mint kitűnő gazda, részben pedig más szerzők adatait foglalja össze. Legfőbb elve, hogy a háziállatokat tisztán kell tartani, az istállókat rendszeren és takarosan kell építeni, nem minden állat alkalmas a tenyésztésre, de amelyik alkalmas, azt külön kell tartani, gondozni és takarmányozni. A beteg állatot el kell különíteni és ahol beteg állat volt, oda egészséges állatot helyezni nem szabad. Sok ésszerű gyógykezelést és gyógyszert írt le. A bátor műtétek híve. Nemcsak a castratiót és tályog, kelevény műtéteket említ, hanem a hasnyitást (laparatomia) is javasolja bizonyos esetekben, pl. a hashártyagyulladás, vízkórságnál.

Galenusról, a nagy római ember-orvosról is említést kell tennünk ezen a helyen is, mert nagy tudása, munkái nagymértékben hatottak az állatgyógyításra is.

A következő évszázadokban Cassius Felix, Gargilius Martialis, Rutilius, Taurus, Aemilianus, Absyrtus nagyban előre vitték a háziállatok gyógyítását. A háborús időkben főleg sokat törődtek a lovakkal, a hadsereg részére állatgyógyítókat, patkolókovácsokat képeztek, sőt állatkórházakat is rendeztek be, Diocletianus császár *Taxa* c. rendeletében az állatorvosok külön fizetéséről is gondoskodott. A katonai állatorvosok közül nagyon kitűnt Absyrtus, aki kitűnő

szemész volt, elsőként vezette be az állatok diétás gyógyítását, ismerte és leírta a tetanust, habár tévedett, mikor azt gondolta, hogy ha érett trágyába beássák a tetanuszos lovat vagy trágya helyett meleg homokba, akkor gyógyulás is lehetséges.

Vegetius Renatus (i. u. 450–500-ig) híres lógyógyító volt. Munkáit franciára, németre és olaszra is lefordították, hangsúlyozta, hogy az állatok bonctani ismerete nélkül gyógyítani nem lehetséges. Ő volt az első, aki azt hangoztatta, hogy a ragályos betegségben elpusztult állatot mélyen el kell ásni. Ugyancsak az állatragályokkal foglalkozik bölcsen Aetius. VII. Konstantin császár (912–959) nagy munkát írt, különböző szerzők műveiből foglalta össze az állatok, főleg a lovak gyógyítását.

*

A törökök Konstantinápolyt 1453-ban bevették, ezzel a tudomány, de az empiria is erősen meggyengült. Olaszországban Palermói Mózes egy indiai kéziratot fordított le olaszra, amelyben a helyes patkolás módzatait ismertette.

A XII. században a regensburgi püspök (Bolstädt) *De animalibus* című művében sok állatbetegséget ismertet babonasággal keverten.

Laurentius Russius azzal kezdi művét, hogy bár ő nem tanult, de atyjától és nagyatyjától örökölte állatgyógyító tapasztalatait. A XIII. században élt, de a XV. század végén nyomtatásban is megjelent a munkája.

Az első állatgyógyító iskola a XV. században Nápolyban létesült, ahol főleg lógyógyítással, ápolással és tenyésztéssel foglalkoztak. A XVI. században híres miskározó (Schweinschneider) egy Nufer Jakab nevű volt, aki Thurgauban (Németország) lakott és oly híres volt és annyi gyakorlatot szerzett mesterségében, hogy feleségén császármetszést végzett nehéz szülése miatt.

A XVI. és XVII. században rendkívül sok empirikus állatgyógyító és iskolázott állatorvos működött Európaszerte, főleg Spanyolországban és Franciaországban. Egyre haladt az állatanatómia és egyre pontosabban írták le és hasonlították össze a különböző állatok belső szerveit. Nem maradt el ettől Anglia és Oroszország sem. Angliából külön tanulóifjakat küldtek Olaszországba az állatgyógyítás elsajátítására.

A XVII. században egyre gyakrabban előfordult, hogy az uralkodók és hercegek nevesebb orvosokat kértek fel az állatorvoslás tanulmányozására, sőt gyakorlására is. Ez a körülmény nagyban előre vitte az állatgyógyítást és így sok helyen az empirián alapuló gyógyítás kezdett átmenni vagy át is ment, az iskolázott, sőt akadémikus állatorvoslásba. Egész Európában állatorvosi iskolákat alapítottak, részben katonai, részben polgári berendezkedéssel. A franciák és spanyolok voltak az elsők, majd Anglia következett, Ausztriában 1767-ben az olasz Scotti, hamarosan utána Wollstein szervezte meg az állatorvosképzést. A poroszok és bajorok szintén állatorvosképzést kezdeményeztek Münchenben és Stuttgartban, a sászok Drezdában.

Hazánkból is néhány tanultabb fiatallembert küldtek a már megszervezett bécsi iskolába tanulni és tanulmányozni.

A XVIII. században Oroszországban, Angliában, Svédországban, stb. már állatorvosi iskolák működnek.

Hazánkban — amint tudjuk — II. József kezdeményezésére ugyancsak egy kitűnő és jól képzett orvost bíztak meg az állatgyógyítás tanulmányozására, és előbb a budai, majd a pesti egyetemen adtak helyet az állatorvosi tudományoknak, majd 1787 tavaszán a Helytartótanács elrendelte, hogy *Tolnai Sándor* orvos szervezze meg az önálló állatorvosi oktatást. Tolnay kitűnő képességű orvos volt és kiválóan értett szervezéshez is. Egész sereg bölcs, tudományos állatorvosi könyvet írt, amelyek hosszú ideig tankönyvként szerepeltek. Tolnay Sándor rendkívüli energiával, nagy diplomáciával intézte fontos munkáját, és elmondhatjuk, hogy valósággal ő volt hazánkban az állatorvoslás terén ugyanaz, mint az orvosi tudományban, az orvosképzésben *Markusovszky Lajos*. Tolnay Sándor nyomdokain sok kiváló állatorvostanár: *dr. Zlamál Vilmos*, *dr. Szabó Alajos*, *Galambos Márton*, *dr. Thánhoffer Lajos*, *dr. Nádaskay Béla*, *Tormay Béla*, *dr. Czakó Kálmán*, *dr. Liebermann Leó*, *dr. Hutyra Ferenc*, *dr. Preisz Hugó*, *dr. Tangl Ferenc* és több más kiváló tudós oly magasra vitték a magyar állatorvoslás tudományát és szervezését, hogy a tanintézetből már 1890-ben Akadémia lett és nem kisebb világhírű tudósok, mint *Marek József*, *Aujeszky Aladár*, *Zimmermann Ágoston*, *Manninger Rezső*, *Kotlán Sándor* szereplésével egyetemi rangra emelték, előbb mint a Műegyetem önálló fakultása, majd 1963-ban Állatorvostudományi Egyetem lett.

A magyar állatorvosi tudományt nemcsak ismerik világszerte, de minden tekintetben elismerik és a legmagasabb színvonalúnak tartják.

*

Ezekben ismertettük vázlatosan az empirikus állatgyógyítás periódusát, amelynek természetesen semmilyen összefüggése sincsen az állatorvosi *tudománnyal*. A tapasztalati vagy empirikus állatgyógyítás nem tudomány. A tudomány kísérleti úton való törvényszerű igazságok összessége, amely teljesen független az empiriától és az empirikus anyagból átvett részek csak akkor válnak tudománnyá, ha azokat kísérleti és egyéb tudományos megfigyelésekkel megtámadhatatlan igazságokká fejlesztik.

Néhány mondattal említettük a hazai viszonyokat a magyarországi állatgyógyítás lassú kifejlődését, majd felvirágzását.

Tudománytörténeti okokból fontosnak tartjuk az ősmagyarágtól úgyszólván napjainkig terjedő népi vagy paraszti empiriát is röviden megismerni.

A magyar népi állatgyógyítás (empíria) semmivel sem alacsonyabb színvonalú, mint általában a többi népeké. Meg kell ismernünk azokat az ősi nyomokat, gazdasági, társadalmi, politikai vonatkozásokat, amelyek az ősmagyarág, majd a honfoglalás utáni ezer esztendőben befolyást gyakoroltak az empirikus állatgyógyításra, majd az abból kialakult korának megfelelő félig realiztikus-természettudományos jellegű periódusra, nagyrészt az orvostudomány előrehaladásával és annak hatására bekövetkezett akadémikus, tudományos, egyetemi rangú állatorvosképzésre és irodalomra.

A népi állatorvoslás általában a népnek a háziállatok betegségeiről és azok hol primitív, hol realiztikusabb, ritkábban a babonáságba átmenő, misztikus felfogását, gyógyításbeli hiedelmeit tárgyalja.

A misztikumba való átmenet lényegében és elvileg már nem tartozik a népi tapasztalati állatgyógyításhoz, az inkább a magyar néprajz tárgya, mégis itt-ott kénytelenek vagyunk a realiztikus gyógyító methodusok között megemlíteni, mert a magyar néplélek néha szerette még a tapasztalati gyógyítás valóban ésszerű és realiztikus részét is összekapcsolni bizonyos mágikus hiedelemvilággal, mert úgy látta, hogy ha ezt teszi nagyobb a nép bizodalma. Pl.

A gyógyítást bizonyos napokon végezte, a hold járását, állását régebben a Kos, Bika, Ikrek, Rák stb. időszakait, északi vagy déli szelet, ünnepnapokat, sőt bizonyos mozdulatokat is szükségesnek tartott a gyógyítás „biztosítására”. A századok múltával ezek magától értetődően kopni kezdtek, de sohasem teljesen. Még a múlt század végén is sűrűn akadtak ilyen jelenségek. Csak egy-két példát: a riühes lovat, kénes vízzel dörzsölték le, de ez csak akkor volt igazán „hatásos”, ha három nap egymás után végezték és további három nap szüneteltek, majd a hetedik napon *holdtöltekor és éjjélkor* kellett lemosni, nyári időszakban a folyóban, de oly módon, hogy a lovat fejfel a vízfolyás ellenébe állították. Télen pedig az istállóban mosták le, de a vizet nem volt szabad a kútról hozni, hanem a patakából vagy folyóból, mindig olyan módon, hogy folyás ellenében kellett a patakából meríteni.

A „népi” megjelölést a mi esetünkben nemcsak az egyszerű paraszti népre vonatkoztatjuk, mert az állatgyógyítás tekintetében népnek kell számítanunk a főnemest éppen úgy mint a püspököt, a középnemest, a plébánost és a legegyszerűbb jobbágyot, gulyást vagy juhászt. Fontos ugyanis tudnunk, hogy a népi állatgyógyítás keveréke, mégpedig gyakori keveréke egy valóban paraszti, jobbágyi empiriának, amely az évszázadokon keresztül a már műveltebb, mindenesetre írni és olvasni tudó középnemesi vagy főnemesi osztály tapasztalatából is szűrődött lefelé. Tekintetbe kell vennünk azt is, hogy főleg a XVI. századtól fogva nagyobb volt az érintkezés katonai, politikai, sőt kereskedelmi tekintetben is Magyarországgal és a szomszédos államok, főleg pedig Ausztria között, ahonnan főnemesek, de a középnemesek is már nem is olyan ritkán állatgyógyító könyveket vásároltak, latin és német nyelvűeket. Ezt idehaza birtokokon saját háziállataik gyógyítása és kezelése céljából áttanulmányozták, és a belőle vett tapasztalatokat elmagyarázták gulyásainknak, akik a szarvasmarhákkal foglalkoztak, juhászaiknak és csordásainknak. Így ezek, de néha a kocsisok is, az apáról-fiúra szállt ősi paraszti állatgyógyítás módjait a gazdáiktól szerzett gyógyító tudással gyarapították és a kettő összetevéséből alakult ki egy „népi” állatgyógyítás, amely csak a XVIII. században kezdett eleinte kis mértékben, utóbb nagyobb mértékben, a tudományos orvosi felfedezések révén, egyre inkább átalakulni.

Persze szigorú határvonalat vonni az egyes periódusok között egyáltalán nem lehet, annál is inkább, mert ezek regionálisak (tájszerintiek) voltak. Pl. Az Ausztriához közelebb eső nyugat-dunántúli részeken ez a folyamat lényegesen korábban megkezdődött, mint az Alföldön. Ugyancsak korábban beszivárgott az erdélyi részekre, ahonnan a fejedelmi udvarokból eléggé nagy érintkezés volt Lengyelországgal és Németországgal egyaránt.

Különös, de érthető, hogy az állatgyógyító empiriában lényegesen kevesebb a vallással, általában a hitélettel, a szellemekkel, és más babonasággal való összefüggés, mint az embergyógyításban. Ennek magyarázata az, hogy az egyszerű magyar nép mindig *bátrabban* merte állatait kezelni, gyógyítani, még akkor is, ha néha az életmentő késhez kellett nyúlni, mintha emeberről vagy főképp a család tagjairól volt szó. A későbbiekben mindezekről sok példát fogunk látni. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy boszorkányságos időben nem látjuk a kuruzslásnak, a babonaságnak, az ördögöségnek nyomait, de semmiesetre sem olyan nagy mértékben, mint az embergyógyításban. Ugyanezt mondhatjuk a koprotherápiával kapcsolatban is. Lényegesen kevesebbet alkalmazták állataik gyógyításában az állati ürülékeket (széklet, vizelet, vér stb.), mint az embergyógyításba, ahol még a közelmúltban is nem egy példát láttunk erre. Kétségtelen az, hogy a magyar egyetemek megnyitásával sokkal gyorsabb lépésekben kezdett megszűnni az embergyógyítás népi empiriája, mint az állatgyógyításé. Ennek oka pedig azzal magyarázható, hogy sokkal gyorsabban fejlődött az orvosképzés, mint az állatorvosképzés, főleg az 1848—1849-es szabadságharc után. A múlt század közepén határozottan elmaradt az állatgyógyítás az embergyógyítástól, és sokkal inkább továbbra is megmaradt az állatgyógyítás a nép kezeiben. A századfordulótól fogva is az állatgyógyításban sokkal inkább bíztak a majdnem minden faluban vagy legalábbis minden vidéken „működő” és közismert „baromgyógyító” parasztembereben, mint az eleinte csak a járási székhelyeken lakó főiskolát végzett állatorvosokban, csak lassan és főképpen a felszabadulás után jutott oda a magyar nép, hogy a jól megszervezett és egyre gyarapodó jól képzett állatorvosainkban egyre inkább bíztak, sokat tanultak a természettudományos felvilágosításból, könyvekben, folyóiratokban, előadásokban, és vetített képekben

bemutatott állatgyógyászati ismeretekben. Természetesen a nagyüzemi gazdálkodás siettette és ma már alig akad Magyarországon gazdaember, aki ne hinne az állatok fertőző betegségében állatról-állatra vagy akár állatról emberre.

*

Tekintsük át a magyar népi állatgyógyítás kialakulásának egyes fontosabb időszakait. Vázlatosan bár, de meg kell ismernünk, az ősmagyarország idejének erre vonatkozó emlékeit is, habár írásos nyomok nincsenek, de az ősmagyarország etnogenezise (nemzetté alakulása) és körülményei, az őshazában a szomszédokkal való érintkezése, vándorlása egészen a honfoglalásig, a magyar szókincs megfejtéséből az állatainkra és a mezőgazdaságra vonatkozó finnugor eredetű szavainkból, igenis hol bátrabban és biztosan, hol pedig kissé bizonytalanul tudunk az ősmagyar állatgyógyításra (éppen úgy mint az embergyógyításnál) következtetni. Ugyanez áll a honfoglalás korára és az Árpád-házi századokra, mert írásos nyomok a XIV. századtól fogva vannak csak, addig csupán az apáról-fiúra átszállt gyógyító hagyományokból, amelyek a XV. és XVI. században ritkábban, de azután már írásban is fentmaradtak és jó alapot képeznek a következtetésre.

A magyarság kialakulását *dr. Molnár Erik* tömören a következőképpen fogalmazza meg: „A magyar őstörténelem, tehát az őskommunista társadalmi — gazdasági alakulat, a szűkebb értelemben vett magyar történelem pedig a többi társadalmi — gazdasági alakulat történetével foglalkozik.” Ez az éles szétválasztás azért is fontos, mert a történelem „általában írott forrásanyagra támaszkodik, míg az ősközösség kutatói alig rendelkeznek írott adatokkal. Ezért az ősközösségi alakulat történetének kutatója sokkal inkább rá szorul más tudományágak eredményeire és az általános történeti elmélet megállapításait is szélesebb körben kell alkalmaznia, mint a többi társadalmi-gazdasági alakulat történetével foglalkozóknak.”

A feudális és tőkés felfogás tagadta, hogy a társadalom törvényszerűen *fejlődik*, és minden eszközzel azt igyekezett bizonyítani, — saját érdekében — hogy osztálytársadalom már ősidők óta fennállott és örök időkre fent is marad.

Az őstörténelmi kutatás fontos társtudományai: a nyelvészet, a

régészet, a néprajz, a korszerű antropológia és nem utolsósorban a tudománytörténet.

Nem lehet célunk, az őstörténeti kutatásba belebocsátkozni. Csupán az 1945-ben bekövetkezett felszabadulás tette lehetővé, hogy ez a bonyolult kérdés a hazai és szovjet, valamint finn kutatók közös munkájával végre az ingoványos, romantikus, máskor feudális célú félremagyarázásokból reális bázisra juthatott. Ez természetes is, hiszen tudjuk, hogy a magyarság őstörténetének legnagyobb része a mai Szovjetunió területén zajlott le és számos finn és szovjet kutató beható munkálata nagymértékben elősegítette a magyar kutatók igen komoly előrehaladását.

Ma már megállapíthatjuk, hogy a magyar nyelv egy ún. ősnyelvből (alapnyelv) fejlődött ki, a finn-ugor nyelven keresztül. Ennek a hatalmas nyelvcsaládnak közös őshazája a Szovjetunió területén volt. Majd az évezredek és századok folyamán szerteszakadtak az óriási területen és kisebb-nagyobb csoportokban vándoroltak, rövidebb-hosszabb időre letelepedtek, de nem maradtak az eredeti őshazában.

Az őshaza területének meghatározása nagyon bonyolult és még nem befejezett kérdés, nem is tartozik feladatunk körébe.

A halászó-vadászó ősfoglalkozásokról lassan áttértek az állattenyésztésre és a primitív földművelésre, amiből már bizonyos mérvű *osztálytagozódás*, a kezdetleges magánvagyon rendszere fejlődött ki. Az ősnyelv (alapnyelv) kb. 2000-ben i. e. kettészakadt, az ugor és a finn-permi nyelvcsoportokra. Az ugorból alakult ki fokozatosan az őbi-ugor és az *előmagyar*. Összehasonlító nyelvészeti alapon áll az a feltevés, hogy a magyarság további fejlődésének színhelye a Káma vidéke volt. Később az ótörök (turk) szomszédság révén a magyarság *lovas néppé* lett. Hamarosan rendkívül megszerette a lovakat és ragaszkodott hozzájuk. Utóbb tovább vándoroltak és eljutottak Baskíria szomszédságába.

Halászó-vadászó vándorló nép volt, magától értetődik, hogy a népesség az óriási területen igen ritka volt, mert hiszen vadászatból és halászatból éltek, és ehhez a csekély számú közösségnek is nagy területre volt szüksége. Valószínű, hogy 100 km²-re csupán 5–10 fő eshetett és ezek tömörülésekben laktak, amit már akkor „falunak” neveztek, ez a szavunk finn-ugor eredetű. Egy-egy telephelyen

hosszabb ideig is laktak, aztán tovább vándoroltak, ahol több vadat sejtettek. Lakásuk földbe ásott, fagerendákkal fedett, állatbőrrel behúzott, legtöbbször gödörszerű vagy föld feletti sátor volt. Az egymástól jó nagy távolságra levő kis falutelepek lakói összeházasodtak és közösen dolgoztak, hogy élelmüket és tartalékaikat könnyebben megszerezzék.

A lakótelepek, hordák vagy faluhelyek kicserélték egymással kezdetleges szerszámaikat, állatbőreiket és ez a „csere” arra vezetett, hogy mindennek „ára” volt, amit az bizonyít, hogy ebből a korból származik az „ár” szavunk.

Ebben az ősközösségi társadalomban is kifejlődött a „főnök” rangja, aki „úr” volt, (ez a szó is ősi finn-ugor) és aki mellett csak még egy személy emelkedett ki a kezdetleges társadalomból: az orvos személye, akit „jivasnak” neveztek. A pap személye valószínű a „főnökövel”, az „úrral” volt egyenlő, de sokszor a papi teendőt is a javasok vagy táltosok végezték. A táltos szavunk turk eredetű, „talt” kifejezésre vezethető vissza, ami bűbájosságot, varázslatot jelent (a „büülül” szó turk jelentése bűbáj vagy varázslat). Ebből a korból származik a táltos fogalommal együtt az „átok” szavunk is.

A falutelepek később tömörültek, így alakultak ki a törzsek, akik között egyre sűrűbb gazdasági kapcsolat volt.

A magyar őstörténet halászó-vadászó, majd pásztorkodó ideje az Ural és a Káma közt zajlott le, sokkal később a termékenyebb Lebédiába, utóbb a IX. század elején az Etelközbe vándoroltak. Itt már bőségesen termett a jó fű, alkalmasabb volt az állattenyésztésre. Ebből az időből származik a barom, jószág, bélyeg-billog szó, ami alatt a jószág felismerésére szolgáló, a bőrükbe süített jelet értették. Itt vették híret a Kárpátokon túl eső területeknek, a Tisza menti bolgároknak, szlávoknak. (Konstantin bizánci császár szerint a szlávok sokkal nagyobb tömegben voltak, mint a bolgárok.)

Az őstörténet egyik szakában a baskir néppel voltak szomszédságban, még később bizánci és arab írásos történeti feljegyzések bizonyítják, hogy a besenyők zaklatásai miatt nyugat felé költözködtek az ún. Etelközbe. Itt már egyre több hírt hallottak a későbbi hazáról. Megtudták, hogy a Tisza vidékén lakó bolgárok igen harciasak. Éppen ezért Árpád vezér igen szívesen fogadta Bölcs Leó bizánci

császár szövetségét a bolgárok ellen. Árpád a fiait küldte el harcosaival a bulgárok elűzésére. Bölcs Leó azonban a hátuk mögött kibékült a bulgárokkal s a magyar harcosok sietve haza akartak térni, de közben a besenyők a hazájukban maradt magyarságot nyugat felé üldözték, csupán kis része maradt vissza — szétszakítva — míg a nagyobb rész Árpád vezetésével elérkezett a Kárpátok tövébe.

Az ismertetett vázlatból csupán arra akarunk rámutatni, hogy milyen bonyolult kérdés ez és milyen apró mozaikokból kell összeállítani az egész kérdéses történeti folyamatot.

Ezekből a távoli ködbe vesző ősmagyar időkből csupán kiváló nyelvészeink által finn-ugornak elemzett szavakból tudunk arra következtetni, hogy az ősmagyarság is gyógyított embert és állatot a *maga módján*. A szavak egy része tiszta finn-ugor, más része a vándorlás folytán a turk és indus eredetű népektől felvett kifejezések. Egész terjedelmében nem foglalkozhatunk vele, csupán az ide vágó vagy némiképp szükségesnek látszó szavakból sorolunk fel néhányat: átok, nyavalya, árt, áld, átkoz, epe, álom, dermed, igéz, íz, jós, ír, kehe, kígyó, kín, lé, lélek, máj, méz, keverék, mocskok, szemét, nyúl, ló, sajó, sajog, savó, sör, süly, szarv, szegfű, szív vagy szü, szór, szül, szűz, táltos, tetű, toll, torok, túró, utál, vaj vagy voi, var, vér víz, önhal mind-mind finn eredetűek.

A honfoglalás utáni századokban egyre több szláv, utóbb pedig germán eredetű szó keveredett a magyar nyelvhez. Turk eredetűek a következők: bujtorján, borz, boszorkány, kecske, kos, kökény, kökőrcsin, kőrísfa, körte, laska, sajt, söpör, szeplő, tályog, tarhonya, torma, tulok, bájol, bővöl.

Baskír eredetű szavaink közül néhány: bölény, köpü, komló, iráni eredetű, a tej és a bűdös kifejezés perzsa vagy arab eredetű a sáfrány. Valószínű, csuvas eredetű a sátor és a szőlő.

Felsorolásunk természetesen hiányos. Inkább arra kívánunk rámutatni, hogy a népi gyógyításban gyakrabban szereplő szavaink közül melyek ősiek. A szláv szavak a honfoglalás után járultak a magyar szókincshez, viszont úgy az északi, mint a déli szláv népek is meglehetősen sok magyar szót vettek át.

Valószínűleg szláv eredetűek a mirigy, csoma, csoma, kifejezések, viszont az „igézés” kifejezés ősi magyar, a szemmelverés a későbbi századok szavai közé tartozik. Mindkettőnek majdnem ugyan az

volt a jelentése: betegséget okozni ránézéssel, rosszakaratú tekintettel. De az „igézés” szó „ige” eredete azt is mutatja, hogy bizonyos „igéket” kellett hozzá mondani. Mindkét kifejezés végigvonul úgy az állat-, mint az embergyógyítási empiria vonatkozásain, éppúgy sokat szerepelt a XVII. és XVIII. század boszorkánypereiben is.

A „hidegletés” egyik legáltalánosabban ismert kifejezés volt már az ősidőkben is. Hideglölés, hidegborzongás, istenhidegje stb. kifejezések váltakoznak. Maga a hidegletés szó, ha nyelvészeti alapon még nem is bizonyítható, minden valószínűség szerint ősi kifejezésünk. A gyakoriságát megmagyarázza, hogy a hidegletés nagyon sok megbetegedés velejárója, főleg — ha tudjuk —, hogy a malária, különböző fajtái szinte endémiások voltak.

Magától értetődik, hogy éppenezért az oly gyakori hidegletés egyik legfőbb terrénuma volt a népi gyógyításnak. Ellenszeréül különböző növényi forrásokat ittak, de ezzel kapcsolatosan sok babonáságot is ismerünk.

A sok közül a legismertebb a bodza-borzafa virágja és ága. A bodzafa virágából főzetet készítettek, ezt még ma is szívesen isszák meghűlésnél, hidegrázásnál. Az ágakkal végzett ceremóniák ma már ritkák, de egészen a századfordulóig gyakori babonás eljárás volt, az összehasonlító népi orvoslás alapján úgy látjuk, hogy ez is szláv vagy germán eredetű. A Dunántúlon a hidegrázásban szenvedő ember (mindegy, hogy mi volt a hidegrázást kiváltó betegség) a bodzafa felé fordult és ezt mondta: „Borzafa, vendégnek gyűttem hozzád, hallod-e, ajándékot is hoztam neked: „a hidegletésemet”, egyen meg a fenye, ha el nem veszed tülem.” Állatok esetében a lovat vagy szarvasmarhát kivezették éjszakának idején a bodzafához és a tulajdonosa mondta el a fenti babonás mondatot (saját gyűjtésem, 1913—1914-ben Répcelak, Csánig, Dénesfa, Beled, Mihályi, Kisfalud). Erdélyben és az Alföldön egy bodzafaágot törtek le, és a patak vagy a folyó vizébe dobták, ezzel a mondással: „Ahogyan ezt a borzafát nem akarom többet látni, lovam vagy tehenem hidegrázását sem akarom látni.” (Dr. Kántor Ödön gyűjtése Sárvár és környékén, dr. Boros Vida gyűjtése Erdélyben, Maroshévízen.)

A hidegletésnek nevezett betegség (amely lényegében csak tünete valamilyen betegségnek) nemcsak az egyszerű paraszti nép között, uralkodott, hanem a főnemesi és főpapi osztálynál is. Úgy az emberi,

mint az állati gyógyításban egyaránt. Erre mutat gróf Eszterházy Ferenc kézirata, amely ráolvasásokat és más gyógyító szokásokat tartalmaz. Eszterházy 1670-ben született, kétségtelen tehát, hogy az általa feljegyzett adatokat ősi szájhagyományként ismerte és biztosra vehetjük, hogy sok százados népi gyógyító szokás maradványa. Annnyival is inkább állíthatjuk ezt, mert változatait több XVII. és XVIII. századbéli kéziratban is megtaláltuk. Az ide vágó lényesebb irodalmi adatok ezek: *Dr. Magyarai—Kossa Gyula* : Magyar Orvosi Emlékek, III. kötet, 450. oldal; *Ipolyi* : Századok, 1872. évfolyam, Magyar Nyelv XVI. évfolyam 79. oldal, *Ethnographia* XI. évfolyam, 412. oldal, valamint Századok, 1882. IV. 365. és 1874. VI. 588. oldal.

Tudnunk kell, hogy az abrakadábrás babonás írásos feljegyzések kétségtelenül arab, egyiptomi eredetűek és onnét származnak át talán a törökökön vagy Bizáncon keresztül és terjedtek el a magyar nép körében, de amint *dr. Hovorka* és *dr. Kronfeld* : „Vergleichende Volksmedizin” című könyvében láthatjuk, kisebb-nagyobb eltéréssel úgy a déli, mint az északi szlávoknál is ismerték.

Eszterházy eredeti kéziratát *Thaly Kálmán* fedezte fel és írta le a Századokban 1883-ban, a közleményből is kiténik, hogy Győr és Pozsony megyében és Pécs környékén különböző változatokban ismerték.

Még inkább fontosabb és biztosan a magyar korai évszázadok állat- és embergyógyító hiedelmeit mutatják *Bornemissza Péter* szuperintendens, protestáns püspök-helyettes 1578-ból való kézirata: „Az Ördögi kísérletekről”. A kéziratot első ízben a Századokban ismertették 1874-ben, eredeti helyesírással. Legutóbb pedig a Tudományos Akadémia kiadásában 1955-ben jelent meg *Eckhardt Sándor* jegyzeteivel: „Ördögi Kísértetekről avagy Röttenetes utálatosságáról ez megferteztetett világnac es azból való ki tisztogatásáról az mi urunc Iezus Kristusnac. Sempten, Pinkösd tájba. 1578.”

Az „Ördögi Kísértetek” mint különálló mű Bornemissza Péter egy korábbi munkájából való kiadvány. Egyetlen ép példánya van (valószínű ez is csak másolat) a pápai református kollégium könyvtárában. A nagyon értékes művel kapcsolatosan már néhány munka foglalkozott, amelyek közül *Schulek Tibor* 1939-ben és *Nemeskürti*

István 1959-ben megjelent munkái válnak ki. Minket azonban csupán tudománytörténeti szempontokból azok a ráolvasások érdekelnek, amelyek kétségtelenül ősi eredetűek, de ezek sem színmagyarok, mert több észak-szláv vonatkozás van bennük. Ezek a ráolvasások babonaságok, semmiféle természetes gyógyszert nem tartalmaznak, így tudománytörténeti vonatkozásban csak azért értékesek, mert az előző századok bűbájoskodó, babonás, imádságos „gyógyítására” mutatnak vissza.

Sokkal érdekesebb a XVI-i és a megelőző századok állatbetegség elnevezései. Néhányat lássunk ezekből: Szent Antal tüze, és rögén = orbánc, békaleveleg = az állat torkán daganat, tályog vagy kelevény, de néha torokban lévő duzzanat, egyszerű toroklob, máskor a torok vagy a szájpaddás vizenyője. Erre vonatkozólag értékes tanulmányt közölt *Pais Dezső* a Magyar Nyelv, XIII. évfolyam 272. oldal. Említi, hogy a „békaleveleget egyes vidékeken „lebeke” néven ismerték.

Békolat vagy békolás, lóbetegség. Lehet, hogy valami bőrbaj, mert: „Ha a lovon békolat vagyon, az ló békolásán hosszú gyakos szőrű, ha föl fősüllöd a békolást. Jó a zöld ir az békolatban lévő sebes lábura.” (A ló patájának talpi részén ma „nyirráknak” nevezett gyulladás van, amelyet ma is zöld írral, azaz rézgálic kenőcsével kezelnek.)

Bélindulás = közönséges hasmenés.

Biborcs vagy biborcsó, vagy buborcs: gyulladás „az ló lábán, ki buborcs vagyon, mesd meg nekie . . . míg meglátod minémű rútság jár ki belőle. Az ló szárát alá mind az biborcsig erősen meg kell tekerni és a biborcsot egy érvágó vassal vágasd meg.”

Borsó = a sertés borsóka kórja (cysticercus).

Csapereszkedés = torokgyulladás vagy az állat álla alatt vagy felett különböző eredetű daganat, duzzanat vagy mirigy.

„Cselekedet” van rajta = megrontott, szemmelvert, megátkozott.

Csírás betegség = mérges, rosszindulatú mirigyek, lóbetegség. Ha a mirigy a „tüdőre telepszik”, akkor az veszedelmes kelés. Ezt butacsírának is nevezik. (Legrégibb adat 1706-ból, Magyar Nyelv, 343. oldal.). Tulajdonképp agyvízkkór, a meningeális folyadék mechanikus úton nyomást okoz és az állat teljes bágyadtságát (innen: butacsír) idézi elő.

Csoport vagy tsoport = ún. pók, vagy himpók a ló lábán.

Disznószaka. Az elnevezést állatra és emberre egyaránt használták, fogakon, nyakon levő bármely daganat vagy vizenyősség. Ez a kifejezés már a régi görögöknél is használatos volt.

Dob-dög = haspuffadás.

Dögdaganat = a nyelv alatt vagy a nyelv izmainak daganata.

(Lásd még *Gyarmaty Sándor*: A falusi baromorvos, 1832. 113. oldal.)

Ereszkedés = tályog, gennyes daganat.

Érgelyva = ló vagy szarvasmarha nyakán értágulás (aneurisma).

Farkasdagadás vagy sömör, hívják farkasfenének is a szákszázelen vagy a szájban levő sömörhólyagokat.

Farkasfog, ha a ló fogai hegyes végűre kopnak, s emiatt a lovak nehezen rágnak. Ilyenkor a fog hegyét le szokták törni vagy csípni.

Farkashályog. Ez nem a közönséges szürkehályog; a szemem semmi elváltozást sem látni és a ló mégis vak. Nevezik feketehályognak is. *Liszt Nándor*: „Népies gyógymódok és babonák Hajdú megyében. Debrecen, 1906. 26. oldal. A hajdúsági nép az utolsó évtizedekben is farkashályognak vagy farkassötétségnek nevezi. Rákóczi Zsigmond 1650-ben írta egy lováról, hogy egyik szemére megvakult, mert farkashályog van rajta (Monum. okm., XXIV. 416.)

Farkasféreg = az állat végbelében levő férgek.

Bőrfarkas vagy bőrfene, forrófene, fenerák, feneseb, lényegében egyet jelentenek; az állatokon levő bőr rákszerű daganatok.

Fibelekje vagyon; hideg leli. Főleg lovakra szokták mondani. A fibelek kifejezés a német Fieber szóból származott át, tehát a ló lázas.

Fökény, fökin, fököny egyet jelentenek: fekélyt.

Frantzu féreg: lóbetegség, amely nem jelent egyet a syphilissel, hanem a lovak rosszindulatú gennyes bőrbaja. A Dunántúlon fránca, vagy feránca szavakkal is nevezték.

Himpók: különböző eredetű, a lovak lábán elhelyezkedő és sántaságot okozó bajokat értettek alatta. Pl. Savós inhuvely gyulladás, csontkinövés, porckinövés, a lovak csánkja alatti kisebb csonthártyagyulladás. Ezt csánkpóknak is nevezték.

Hószem: a lovak periodikusan fellépő szemgyulladása. Az Alföldön szemtüzesedésnek nevezték.

Imely: a marhabögöly (*Hypoderma bovis*) élősd, amely az állatok főleg a szarvasmarha bőre alá befúrja magát és kicsúcsosodik.

Kimenyelés: valamely ízület ficama. A nép mindenféle ízületi daganatra és duzzadásra használta. Igen régi magyar kifejezés már az 1488. évi bagonyai ráolvasásban is előfordul (Magyar Nyelvőr, 1920., 80. oldal.).

Körömméreg: az állatok, főleg a hasított patájúak, szarvasmarha juh stb. körömágy-gyulladás.

Körömrhadás: lovak patagyulladás, savós, gennyes bűzös folyamat.

Körömtorony: a ló patájának az emberi rákhoz külsőleg hasonló veszélyes daganata.

Lépdög: lépfene, anthrax.

Lókehe: hörignyulladás. A lovak hörögve nehezen lélegzenek.

Nyeregnyomás: zúzódás, gennyes sebképződés, bőrgyulladás a ló hátán a nyereg alatt.

Rajos: valószínű az állatok agyhártyagyulladás.

Rüh: embernél, állatnál egyaránt gyakori elnevezés, az emberi rüh, főleg a Dunántúlon a XV–XVI. században zsennyedéknek is nevezték (Nádasdy Tamás levele). Az állati rüh alatt a magyar nép nagyon sokféle bőrbetegséget értett.

Sérés, sérvés: az állati és emberi sérv elnevezése.

Szaka: dagadt mirigyek a nyakon.

Szapornyica: ősidők óta használatos kifejezés, amelyen a XVI. XVII. században közönséges ornyáلكahártya-gyulladást értettek, a múlt század elején a takonykört is így hívták, holott semmi köze a náthához. Ez főleg kutyabetegség. Vírusos eredetű.

Szömöcsén vagy a Dunántúlon inkább szömöcsin (Szöcsing, szöcsin.). Az említett Eszterházy Ferenc-féle feljegyzésekben ezzel kapcsolatosan ezt olvassuk: „Valamint te kiszáradsz, azonképpen emberen is a szömöcsének kizáradjanak” (lásd Századok, 1883. évfolyam 364. oldal).

Tétemény: a dunántúli népnél ma is használatos kifejezés minden oly betegségre, amely mögött ráolvasást, szemmelverést vagy más babonáságot sejt, azt egyszerűen téteménynek nevezi.

Vízes tetű: igen gyakran használt népi elnevezés. A ló vagy a szarvasmarha, de az emberek lábán levő nedvedző bőrgyulladás

vagy ekcémát nevezik így (lásd: Gyógyászat, 1880. évfolyam, 109. old.) (vagy Göcsej, Ethnographia, XIII. évfolyam, 218.) (A vak tetű elnevezés ugyanazt jelenti Zala, Vas és Sopron megyében.)

Zabálás: ha a ló megterhelte a gyomrát.

Válucska: a csípő ízületek vagy általában az ízületek, daganata, duzzanata, fájdalmas vizenyője.

Többször előfordul a múlt század kézírataiban ez a kifejezés: „megesik a daganat”. Ez alatt a nép a daganat, duzzanat, gyulladás, vagy a vizenyő lelohadását érti.

Ípolyi Arnold, a Századok 1872. évfolyamában leírta, hogy Nyáry Albert a bagonyai családi levéltárban felfedezett egy kéziratot, amely kétségtelenül 1488-ból származott, Kakati nevű faluból, a mai Párkányból, abban az időben Párkányt még Kakatinak hívták. Ma a régi elnevezés alapján Csehszlovákiában Kuti a neve. Ipolyi nyelvemlékként mutatja be a kéziratot, csak másodsorban említi, hogy értékes ember- és állatgyógyászati tudománytörténeti emlék is van benne. A kéziratban foglalt három ráolvasás közül kettő lóbetegségre vonatkozik és csak egy emberi.

Az első ráolvasás lényegében ima, a lófekély gyógyítására, a második a „szemdöge” ellen, míg a harmadik a ló marjulása vagy ficama ellen való. A ráolvasásban egyes szavak értelmetlenül hangzanak, viszont több szó manapság való népi használata (pl. marjulás), élénken bizonyítják az egyszerű magyar nép ősi hagyományait, azokhoz való ragaszkodását. Mindegyik imádságos ráolvasás ősmagyar szokás szerint incantatióval kezdődik, akárcsak a finnek runái vagy az ógermánoknál az „Segenek”, az áldások, míg tartalma az ősmagyar vonatkozásokat vitte át, felcserélve keresztényi motívumokkal. Ugyanezt sokkal nagyobb számban őrizte meg a finn hagyomány vagy a germánok, de nálunk — sajnos — a megkeresztelkedés után a papok túlbuzgók voltak és minden ősmagyar részt, amely a táltoskori időkből származott, kiírtották.

„Fenyő váglak, mire? Arra, hogy vessze el Jánosról a szemdögöt, ezt háromszor kell mondani, közben háromszor karddal vágni a fenyőt.” Ugyanezt lovaknál és szarvasmarháknál is használták.

A kificamodott ló lábára való inkantáció és ráolvasás változatait találjuk, a XVII. és XVIII. századok kézírataiban is. Megtaláljuk más formában a merseburgi ráolvasásokban (Grimm: Deutsche

Mythologie), ami szintén a magyar szövegünk ősiségét bizonyítja, mert az ónémetben még pogány istenségeikhez folyamodnak, de későbbi hasonló ráolvasásokban az ógermán istenségek neveit már Jézussal cserélték fel.

A balázsolás, mint kultikus szokás ma is gyakori egyes vidékeken, február 3-án embereknél a papok végzik. A gyermekek nyaka felett keresztbe helyeznek gyertyákat, régebben meg is gyújtották és a szertartás után az oltárra helyezték. A pap közben a következő imát mondja: „Per intercessionem Sancti Blasii episcopi et Martyris, liberet te Deus a malo guttaris et quolibet alio malo.”

A XIV. és XV. században állatokat is vezettek „balázsolásra” főleg búcsújáráhelyeken a papokhoz, ez hazánkban főleg az Alföldön volt elterjedve. Végül is a XV. században a pápa betiltotta az állatok balázsolását.

A füstölés és gőzölés az ősmagyarok óta alkalmazott gyógyítási eljárás. A füstölést a magyar nép embernél és állatnál bajmegelőzésre és gyógyításra alkalmazták. A XVI. században a füstölésnek sok írásos és később nyomtatott feljegyzései maradtak ránk, állatoknál főleg bajmegelőző célokra, nagyon sokféle szert alkalmaztak a füstöléshez. Szent István napján a mezőn és kertben szedett szizféle füvet, gatz tettek teknőbe, ezt éjfélkor meggyújtották, az istálló ajtóba vitték, de jól vigyáztak arra, hogy a füst kifelé szálljon és ne az istállóba. Ezzel egy esztendőre „elijesztették” a betegségek ördögeit és az állatok „dögeit”. Ezt szentistvánnapi tűznek nevezték és igazi hatását csak akkor remélhették, ha valamelyik búcsújáráhelyről hozott szentkúti vízzel oltották el.

Embernél éppúgy, mint állatnál a füstölést sokszor alkalmazták. Ha észrevették, hogy a háziállatok nehezen vagy ritkán vizelnek, akkor vidékenként változó más-más füvekkel gőzölték meg az állatok hasát és farát. Ha a ló vagy a szarvasmarha vizelésnél nagyokat nyögött, akkor belladonnával füstölték meg, ettől remélték a fájdalmak megszűnését.

Noszlopy József kézírásos gyógyítókönyvében, amellyel később még részletesebben foglalkozunk, 1812. dátummal a következő bejegyzés van: „Lovadnak, ökrödnek foga ha fáj. Nádnak és az tárkonynak tövét ásd, aszald meg, törd meg. Timporálván tedd lovad, marhád pofarészére. Meggyógyul mondom fájdalma se lesz.

(„Timporálván” kifejezés ritkábban még ma is használatos Veszprém, Zala, Vas megyékben, de Bácskában és az erdélyi székelyek között is: meleg vagy langyos vízbe áztatni.)

A szövegben említett két növény közül a nád minden valószínűség szerint csak mint adjuváns szerepelt, a tárkony pedig (*artemisia dracunculus*) Oroszország, Erdély, Közép- és Észak-Ázsiában terem. A tárkony szó minden valószínűség szerint az arab *tarchunból* származik. Illó olajtartalma az, amelyről azt hitték, hogy a fogfájást gyógyítja. (Erdősi Sylveszter János, aki Nádasdy Tamás nádor sárvári várának prédikátora volt (1504–1572), könyvében, amelyet a sárvári nyomda 1541-ben nyomtatott ki: „Új Testamentum Magyar Nyelven, mellyet az görög és Diák nyelvből ujjonon fordytának le az Magyar népek. Keresztény hűtben való ippülisire, 1541. Sárvár”. Az előszó utáni üres lapon ez az írásos bejegyzés van: „Contra súly. Súly én teneked mondom, atya viseljen, fiu gyullaszson, szentlélek malasztja száz gyükeret százszá szakassza, szent Illés próféta ne leljen. (Per dicas ad sol.)”)

A súly kifejezés alatt tudvalevően sokféle betegséget értettek. Elsősorban az állatok és az ember foghúsgyulladását, gennyesedését. Az *Ethnographia* XI. évfolyama 271. oldalán ismertet egy XVI. századbéli leírást, amely így hangzik: „...súlyriül való orvosságh kinek az alfeleben süöl vagion, stb. . . .” Íme itt már az aranyér szerepel súly névvel, míg a Magyar Nyelv IV. évfolyam 41. oldalon leír egy esetet, ahol a vaginában van „súly” s emiatt a coitus lehetetlen. Megint máskor a csontsípolyokat nevezik súlynek. *Németh József* nemesbődi gyógyító könyvecskéjének 11. oldalán: „az mell firfi nehézen hugyzik mert tökeszikiben súly vagion”

A Bezerédj-család kéziratos gyógyító könyvében ezt olvashatjuk: „Ha lovad, marhád, disznód seggevigibül kisebb dagadás lafog, mel nem gennyes, abbul semmi sem tsöpög, de ómelkor gyulladásos és nem gyallik semmire sem, az súly” A Kisfaludycsalád kéziratos könyvében a 172. oldalon ezt olvashatjuk: „A pokolvar azaz súly ellen”. Láthatjuk tehát, hogy a súly elnevezés nagyon sok formában jelentkezik a népi állatgyógyításban.

A különböző nagyon értékes magyar kódexek pl. a Peer kódex, vagy a Thewrewk kódex fohászszertű ráolvasásokat tartalmaznak az állati „dögök” ellen és a fekélyes sebekre is.

Az 1512-ből való esztergomi misekönyv oldallapjának bejegyzése pogány motívumokkal átszótt imarészlet az állati és emberi vérbaj ellen. A vérbaj kifejezés alatt akkor még természetesen minden egyebet értettek, csak nem a valódi vérbajt. Pl. lovat és szarvasmarhát, ha „a vér bántja” ezalatt azt kell érteni, hogy lázasok, vagy emésztési zavaraik vannak, és fájdalmukban földhöz vagdossák magukat. Ilyenkor rendszerint az állatokon eret vágtak, és 1-2 liter vért folytattak ki. [Ma tudjuk, hogy ez bénulásos myoglobinuria.]

Ez a misekönyv nevét, mint „Érdy kódex” *Érdy János* után kapta, aki 1834-ben fedezte fel, majd *Toldy Ferenc* 1859-ben közzétette.

A Pray kódex, amely a XII. század végéről való, sok népi gyógyító-módot tartalmaz, közte állatiakat is. Az evangéliumokba szótt betegségelhárító invocatiók a betegségek ördögeihez, különösen értékesek. A kalendáriumi része felsorolja azokat a szerencsétlen napokat (dies Aegyptiaci), amely napokon senki se vágasson se önmagán, se állatain, eret, és ne köpölyöztesse magát. Pl. Janiáriusra ez áll: „Mense Januario nullo modo sanguinem minuas et rectalium accipias.” Felsorolja ezután a szerencsés napokat (Bona tempora), melyek különösen alkalmasak vérvevésre. Meg kell jegyeznünk, hogy a Pray kódex adatainak egy része még a VIII. századból származik Beda Venerabilis kéziratából.

Elég nagy sorozatát ismerjük a misekönyveknek, evangéliumi feljegyzéseknek, egyéni imáknak, amelyeket a XV. és XVI. században hazánkban latinul, magyarul, németül, szlovákul és horvátul kéziratokban szerkesztettek, legnagyobb részük külföldről behozott misekönyvek átírt részei. Az esztergomi misekönyv a bécsi, ún. Passaui misekönyvből való. Ugyanezt kell mondanunk a Pray kódex emberi és állat-egészségi reguláira, melyek szintén idegen eredetűek.

Fontos és értékes feladata lesz a magyar orvosi és állati gyógyítási tudomány történelemnek az egyházi liturgikus kéziratok és más okmányok további alapos áttanulmányozása.

A magyarországi boszorkányperek aránytalanul ritkábbak, mint Európa bármely más népénél. A magyar boszorkányperekben gyakran szerepelnek a háziállatok „megrontása” vagy rosszakaratú „szemmelvérese”, amely történhet akár gonosszemű ember rátekin-tésére vagy babonás anyagok kihelyezésével, azaz ún. „megtevév vagy tétemény” által.

A mohácsi vész után a magyar történelemnek egy egészen új korszaka kezdődött. A törökhódoltság sok kegyetlenséget és még lényegesen alacsonyabb társadalmi és gazdasági rendszert jelentett, mint a Habsburg kézen maradt Dunántúl és Észak-Magyarország. Ezek a területek, ha fejlődésük jobb is volt, mégis leginkább harctérnek és a későbbi időkben osztrák gyarmatnak számítottak.

Az ország népe pusztult, az állandó harctér pedig a nép teljes kifosztását jelentette. A jobbágyok és a szegény nép életviszonya a lehető legmélyebbre süllyedt és ennek arányában fokozódott a lap-pangó gyűlölete az úriosztállyal szemben. A törökhódoltsági területéről pedig ezrével hurcolták el a fiatalságot Törökországba.

Amíg Európa többi államában a feudális társadalmi és gazdasági rendszerből már megindult a kibontakozás a XVI. század első felében, a fejlettebb és akkor haladást jelentő tőkés társadalmi rend irányába, addig hazánk a legnyomorultabb körülmények között csak Bécs piaca és hadszíntere volt, Erdély pedig állandó harcok közepette nemzeti fejedelemséggé alakult.

A hódító törököt a magyar nép állította meg előrenyomulásában. A Habsburg területen éppen úgy, mint Erdélyben.

Amíg a magyar nép és néhány derék magyar főúr (Nádasdy Tamás stb.) állták a harcot, a császári udvar szinte mindent megtett, a megmaradt Magyarország teljes bekebelezésére.

A török hódoltság területéről a lakosság egy része Erdélybe, vagy a Dunántúl meg nem szállt területére menekült. A visszamaradt lakosság úgy védekezett a török ellen, ahogy tudott, de a hosszú másfélévszázados hódoltság óriási hatással volt a szegény népre, gazdaságilag, kulturálisan egyaránt.

A humanizmus terjedését még ezek a zilált állapotok sem tudták megállítani. Már a XVI. század közepe felé, annak ellenére, hogy minden szigorú intézkedést megtettek a reformáció ellen, mégis egyre jobban terjedt, elsősorban a szegény nép, majd a városok, mezővárosok polgársága között, de csakhamar a földbirtokosok is csatlakozni kezdtek, mert úgy látták, hogy majd a hatalmas egyházi birtokok felosztása nekik is újabb ajándék-földbirtokot jelent.

A reformáció ugyanis kezdetben a nemzeti nyelv teljes elfogadását, annak fejlesztését is jelentette, és ezáltal egyre népszerűbb lett. Az egyszerű magyar nép, a jobbágy és szegény nép, a kurtaneme-

sek, a kézművesek, de a középnemesség is rokonszenvesnek találta. A nép boldog volt, hogy most már saját nyelvét is hallhatta és gyérszámú iskoláiban magyarul tanítottak. (A XVI. század második felében hazánkban összesen 160 iskola volt, és ennek $\frac{3}{4}$ része protestáns.)

Az első magyar nyelven nyomtató nyomda Nádasdy Tamás sárvári birtokán volt. Majd hamarosan *Huszár Pál* Debrecenben, és *Heltai* kolozsvári nyomdája létesült. Egy-két vándornyomda is akadt, köztük Bornemissza Péteré. De nemcsak a protestánsok tájékozódtak a humanizmus irányába, hanem akadt néhány katolikus főpap is, így többek között Oláh Miklós, Verancsics Antal, minde nek előtt a tudós Dudith András.

A földbirtokosok hozzáálltak a háborús konjunktúra kihasználásához. A kültelkes gazdálkodás helyett kezdtek áttérni a belteljes-majori gazdálkodásra, hogy minél több terményt tudjanak piacra vinni. Ezzel párhuzamosan fokozták a szegény nép robotterheit, a jobbágyság még jobban elszegényedett és nyíltan hirdették az „örökös jobbágyság” elveit.

A majori gazdálkodás magával hozta a kapitalizmus csiráit, egyre jobban kezdték bérmunkára kényszeríteni a nőket és gyermekeket, mert fokozni kellett a termelést a bécsi export érdekében, de saját zsebük hasznára. A „szabad jobbágyság”-szerű kisparasztok is igyekeztek többet termelni, mert látták, hogy csak így tudnak boldogulni.

A városok és mezővárosok ipara a külföldhöz képest nagyon lassan ugyan, mégis csekély fejlődésnek indult, a céhek kezdtek megerősödni.

Bécs mindent megtett, hogy Erdélyt is leigazza, ennek következtében indult meg Bocskay szabadságharca.

Időközben azonban a hazai reformáció külföldi, főleg német és svájci befolyás alá került, s egyre inkább elszakadt a szegény néptől, a feudalizmus irányába. Abban a pillanatban, mikor ez a folyamat megkezdődött a reformáció nagyjából elvesztette az egyszerű nép között a korábbi forradalmi jellegét.

A jobbágyság egyre szegényebb lett. Az örökös „úrdolga” felémésztette minden erejét. Általánosságban az év 160—200 napját a földesúrnak voltak kénytelenek dolgozni.

A XVII. században a korábban fellendült protestáns iskolák lehanyaglottak s egyre erőteljesebben bontakozott ki az ellenreformáció.

II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának bukásával a jobbágytömegek hozzá fogtak a török által feldúlt és parlagon hagyott területek megműveléséhez. Itt jobb volt a helyzetük, mint a régi császári területeken, de ez csak addig tartott, míg a császári feudalizmus rájuk nem terpeszkedett. Abban a percben, amint a hazai áruterelésbe belekerültek, amely tisztára az osztrák piac érdekeit szolgálta, vele a nagybirtok hasznát, robotterheik akkorák lettek, hogy alig jutott a száraz megélhetésükre és nem is csoda, ha hamarosan itt-ott fellángoltak a paraszti felkelések.

A XVIII. században nagyarányú telepítés indult meg, amelynek egyetlen célja a németesítés volt. A beáramló német és szláv telepesek ember- és állatgyógyítási szempontokból igen fontosak voltak, mert újabb áramlattal termékenyítették meg az eddigi magyar népi ember- és állatgyógyítást.

A XVI. és XVII. századból fentmaradt írásos emlékeink, úgyszintén a gyérszámú nyomtatott könyv, a honfoglalástól a XVI. századig terjedő idő szájhagyományainak *utólagos* feljegyzései, melyek tehát annál értékesebbek, mert belőlük ismerhetjük meg mozaikszerűen az első 5–6 magyar század *népi* ember- és állatgyógyító eljárásait.

Tudnunk kell, hogy a XVI. század és a XVII. század első felében népi gyógyító rendszerünkre nagy hatást gyakoroltak a prédikátorok és azok a magyar emberek, akik külföldön tanultak és az ott már terjedőben levő természettudományos gondolkodást hozták haza.

A főúri levéltárak okmány- és levélműve bőséges bizonyítékot nyújtanak a XVI–XVIII. századokig a népi ember- és állatgyógyító viszonyokról. Egyúttal bizonyítják azt is, hogy a szegény nép gyógyászati rendszere, orvosló szokásai, átmentek a főurak körébe és megfordítva felülről is leszivárogtak az egyszerű magyar nép soraiban, amelyek közt egyre több volt a külföldről hozott újabb és ritkább népi gyógyító eljárás.

A Teleki, Batthyány, Zrínyi, Nádasdy, Erdődy, Eszterházy levéltárak okmányanyaga, családi levelezése, bőséges tárháza mind ezeknek. Habár még több a középnemesi és kurta nemesi kézírásos feljegyzés, akár kis könyv vagy kalendáriumi bejegyzésekkel. A főúri

levéltárak feldolgozása hatalmas anyaggal gazdagítaná a XVI—XIX. századok orvos- és állatorvos tudománytörténetét. A mai Szlovákiában, Erdélyben és Burgenlandban levő levéltárak magyar vonatkozású anyaga is feldolgozásra vár.

Az alábbiakban ismertetünk néhány jellegzetesebb kéziratot magyar gyógyítókönnyvet, amelyek tiszta magyarsággal, sokszor a legszebb korabeli kifejezésekkel, tárgyalják a tisztán empirikus vagy kisebb mértékben már részleteiben külföldi könyvekből, illetve természettudományi könyvekből kiszedett részekkel megtermékenyített magyar népi gyógyítást.

Hazánk különböző területeiről való ilyen kéziratok könyvek, kalendáriumi feljegyzések közül igyekeztünk olyanokat kiválasztani és ismertetni, amelyekről úgy gondoljuk, hogy teljesen magyarok vagy amelyekről meg tudtuk állapítani, hogy milyen idegennyelvű könyvből vett adatokkal toldották meg az eredeti magyar népi vonatkozásokat.

Súlyt helyeztünk arra is, hogy a kéziratok könyv származását, írójának személyét kiderítsük és röviden ismertessük. Valamennyi kéziratot könyvnél igyekeztünk megjelölni azt, hogy ezidő szerint melyik intézmény vagy gyűjtő birtokában van.

Mélius Juhász Péter (1515—1572) debreceni református püspök *Herbariuma* Heltai Gáspárné nyomdájában 1578-ban jelent meg. Ez a legelső magyar botanikus könyv. Hatása rendkívüli volt országszerte, nemcsak az embergyógyításra, hanem az állatgyógyításra is. Adatai „fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznaikról” könnyen kezelhető és egyszerűen érthető jó magyarsággal megírt könyv, amelyet mindenféle szívesen vettek és az embergyógyítás mellett az állatok gyógyítására is felhasználták, másolták, terjesztették. A 100—200 évvel később előkerült kéziratok tapasztalati gyógyító könyvek számos helyen sok hasonlatosságot mutatnak felhasználás dolgában és kézenfekvő, hogy a Mélius Juhászból írták ki ezeket a részleteket. Néhány egyszerű parasztember gyógyító könyvében vagy a kalendáriumi feljegyzésekben is szerepelnek ezek a herbariumi kifejezések és mondatok.

„Százestendős Kalendárium, alkalmaztatott Falusi Majoros Gazda”, 1799, Pest. „Találtatik Kiss István ur Nemzeti Könyvtáros Boltjában, Weszelszki Antal szerént.” „Erdei Sállya hasznos terem-

tése Istennek, teája mérget üz, sebet tisztít, hajad fekete lesz, rüheséget, korpát vart fejedről elvéstet, főkippen, ha virágzásba szeded leveleit, amel szakállas, önts rá szentüt vizet, had pállék benne, ló ha sebes, kimart annak is jó. Mindig ezt mond rája, ha csinálod: Szent Ilona, sebemet, fejemet gyógyítsa, Probatum est." A lap szélén kézírással ez a megjegyzés van: „Igen hasznos, főkip, ha szent Ilonát hétszer hivod egymas után segítségre."

Melius Juhásznak igen nagy érdeme, hogy a korábban szokásos babonás vonatkozásokból aránylag keveset vett át. Gyógyszernek ajánlott növényei egyszerűbbek, minden sorából sugárzik a nép szeretete, és az a körülmény, hogy könyvét is azért írta, hogy a kuruzsló bábák és borbélyok, valamint a népbolondító vándor varázslók helyett ésszerű tanácsokat adjon a magyar népnek.

Beythe István (1532–1612) Nádasdy Tamás prédikátora volt a reformáció idején, sárvári, később németújvári lelkész: „Füves könyv — füveknek és fáknak neveléséről, természetekről és hasznukról stb.” — Németújvárott 1595-ben megjelent népszerű könyve bőségesen foglalkozik az egyes növények gyógyító, orvosló hasznával. Mind Beythe István, mind fia Beythe András kétségtelenül jó botanikusok voltak, hiszen Beythe István Clusius Károllyal (Charles de l'Écluse, 1526–1609). Korának legkiválóbb botanikusával is baráti viszonyban állt, és Batthyány Boldizsár vendégszeretetéből több ízben tartózkodott Németújváron és Sárváron, bejárták az egész Dunántúlt és Clusius nagy könyvében: „Rariorum aliquod stirpium per Pannoniam, Austriam et vicinas provincias. Leiden, 1584.” említi Beythe Istvánt, sőt munkájához kötve Beythe egy tanulmányát is kiadta.

Beythe Herbariuma, ha nem is volt olyan népszerű és elterjedt, mint Mélius Juhászé, mégis hatással volt a népi állat- és embergyógyításra. Bennünket itt az érdekel, hogy van-e benne olyan rész, amely népi gyógyítási eredetre vall. Ilyennek találtuk a 29. oldalon ezt a részt: „... az mell vizet az bika (bükk)fa oduában talanak, minden varat meg gyógyít: koszrul, ryhroel (rüh) is jó.” Hasonlóképpen a 65. oldalon: „Bulibáncs özvőtörvő hajnaldi huggyal kevervén jó az asszony fulladásrul, de tehennek, lunak is használ. Probatum est.”

Semmi esetre sem Clusiusból való részek, valószínűbb, hogy ezt a

dunántúli népi gyógyító szokásokból meríthette, erre mutat az is, hogy 100 évvel később a Szelestey kéziratos könyv 145. oldalán ugyancsak a „bulibáncsot” összszúzva ajánlja, ha a fehérnépnek „nagy folása legyen”.

Különben Beythe gyógyfüveit később is idézték és kis változatokkal egyes részeit leírták: Bezerédy-család kéziratos könyve, Noszlopy kézirata, Dunántúli Kalendárium kéziratos feljegyzése 1747-ből (szerző gyűjteményében).

A bulibáncs elnevezéssel kapcsolatosan annyit, hogy Vas megyében — főleg a Rába völgyi magyar községekben — ma is bulibáncs-nak nevezik a katicabogarat. Pétsi Lukács: „Keresztény Szűzeknek tisztességes koszorúja, orvosságos füveskönyve”, a XVI. században jelent meg, már kisebb jelentőségű, mégis Pozsonyban és a szlovák magyar Felvidéken több kéziratosban megtaláltuk jótékony hatását. Ebben is a bulibáncsot leírja, mint össz etörve borban áztatva téhennek, lónak, sőt juhoknak is adható kitűnő „kehe” orvosság.

A Szelestey-család kéziratos könyve normál könyv nagyságú, 112 oldalas, kézírással írt gyógyító könyv. Nagy része embergyógyításra való és ez a rész nagyon értékes, nem kevésbé a: „Marha Dögirül való orvosság”. Ebben a részben a dühös eb marásáról a következőt ajánlja: „Hogy ha valamely Ebet az Dühös Eb megh mar, végy Komlós Sütnivalót, Ides tejbe kevervén add megh nékie enni. Fogh bizonyosan használni. Vagy. Reszell az rézmozsárral rezet és hintsd ezt a port kenyérre, add megh az olyan megmárt ebnek enni, igen használ.” Ezután még számos dühös ebnek való gyógymódot ajánl, közülük érdekes a következő: „Az Lapis Infernalisnak olly nagy Ereje vagyon, hogy ha mezételen kézzel nyulna az Ember hozzá, föl enné a kezit, hanem itatópapirossal köll hozzá nyulni, jó véle a harapott eb sebet ki etetni, csak hozzája köll értetni kirágja. Probatum est.”

„Az melly marha megh nyüvesül. Vegyed az sárga gyopárt, melly apró hosszukás fű, sárga virági vagyon néki, kösd az marha nyakára, mint ki hal belőle az nyüv.”

„Marha az ki nem vizekhetik. Petersyrom Gyökeret főzd megh friss vízben, mézezd megh, add innya fogh használni. Probatum est.”

„Melly állatot az Szelek bántják. Végy Patikából aqua carminativát, itass belüle négy kalánfejjel estve vagy reggel. Igen használ. Az csömör ellen is igen jó.”

„Közönséges medicina az szelekrül. Pipitér Magyarul, németül camilla, deáku camomilla ezen apró virágot szedd meg és szárazd meg herbat gyanánt öntsd marhád, lovad szájába. Használ akár melly Szelek ellen és kólíka ellen is. Probatum est.”

Mielőtt a többi gyűjteményünkben levő kéziratos gyógyítókönyvek állatgyógyító vonatkozásait ismertetnénk, röviden leírom a Szelestey könyv származásának, eredetének történetét, mert ez annyira tipikus és annyira rámutat az elmúlt századok állatokat gyógyító kézirataira, hogy a hazánkban elég szép számban megtalált múzeumokban, levéltárakban, magán gyűjteményekben elfekvő hasonló könyvek és kéziratok eredete is sokban ugyanaz.

A Szelestey-család a honfoglaló Ják vagy Jaik nemzetségből származott, és soká Zelesthe néven hívták őket. A Vas és Sopron megyei Rába és Répce közti hatalmas terület urai voltak, lakóhelyük a Szombathely közelében levő és a híres XIII. századbéli műemlék templomáról nevezetes Ják község volt és a sárvári járásban levő Rábamenti Jákfa, korábban Jákfalva község. A család a múlt század végén fiágon kihalt. Temetkezési helyük Jákfa község temploma alatt volt. Ezt ma is márvány tábla jelzi. A XVIII. század végén és a XIX. század első felében Uraiújfaluban a Rába völgyében élt Szelestey Gergely, a hatalmas birtok ura. Földjeinek egy része a Rába jobb partjára is átterjedt, és ott nagy kültelki gazdálkodással több ezer juhot tenyésztett. Utolsó számadó juhásza Németh Mihály volt, aki minden vasárnap tartozott a kora reggeli órákban gazdájához bejönni a faluba és a juhászat állapotáról jelentést adott. Jelentette azt is, ha a juhok között betegség ütötte fel a fejét. Gazdájával megtárgyalták miképpen kell gyógyítani. Mihály értelmes számadó „juhász” volt és ügyesen gyógyította juhait. Ha pedig egy-egy elhullott, zsebkésével felbontotta, hogy megnézzze mi a baj, melyik belső szervek betegek. Mindezt megtanácskozta vasárnaponként gazdájával. Évtizedek tapasztalatát leszűrve lassankint már önállóan „gyógyított” és olyan hírre tett szert, hogy a szomszéd juhászok is elhívták, tanácskoztak vele, ha baj volt.

Szelestey Gergelynek két fia volt: László és Pál. László iskolát

Marha Dögrül való Orvosság.

Összevefa Taptör: Hátsfa Taptör köll
 keríteni, és azot vízben köll áztatni,
 az Saitárban, azt a vizet más Tözzes
 vízzel is lehet öze keverni, a mely
 helyreigen a Marha Dögh vagon, azal
 köll a Marha itatni, mely menkedik
 az. ~~Marha dögrül. yfud. yf.~~

gr: j. — Scat granum Unum.

lib: ij — Scat Libras Duas.

o'o. — Scat Oeum.

†

végzett, litterátus ember lett, Petőfi baráti köréhez tartozott, országosan ismert költő volt és folyóirat-szerkesztő. Pesten élt, és csak a szabadságharc után megsebesülve tért haza. Meggyógyulása után Vas megye követe, majd tanfelügyelője lett. Mindennel szeretett foglalkozni, csak gazda nem lett belőle. A másik fia, Pál, inkább a társaságnak, mulatozásnak élt, vígkedélyű, könnyelmű ember volt. Birtokait lassacskán eladogatta és atyja halála után már csak kicsike gazdasága maradt Szentivánfán.

Németh Mihály időközben már messze vidéken ismert állatgyógyító, de embergyógyító is volt. Mindegyikkel szívesen foglalkozott. Vas, Sopron és Zala megyékben ismerték és ha nagyobb baj volt, szekéren, fiatalabb korában lóháton, emberhez, állathoz egyaránt elhívták. Hosszú életet élt, egészséges ember volt, magára sokat adó, mindig tiszta és jól borotvált öreg ember. Az első világháború előtt prostata baja lett és ez később halálát is okozta. Halála előtt gyógyító-ládáját és a benne levő három könyvet e sorok írójának ajándékozta. Csak akkor derült ki tudományának titka, amelyről senki emberfiának sem beszélt, és ha megkérdezték tőle, hol tanulta tudományát, mindig azt válaszolta: tapasztalatból tudja. A három könyv birkabőr zacskóban, pedánsan el volt helyezve a gyógyító-ládájában. A kéziratos könyv abban a korban szokásos barna színű kemény táblában volt összefűzve. A kézírás gyönyörű magyar betűk és szép fogalmazás, már az első rátekintésre is látni, hogy művelt magyar ember írása. Az első oldalakon feltűnik, hogy a szép szöveggel ellentétben három sűrűn írt oldalon paraszti kézírással Németh Mihály indexet szerkesztett hozzá a maga módján, ezzel a címmel: „Az orvosságnak az fölkeresése.” Ez mindent megmagyaráz. Németh Mihály a tudományát a tapasztalatokon kívül, művelt gazdájának — Szelestey Gergelynek — kéziratos könyvéből merítette, amely még recepteket is tartalmaz, meglehetősen bőségesen. Innét vette Németh Mihály azt a bátorságot, hogy papírra kiírta paraszti írásával a „patikabéli recepteket” és odaadta a betegnek vagy hozzátartozóinak, vagy ha marháról volt szó, akkor a gazdájának, hogy vegye meg a patikában. De orvosságainak legnagyobb része gyógyfüvekből, gyökerekből és más hasznos drogoknak főzete volt és csak kevés számban használt állati zsírokat. Szívesen ajánlott egyszerű vegyi anyagokat, mint a rézgálic, sárgaréz pora, és néhány egyszerű gyógyszerészeti anyagot is

felhasznált, így a hypermangant, különböző vazelinokat és fő gyógy-szere volt az ichtyol és a perubalzsam.

Hírneve oly nagy volt, hogy néha hétszám, éjjel-nappal szekerezett, főleg nagy gyakorlatot szerzett a lovak, marhák ellésénél és komoly művelt gazdák állították, hogy határozottan ért hozzá. A kéziratos Szelestey-féle könyvön kívül, amely embergyógyító empiria tekintetében részletesebb és értékesebb, még egy-két korabeli német és latin nyelvű könyvet is őriztetett, amelyek kétség-telenül Szelestey Gergelytől maradtak rá, aki ezeket valószínű bécsi útjain vásárolta. Az egyik könyv címe: „Der Haushierartzt” Leipzig, 1741. Ez a könyv 260 oldal és 1-2 részénél rá lehet ismerni Németh Mihály ajánlott gyógyszereire. Ugyancsak az ő ládájából való: „A Barom veszélyről tanító hasznos könyv, melyet Paraszt embereknek kedvekért Wolstáin Amádeus János Az orvosi tudomány és Borbélyságnak doktora, a Felsőes Tsászári és Királyi Baromi Ispotályban a Barmokat orvosló tanítója s Doktora Németh nyelven írt, most pedig a Felsőes Helytartó K. Magyar Tanács parancsolatjára Meg magyarittatván kiadott. Az Ára 3 Krajtzár. Pozsonyiban Lové Antal maga betűivel 1785.” A kis könyv valóban végig megy az akkor ismert egyszerű háziállat betegségeken, azok felismerésén és gyógyításán.

A harmadik könyvet Budán nyomtatták „Gyurián és Bagó betűikkel 1844-ben”, címe pedig: „A marha dög és férges juh dögről, azoknak orvoslása módjáról, úgy nemkülönbben seregesen járó járvány nyavalyáknak gyógyításáról és óvásáról.”

A kis könyv kinézéséről, tisztaságáról ítélve, úgy látszik, hogy Németh Mihály ezt a hasznos kis könyvet nem sokat forgathatta.

Gyűjteményünkben levő említett könyvek és kézirat, valamint személyes ismeretségünk révén azt hisszük, hogy Németh Mihály valóban csak a Szelestey Gergely-féle kéziratot használta fel és rengeteg tapasztalati tudását. Egyetlen fia, atyja halála után azt állította, hogy édesatyja maga is írt egy könyvet, abban írta le hosszú tapasztalatait, azonban ez a könyv a népi állatgyógyítás történetének legnagyobb kárára elkallódott.

Ime egyszerű és érdekes módja annak, miként alakult ki egy nagy magyar vidék realisztikusan gondolkodó állat- és embergyógyítója, aki soha egy percig sem volt babonás és gyakorlatába semmiféle

misztikumot, szupranaturalisztikus elgondolásokat nem vitt bele. Egyszóval nem volt egyszerű babonáskodó kuruzsló, nem volt pénzsóvár, és minden értelem nélküli, ún. falusi „tudóseMBER”, hanem valódi tapasztalati — empirikus — gyógyító.

Működése, élete, személye egyszerű és őszinte volt, sohasem igyekezett maga köré semmiféle csodás bűvkört kialakítani, mint ahogy az ilyen falusi gyógyító emberek legnagyobb része tette.

A következőkben leírunk még néhány korabeli kéziratos könyvet, vagy kalendáriumi bejegyzést, amelyek jól rá világítanak az állatorvos nélküli magyar századok apáról-fiúra szálló gyógyító módjainak fejlődésére. Ismétlem, hogy alig akad olyan kézirat, amely csak ember vagy csak állat gyógyítással foglalkozna, hanem rendszerint a kettő együtt, egyik vagy másik van túlsúlyban, de legtöbbször közösen tárgyalják gyógyító módjait, kiemelve természetesen, hogy melyik használ embernek, melyik állatnak.

A Kisfaludy-család gyógyító könyve, szuette, lyukacsos, félig bőr, félig papír kötésű, összefűzött, öreg könyv, sok helyen penész rágta, 250 oldalas könyv, a bejegyzés szerint 1792 januárjában fejeződött be és a kézírás, de magának a tintának, a betűk formájának vizsgálata alapján is négy generáció írása, így minden valószínűség szerint a XVII. század közepén vagy második felében kezdhették szép írással írni, majd a 80. kézírásos oldalnál már abécés tartalomjegyzéket akartak szerkeszteni, majd abba hagyták és újra folytatták más írással a betegségek leírását, illetőleg a különböző betegségek gyógyítását. A könyvnek nemcsak tudománytörténeti, de társadalomtudományi értéke is nagy. Ez a könyv is az utolsó fejezeteiben állatgyógyítással foglalkozik, de helyenként az emberorvosló részek között is megjegyzi, hogy „ez jó az állatnak is.” A második rész 83. oldalán: „A Méheknek tartásáról.” 10 oldalon keresztül a méhekkel való bánásmódról tárgyal, öt fejezetben. A harmadik fejezet címe a következő: „A Mag Méheknek elrakásokról és prédáltatásokról.” Szakértők szerint a méhekről szóló leírása egészen szakszerű és értékes.

Az egyes betegségek gyógyítása teljesen füvekkel, fákkal történik, mint ahogy a szép könyv címe is ez: „Füveknek és Fákknak Orvosságos Hasznai.” A könyv eredete és származása a következő: Élt a Vas megyei Répcelak községben özvegy Süttőné nevű póstamester,

aki az első világháború utáni években halt meg. A könyv az ő tulajdona volt és elmondása szerint bátyjéé volt, aki *Kisfaludy István* beledi (Győr—Sopron megye) plébános volt. Kisfaludy István közismert népi ember és állatgyógyító hírében állt, vidékre ugyan el nem ment betegeihez, főleg öreg korában nem, de a múlt század második felében messze földről jöttek hozzá, senkitől ellenszolgáltatást sem pénzben, sem egyebekben el nem fogadott, sőt a szegényebb betegeket megvendégelte úgy, hogy öreg korára szegényebb volt ő maga, mint a szegény betegek. Ugy is halt meg, mint közismert jótévő. A könyvet nőtestvére özv. Süttőné hozta el, halála után. Süttőné elbeszélése szerint, úgy tudta plébános bátyjától, hogy a kéziratot a Kisfaludy-család négy generációja írta — erre mutat az írás minősége is — és plébános bátyja Sümeg környékéről, ahol szülei laktak, hozta magával. Áttanulmányozva a Kisfaludy-család, Károly és Sándor, a költő családfáját, úgy látszik, hogyha egyenes ágon következő férfi családtagok írták, akkor ez a könyv kb. a XVII. századból származik. *Darnay*, a sümegi ismert múzeológus és gyűjtő személyes elbeszélése szerint (1925-ben) a Kisfaludy-családban, akik Sümeg környékén voltak nemesi birtokosok és katonák, örökletes volt az ember- és állatgyógyítással való foglalkozás.

A könyvben sorrend szerint nagyjából a következő növények vannak felsorolva, mint hasznos emberi és állati gyógyító szerek: ördögharapta fű, fecskefű, egérfülfű, Rebarbarum, szent László király füve, nagy keserű lapú, egérfark fű, belénd, bürök, mezei kapor, sásfű, bojtortján, Iytes fű, kislóhere, nagylóhere, parts fű, Salamon petséti fű, fodorka fű, fekete nadály fű, reppánts fű, vadlen, kapornyak fű, disznó fű, ebnyelvű fű, szapora fű, tyukhur, Vénuszköldök fű, förög széna, eperfa, rózsa, cseresnye, fagyöngy, mandulaolaj, kőrísa, fagyalfa, borzafa, veresfenyő, borsfenyő, szömörkfa, szurokfa, nyárfa, mogyorófa. Miután ezeket 32 oldalon át folytatja, elkezdte az egyes betegségek felsorolását a következő címmel: „Emberi és állati betegségek.” A könyv többi részében kb. 100 kézíratos oldalra a betegségek felsorolása és azok gyógyításai következnek. „Hályogról, szemfájás ellen, sérvés ellen, sümölcsről, vérzés ellen, dagadás ellen, ha az asszonyi állat vagy a lányzó szemérme megdagad, az inrandulás ellen, égés ellen, hagymáz ellen, pokolvar ellen, vínium medicorum (orvosságos bor), gyomorszorulás ellen,

fulladásról, sülyről, hurutról, sülyről, mely folyik, aréna ellen (vesekő), aki az ételt nem bírja, amely asszonyi állat nehezen szül, amely asszonynak teje nincs, akinek csecse megkél, akiben kígyó vagy béka vagyon, akiben vízbörjú vagyon, aki a vizeletét nem tarthatja, az izről, akinek szája vagy nyelve megvész, aki vért vizel-lik, akinek a haját a moly eszi, büdös száj ellen, belpoklosság ellen, embernek, lónak vagy marhának sömörje ellen, ha az embert vagy állatot dühös eb megmarja, dögös időre való ital embernek, állatnak egyképpen, Sabina vagy Boldogasszonyságos fűnek hasznai, libanum fának haszna emberre, állatra, jávorfának, deákul Platanus, hasznai állatra emberre egyképp, Erika, magyarul téli zöld hasznai, gelegenye, deákul acutae bina hasznai, egres deákul uva spina hasznai, puspáng, deákul buxus haszna emberre, állatra, kecskerágó, deákul agnus castrus hasznai, rakottyafa hasznai, cserfa deákul quercus, pálmafa, tengeri barack, deákul armenica hasznai, körtvélyfa, deákul pirus, veresgyűrűfa, deákul virga sanguinea, berkenyefa, deákul sorbus, szilvafa, deákul prunus, kököny deákul sylvestris prunus, mandola deákul amigdalís hasznai, fügefafa, deákul ficus, különösképp emberi-állati sebekre való hasznai, bagolyborsó deákul cicer.”

Így folytatja számos ismert és ismeretlen növényen keresztül, végül is — ahogy már említettem — a K betűtől fogva áttér egy indexszerű felsorolásra, majd a 118. oldalon újra ebek és szarvas-marhák gyógyítását tárgyalja. Ennek egyes fejezetei: „harmadnapi hideglelés ellen igen jó orvosság. Belső hévségről. Belső nyavalyáról. Podagra ellen. Száraz hurut ellen. Kinek inai fájnak. Fulladásról. Negyednapi hideglelésről. Ki fullasztóan köhög. Ló vagy szarvas-marha ha kehes. Lovak inai, ha fájnak. Vérhasrul. Hasrágásrul. Ló szemének nyavalyáiról. Ló vagy tehén szemébe való vizestetűről. Kőszvény ellen. Gyöngye purgáció embernek, asszonynak, lónak. Viszketegségről, az amelly embernek asszonnak, lónak marhának egyaránt jó. Sárgaságos viszketegségről. Kinek torkába nyelv csapja rohad. Meredekről (derékfájás). Arenáról vagy hólyag és vesekő. Ember-állat, aki nem vizelhetik. Aki vért vizellik. Ember-állat, ki vizeletét nem tarthatja, hanem tsöpög. Aki nem alhatik. Kifakadozott sebről, állatnak, embernek egyaránt. Lónak vagy marhának, ha túrós a lába.” Most egy sorozata következik a sebekre vonatkozó különböző orvosságoknak.

„A juhok feje dagadásárul. Juhok, ha hideg rázza. Juhok szemén, ha vaktetű vagyon.

Kinek keze vagy lába kitörik vagy derekában megsérül.

Akinek lépe dagad. Embernek, állatnak, ha tüdeje vagy mája megvész.”

A második rész 25. oldalától az 59. oldalig ismét gyógyszerek leírása következik, majd újra betegségeket sorol fel, gyakran ismétli az egyes betegségeket, de mindig más gyógyszereket ajánl. Őt sűrűn oldalon keresztül a méhek betegségeit tárgyalja. Majd áttér: „A Nyavallás Lónak Orvoslásáról.” Végig megy anatómiai sorrendben a lovak testén és belsejében előforduló bajait és bőrbajait tárgyalja. A 116. oldalon a disznóbetegségek következnek ilyen módon: „Disznó Dögi ellen.”

Pár oldallal később a juhok betegségére tér rá és végül 16 oldalon át egészen pontosan az egész könyv indexét adja, csupán a legutolsó oldalon befejezésül ez a dátum áll: „Anno 1792 Die 14 Januarius.”

A Tudományos Gyűjtemény 1835. évi VI. kötetében ezt olvashatjuk: „A Babonás Lóorvoslás.” „Találtatik e Magyar Régiség Tek. Tudós Wadasi és Jeszenidzei Jankovich Miklós Tábla Biró Urnak gazdag Gyűjteményében. Leírta azt a birtokosnak szíves közléséből Révai, s így folynak Jegyzetei.” A kézirat 40 írógévelt sor, de közlését feleslegesnek tartom, mert XVI. századbeli magyarsága helyenkint latin mondatokkal, alig olvasható és nehezen érthető. Révai a szöveg végén ezt írja: „Csak ennyiből áll az egész régi Maradvány. Kiadtam egészen a Magyar Régiségekben igen járatos férfiuknak, ne hogy másnak utóbb bajlódása légyen a tsonka Kézirattal.”

Az érdekes és értékes kézirat a lovak fekélyeiről babonás, imádásos és gyógyszeres orvoslást ír le, második részében pedig a lovak ismétlődő sántaságáról ad gyógyító tanácsot.

Az alábbiakban rövidesen ismertetném a Bezerédj-család kéziratot gyógyító könyvét, amelynek első fele a növényeket, füveket, második része, a 73. oldaltól fogva, a fáknak tulajdonságait írja le a gyönyörű gyöngybetűkkel és igen szép magyarsággal, mindenhol megemlíti, hogy a füvek és fák orvosságos hasznait miképpen kell készíteni emberre és állatra egyaránt.

A Bezerédj-család egyik ága Vas megyei, a másik ága Tolnai.

Ezt a gyógyító könyvet a tolnai Bezerédj-család gyűjtötte össze és írta le, e sorok írója a tolnai ág utolsó sarjától Bezerédj Totótól kapta és szerinte nagyatyjának anyja, tehát az ő dédnagyanyja írta a valóban nagyon szépen megszerkesztett könyvet kb. a XVII. század folyamán. E család feje volt az a kiváló férfiú: Bezerédj István, aki a pozsonyi diétán elsőnek szólalt fel a jobbágyok felszabadítása érdekében, és ezer hold birtokát a Tolna megyei Hidja községben felosztotta jobbágyai között. Felesége volt az a kitűnő asszony, Bezerédj Amália, aki Hidján napközi otthonos ovodát szervezett cselédjeinek, jobbágyainak és önköltségén fenntartotta azt déli étkeztetéssel együtt. Ez a nagyszerű asszony írta tüdőbajban elhalt kislánya emlékére „Flóri könyve” című kis képes, verses, kisgyermekeknek való tankönyvét, amelyet az ilyenmű könyvek között hazánkban elsőnek tekinthetünk. A könyvet saját költségén ki is adta.

A könyv második része előtt a következő cím áll: „Más Doktorok proskripciójából szedegettetett össze és bötü szerint a nyavalyákrul és betegségekrül leiratott.” Itt 63 oldalon át emberi betegségeket tárgyal, a 64. oldalon a lovak betegségei következnek, a címekből néhányat kiemelek: Hálog. Dagadt torok. Ha megzabál az istállóban. Zabállása futtában. Zabállása ételben. Ha ló lábában in jár ki. Ha a ló igen hurutol. Ha igen kehes. Kelevényre. Ha a lába meghasad. Ha a lába járásban megdagad és megsántul. Ha varas. Sebtörés. Ha nem ehetik. Ha nem ganélhatik. Kehes a torkában. Fekély. Ha a szél megütötte a lovat. Vadhus. Hogy a patkolást megállja. Himpók Béka. Hogy a ló meghizzék. Hálog ellen. Szeme fájásáru. Szemkönyvezésrül. Szeme vörösségérül és dagadásáru.”

A következőkben néhány latin oldal következik a szarvasmarhák daganatairól, vízibetegsége ellen. Szem gennyesedésérül és végbél-férgesedésérül.

Hidja és környékén szíves volt Bezerédj Totó 1920-ban kérésemre gyűjtést folytatni abban az irányban, hogy az öregebb parasztok közt talál-e hasonló apáról-fiúra szálló gyógyító módokat. Kiderült, hogy nemcsak Hidja községben, de a távolabbi falukban is, sőt Szekszárd környékén a 20-as években még éltek ezek az állati gyógyító módok.

Gyűjteményünkben van a következő című kéziratos könyvecske: „Tapasztalásokbul és próbálásokbul össze szedegettetett Házi Orvos,

Laballasa írtában.

A kőfőszőruvutól, annak a jüle, és stoma kösöt vedel veside.

Laballasa írtában.

Azon esmised, hogy meg degadt, és a labat hi tejevett, és a lefje,
annak szappanyát vidd fölts a tortában.

A a labában in jár ki.

Vagy is elstart, és nyisd egy kősejt meg a lo labat, és ad el start
vagy kösd be.

A a lo igen furvutól.

Vagyed b. hunkomonyrak zeherev, és tőnjart, tőrd össze, tőrd a lo-
nak a szájában.

A a igen kichev.

Vagy jel józ olajt, józ a lo meg a kősejt, és a had, hűd
hűd meg, tőrd a lo tortában. Vagy meg ad józ, kichev hűd
ellen: tőrd meg meg köll józ, hogy mind a kősejt, és a
tőrd meg józ bele tenni, meg ismét meg józ, és a kősejt, és a lo.

A a nyírártigra ki. Jozogiat, és a labat megdaga.

Vagy len magot, józ meg, kösd a lo nek a labat, deffel a lozra rajta.

Bedevanye

Éget meg a levezényt kősejtől hűd a száj, a tőrd meg a tartat
hűd kösöt, tőrd meg be kősejtől, kösd be a kősejt kősejtől.

A a labat meg hadat

Vagy meg a lo labat kösöt kösöt, vagy buda kősejt, a labat meg
hunkomony zeherev, kösd a labat.

A a labat járásban meg daga, és megdántul

Vagy se a kősejt a labat, és a labat meg meg, márd be a kősejt
a kősejt, tőrd a kősejt, és a kősejt a kősejt.

A a varas

Vagy kősejt, és tőrd a kősejt, és a kősejt, és a kősejt, és a kősejt,
a kősejt meg a kősejt, kősejt meg a kősejt.

mellyeket Noszlopi Noszlopy Ferentz följegyzett 1812-ik esztendő-től fogva egész 1841. esztendőig.”

Noszlopy Ferenc kéziratával kapcsolatosan meg jegyezzük, hogy nevezett kifejezetten alkimikus is volt, sőt több általa készített gyógyító anyagnál meg is jegyzi, hogy baromorvoslásra is felhasználható. Főleg az antimon, mercurium, plumbum, és ezeknek sokfajta keveréke. Erről részletesebb tanulmány jelent meg a *Horus* 1964. évi 18. számában.

Az első 32 oldal sokféle érdekes empirikus szer leírását tartalmazza, a 33. oldaltól kezdve a második rész következik, ezzel a címmel: „Barom Orvoslás.” Ezt írta le 90 címben, 33 betegséggel kapcsolatosan. Az első fejezet: „A mostan Uralkodó Nagy Marha veszedelemben végy fél latt jó erős Dohányt, ezt főzdd meg egy itzés pohárban és ezen Dohányléhez tégy négy jó kanál faolajat és 60 csepp kőolajt. Ezeket langyos melegen töltsd a marha szájába. Erről más. Észrevételed, hogy szeme könnyedzik és csippás, hideg leli, ezen tapasztalás után végy egy darab szarvasmarhára egy verdung Len magolajt, három verdung Savanyó káposzta levét, egy evőkanál sót, ezeket egyszerre töltsd a marha szájába, ha kiissza és izzad, bizhatsz, hogy megmarad, de a marha jó pokróccal vagy ponyvával betakarva légyen. Erről más. A beteg Szarvas Marhának száját napjában háromszor borecettel kimosni, és azon marháknak két pohár vízben azaz egy Öveg pohár jó erős borecetet tölteni napjában több ízben, ezzel is meggyógyul.”

A továbbiakban a szarvasmarha felpuffadásáról háromféle gyógy-módot ír le, a harmadik recept „hashajtó szer”. Egymás után több hashajtó szert részletesen leír, sőt még egy ilyen is van közöttük: „Egy lövet Puskaport, két lövet Büdös kő Virágot, három kanál borecetet, egy jó verdung édes tejet, egy hosszú nyaku Butéliában mind össze önteni és jól összekeverni, egy marhának napjában kétszer mindenkor egész Dózist bé adni regvel éhgyomorral, Estve pedig etetés előtt mindenkor egy Óra mulva lehet nékik a Béöntés után enniek adni. Ezen orvosságot marháimmal próbálván, mindenkor használt. Ha az első nap nem használ, másnap szinte megh kell a Marhának adni és többször nem. Az apró Marhának csak felét kell bé adni.”

Erről más címen még néhány variációt ír le, majd a „Béka Varul” következő gyógy módokat sorolja fel:

A hetedik paragrafusban már más írást találunk ezen a címen: „Amely Tehén pokláját el nem tudja vetni.” Egy oldalon keresztül ezzel foglalkozik.

„Jármos Ökör Nyaka kisebesüléséről.

A megcsomósodott súlyrül.

Megh kukacosodott Szarvas Marhábul, sörtvésbül egyszóval akármi háziállatbul a Nyüvet kiveszteni ekkép könnyü.” Erre is három féle gyógyító módot javasol.

Érdekes és ritka ez a leírás: „Ha a Szarvas Marha a Legelőt *sinli*.” Egy szelet kenyeret alul és felül mézezd megh s add azt naponként legalább is háromszor nékije, meggyógyul.”

A 17. paragrafusban az „Émely, Szemödség, Csömör” ellen következnek a gyógy módok. [Émely = étvágytalanság, nyálcsurgás.]

A 19. pont alatt leírja, hogy a „Rugós és bökös tehenet szeliddé és jó fejővé tenni” miként lehet. „Mégvétel után minek előtte az istállóba bé eresztenéd, vagy Vásáron addig kézre ne vedd, törüld föl fölfelé a szórit, háromszor egymás után és minek előtte az istállóba bévezeted, feleséged kötényét oldja el és az istálló belső küszöbénél teritse le és azon vezesd által, azután kösd megh és megkötés után háromszor vissza törüld szórét, háromszor vissza aláféle törüld le, a kötényt pedig fölvévén és kezedbe a kötényt a gallérjával feje fölé tartván kezedbe, ismét háromszor fölfelé a köténnyel törüld és azután lefelé is háromszor, az rugós bökös vad és szilaj Tehén, melyet megh nem fejethetsz, legszebb móddal, sem nem bök, sem nem rug.”

Sorrendben a következő paragrafusok jönnek: „Szarvasmarha szemén levő háló, három féle gyógy mód.”

21. paragrafus: „Mit kell tenni a ló vizellete elállásánál?

Ló egere megmozdulásakor? Ha kanca, fehérnép, ha herélt, akkor férfi szemérmes testébül végy egy vagy két szál szórt, add néki kenyérbe.

Ha lovad lába meghólyagosul.

Zabált ló orvossága.

Taknyos ló orvossága.

Lókehérül.

Sörtvések, ha rögényben vesznek.

Sörtvést és szarvasmarhát a tetvesedéstől megőrizni.

Birkáidat is megőrizheted a szórféreg ellen.

Recept a szórféreg ellen.

Hogy juhaid egyszerre üzekedjenek.

Motozás ellen két jó orvosság.

Szárnyas Baromfi Dög ellen.

Ló kehérül igen jó Orvosság, mellyet is megpróbáltam."

A következő 8 oldalon hasznos tanácsot ír le a szarvasmarhák ápolásáról. Majd több oldalon át a bor, a tej, a sajt kezeléséről ír hasznos eljárásokat, végül receptet ajánl a molyok elhajtásáról. A könyvet két verssel fejezi be. Az első ezt a címet viseli: „Fejérnép testén megkivántató szépségrül.” A vers két teljes oldalon folytatódik, végül a könyvet a következőképpen fejezi be: „A Marseilles Dal az eredetihez hasonló métrum szerint Edvi Illés Pál után.” Majd a négyoldalas költemény folytatásaképpen franciául írja le a Marseillaisét. Végül pedig németül.

Meg kell jegyeznünk, hogy Edvi Illés Pál nemesdömölki protész esperes volt, aki korában igen előkelő szerepet vitt politikailag és a nép nevelése tekintetében.

Végül megemlítem, hogy a kis kéziratos könyv szerzője Noszlopi Noszlopy Ferenc testvéröccse volt annak a Noszlopynak, aki a Balatontól délre 1848-ban Baranya és Somogy megyében szabadságharcos zászlóaljakat szervezett tisztekkel együtt és csapatát a Balatonon tutajokon hozta át a somogyi partról Balatonfüredre, ahol az ősi füredi parkban ma is áll az emlékoszlop, jelezvén, hogy Noszlopy szabadságharcos emberei ott kötöttek ki a veszprémi parton és innen indultak el, hogy csatlakozzanak a zalai és Vas megyei Insurrectióhoz.

Említettük, hogy az imakönyvekben, bibliákban és a kalendáriumok lapjain nagyon sokszor érdekes kéziratos állatgyógyító feljegyzéseket is találtunk. Nagy része értéktelen variációi a különböző állatgyógyító módoknak, amelyeket újra és újra leírtak, de akad közöttük tudománytörténeti szempontból is érdekesebb anyag.

Böröndy Vendel, Nemesdömölk falu kanásza, élt 1701—1796-ig. Kézirata nagyon primitív betűkkel összerótt 52 oldalas, 14×20 cm

nagyságú füzet, amelyet saját maga készített, zsákvarrótúvel fűzött össze, fából faragott, cifra dobozban tartott. A kis könyvet Dr. Hettéssy Elek celldömölki járásorvos szerezte meg, így került 1925 körül gyűjteményembe. A család tulajdonában még 3-4 kalendárium is volt, amelyeket sokat forgathatta Böröndy Vendel. Az egyik kalendárium pergamen kötésű, kis alakú 1751. kelettel, melyben külön fejezet szól: „A földkerekségének természettyéről.” Ebben a csillagok járásáról, a hold állásáról le van írva, hogy milyen nagy befolyással van az ember és állat egészségére.

Másik nagyon érdekes fejezet: „Ember miképpen éltesse állattját jó egészségben tisztán, hogy hasznára nevedekdjék, miként éljen állattya az medikamentumokkal.”

Böröndy Vendel hányatékába egy Nürnbergben 1744-ben Linne szerint csoportosított gyógynövénykönyv is volt, amelyet a németül jól beszélő plébánossal szokott Böröndy Vendel vasárnap délutánonként lefordíttatni [családja elmondása 1932-ben].

Böröndy Vendel kéziratából különösen kiemelkedik a Szent László fű leírása. A Herbariumokból úgy látjuk, hogy ez valóban egyik ősi magyar gyógynövény, amelyet még a honfoglalók hoztak magukkal, és valószínű, de nem bizonyítható, hogy a XI–XII. századi itáliai szerzetesek a magyarságtól tanulták el és ismertették.

Ezt a növényt másként „keresztesfűnek” is nevezik, de a latin herbariumok egyáltalán nem említik.

Böröndy Vendel, mint az állati és az emberi pestis biztos szerét említi: „ha a gyökér porából egy fél drakmát, amely 30 szem búzát nyom, ecetbe áztatjuk, bevészen az ember, kétszer annyit az állat. Leve a folyó sebeket gyógyítja. Ha pedig disznódög vagyon, bele kell keverni a moslékba. Borban megfőzve lónak és tehénnek beadni. Vagy porával a sebet bekötni igen hasznos.”

Egy másik kéziratot könyvet ismertetünk, amely szintén állati és emberi szempontokból érdekes.

Címe: „Miscellania medica”. A kis könyv 12×12 cm nagyságú, 76 kéziratot oldalon *Felber József* írta Pinkafőn, Vas megyében, jelenleg Burgenland. A Felber-család ősi szitás család volt és 1582-ben Rudolf császártól nemességet kaptak. Felber József, a kéziratot könyv írója az Eszterházyak gazdatisztje volt. A család a múlt század 70-es éveiben Szinnyeire magyarosította a nevét és ebből a

családból származott kitűnő nyelvészünk is. A könyv első 25 kézírásos oldalán általános jellegű gyógyító elméletet ír, amely állatot és embert egyformán érint és többször hivatkozik Hippokratésre. Gyógyszerül főleg növényeket ajánl, mert „Hippokratés is megmondta, hogy az élet és az erő a növények nedveiben van.” Az orvosságon kívül a jó levegő, melyre állatnak embernek egyformán szüksége van. Hosszú elmélkedés után a következő fejezetre tér át, amelynek címe: „Elenchus Plantarum Officinalium et earum, quarum medicinalis virtutes notae, et distingto volumine conscripta sunt.”

Leírásai sok helyen teljesen eredetiek, gyógynövényei, azoknak elkészítési módja megegyeznek a XVI—XVII. században ismert és gyakran alkalmazott, legtöbbször a Batthyány- és Erdődy-, valamint a Nádasdy-család levelezésében és kézírataiban előforduló emberi és állati gyógyszerekkel.

Felber József kézíratos gyógyító könyve élénk példája annak, hogy egy kétségtelenül már természettudományi műveltséggel gondolkodó ember miképpen adta át orvosló tudását az egyszerű népnek. A könyv ugyanis Felber halála után a rohonci, majd a bozsoki birtok patkoló kovácsához Hanzséros Imréhez került, aki ennek alapján messze környéken ismert és becsült empirikus állat- és embergyógyító volt. Hanzséros Imre tulajdonában volt 1916-ig, amikor halála után vétel útján gyűjteményembe került.

Németh József egészen egyszerű zsellér volt Nemesbőd községben, 1802-ben halt meg. Fia elbeszélése szerint hosszabb időt töltött a „németységben” mint „cseregyerek.” A nyugat-dunántúli részeken a monarchia idején évszázadokon át szokás volt német szóra — magyar szóra kölcsönösen cserébe adni a gyerekeket. Ez a német tudás meg is látszik Németh József kézíratos könyvén, amely 67 oldal és 15 × 19 cm nagyságú. Többek között érdekesen fejtegeti néhány oldalas emberi betegségek leírása után azokat a „dögöket”, amelyek állatról emberre „rászármazhatnak”. Ezek: dühös eb marása, szent Antal tüze (orbánc), rühesség, gennyes kelevények, gyakran emlegeti, hogy szarvasmarhának és lónak mennyire hasznos az a gyógy mód, amelyet ő a németektől és vendektől tanult meg, ti. a gyenge szervezetű állatokat hasig érő bujtorján vízbe kell naponta 1-1 órára beleállítani. Leírja, hogy milyen gyakran kerül a ló és a szarvas-

marha, a juhok és sertések gyomrába „apró kigyó, geleszta, amelyek olykor arasztos nagyok is lehetnek.”

„Büdös férgek elvesztéséről. Végy hat vagy hét nagy foghagyma fejet, ezt metéld apróra, tedd egy tiszta fazékba, ugyanazon fazékba tégy bőven marhaganajt, tégy bele két latt tört бүdöskövet és tölts hozzá 3 latt faolajat és egy messzel erős ecetet, főzd meg ezeket, mind együtt, erősen. Ezzel aztán melegen kend meg a férgek helyét egynéhányszor.”

Még néhány más variációt is leír ugyanerről.

Foglalkozunk egy főrangú család kéziratával, amely 1740-ből való. Daday András doktor szerint ez a kézirat *Vay Judittól* való, aki ezt házassága révén vitte át a Wass-családba. A poétalelkű aszszony az előljáró beszédben ekként ír többek között.

„Ebből megtanulhad, miként készítettünk,
drága liktáromokat, hogy süssünk-főzzünk.”

Nagyobb kéziratot könyv a Nemzeti Múzeum tulajdonában levő Zay Anna orvosló könyve, helyesebben *Tsömerly Zay Anna* könyve, aki II. Rákóczi Ferenc hűséges emberének, Vay Ádámnak volt a felesége és élete végéig emigrációban éltek. A kéziratot könyv teljes címe: „Orvoskönyv, melyet néhai tudós és igen híres Dr. Mathiolus, Tse nyelvre fordított és meg is bővítettett 1690-ben, herbariumából az nyavalyáknak rende szerint Danckán keserves hosszas bújdosásba anyja és gyermekei számukra magyarra fordított N. T. N. Vay Ádám uram, árva özvegye, Tsömerly Zay Anna.” A kéziratot könyv 367 oldalon embergyógyítás, 57 oldal baromorvoslás.

Érdekes módon embernek és állatnak fejtetőn kezdi el a betegségek felsorolását és gyógyítását és testhosszából halad végig.

Megállapíthatjuk, hogy a könyv jó része Pietro Andrea Mattioli olasz herbariumának átírása, külön az emberre és külön az állatra (Mattioli élt 1500—1577).

Ez a kézirat is élénk bizonyítéka, hogy írni, olvasni tudó, nemesi családok empirikus gyógyító könyvei gyakran egy része másolat, másik része eredeti magyar családi feljegyzések.

A magyar népi állatgyógyítás története szempontjából ez a nagy kézirat főleg azért értékes, mert az emigrációból haza tért unokák Erdélyben kiterjedten alkalmazták, azt átadták más családoknak is,

pl. egyes részei Zeyk Domokos erdélyi földbirtokos, a XVIII. század végén kalendáriumi feljegyzései között leírta és hozzá fűzte, hogy mindezt az egyszerű magyar nép, valamint a szászok és románok is eltanulták. A kalendárium dr. Zeyk szombathelyi gyermek-kórház igazgató főorvosának tulajdona.

Nem célunk az általunk kb. 100 darabra becsült kéziratos könyv és még több levél, feljegyzés egyenkénti ismertetése, csupán arra kívánunk rámutatni, hogy mennyire általános szokás volt a barmok és az emberek tapasztalati gyógyítása. És különösen értékesek azok, amelyekben alig vagy semmi babonáskodás nincsen.

Mondhatjuk nagy általánosságban, hogy amilyen mértékben eltávolodott művelődésben, társadalmi formában, de gazdasági tekintetben is a közép- és főnemesség a falusi kis nemesektől és a jobbágyoktól, valamint a szegény paraszti nép tömegeitől, olyan mértékben szaporodtak el az eredeti paraszti kéziratok és feljegyzések. Ezek azt bizonyítják, hogy a házi empirikus gyógyító érintkezés, a jobbágyok és cselédek beavatása, amely a XVII. század előtt oly sűrű és gyakori volt, a szegény parasztság, jobbágyság, cselédség és a nemesek között: már lazulni kezdett és a szegény magyarok egyre inkább kitermelték — mert erre kénytelenek voltak — saját népi gyógyító embereiket.

Ez a szaporulat nagyjából eltartott a XIX. század közepéig, a szabadságharcig, majd elkövetkezett a jobbágyság felszabadítása, a jobbágytelkek saját tulajdonba vétele, ezzel nagyobb számú kisgazdabirtok kifejlődése. A közép- és nagybirtokok nagyrészt áttértek a majori gazdálkodásra, a jobbágyság jó része elszegényedett, újra átalakult cseléddé és zsellérré. Ez a hatalmas magyar néposztály a különleges majori életében elzárkózott és egy sajátos kódos szemléletet, szegénységével és kitaszítottságával egy különleges életet élt, amely a mi szempontunkból azért fontos, mert valódi melegsége lett az ősi népi állati és emberi gyógyító empiriának, de sajnos babonáskodásnak is.

Az ősrégi és a több évszázados népi állatgyógyászati empiria anyagát a szabadságharctól egész az első világháborúig valóban ez a többmillió, értékes zsellér- és cselédosztály őrizte meg, annak szinte rezervátuma lett.

Nem kívánunk és nem is célunk a babonáskodással és a szó szoros

értelmében vett haszonleső kuruzslással foglalkozni, mégis, hogy pár példáját lássuk ennek, bemutatunk egy feljegyzést, amelyet *Födelmes István* lakóházzal rendelkező vámoscsaládi jobbágy (1811-ben) bibliájának belső födelére írta:

„Verradatkor arra ébredtem, hogy mindenemet elállja és megmoccanik agyam veleje. Dagadoz a lábam, szur a lapickám alatt, fejembe mángúnak, a szívem meglottyant, azt gondoltam, hogy ezt boszorkány-nyomás okozhatja. Rágja valami az agyvelőmet, tekeri az orromat, mintha paprika lenne benne. A fülemben pedig a falu kovácsa üti az üllőt. Azt hiszem az ördög bujt belém, vagy már nincsen bennem, csak ott hagyta rontását. Fakadékos, enyeges az ágyékom, de az állam alatt is van gogyolla. Biztosan tudom, hogy vásárkor beleléptem a boszorkány öntésébe.”

Liszt Nándor (Gyógyászat, 1908—1909 évfolyamok) a Tiszátjáról sok tapasztalati, még több babonás adalékot gyűjtött össze, amelyek állatgyógyászati történeti szempontból érdekesek. A száraz kórságról, vagyis „tüdőköpisről”, „lovak taknyosságáruul,” újholdkori sántaságáról. Gyakran említi, hogy a Hajdúságban milyen fontos állatgyógyító szer volt a diófalevél főzete. Mézезve, pálinkázva itatták, ha a marha vagy ló köhögött.

Dr. Hovorka és dr. Kronfeld német nyelven megjelent összehasonlító népi gyógyászatában is leírja, hogy Hercegovinában és Horvátországban, Szlavónia déli részén, a diófalevél főzetének használata állatoknál egész gyakori, de embernél is alkalmazzák.

Az 1852-ben megjelent „Gazdakalendárium”: „Fontos tanácsok a gazdanépnek” címen néhány népgyógyító tanácsot ír le „házi barmok” gyógyítására. Pl. „Lónak vagy marhádnak szája ha sebes, enyeges és büdösen csöpög, viola gyökereit fehér ürömmel főzd meg, napjába többször főzőkanálra tekert ronggyal dörgöld ki, használ.”

Ugyanerre a tünetcsoportra a már említett Böröndy Vendel azt tanácsolja, hogy: „Keserű lapu gyökereit főzd meg, tégy hozzá jó sok mézet, add innya az állatnak.”

Hertelendy Miklós, ostffyasszonyfai közismert gyógyítóember 1910-ben szerzőnek ezt mondta: „Embernek, állatnak egyaránt biztos szer kellések, bőrenyeg, feketehólyag, zsennyedék ellen a pap-sajt, de csak a kerekes levelű, herbatinak meginnya, kisyereket benne

förösztetni, hétszáz „se-fü-se-fa” ággal keresztbe, szentelt vízzel minden fürdő után megkenni a sebeket.”

A papsajt (Malva neglecta) már Dioscoridesnél is szerepel, mint bőrfertőtlenítő, sőt maga a mályva szó is görög eredetű: malasso-ból származik, ami egyenlő „a puhítani” igével. Ugyanezt leírja Clusius is.

Íme az akadémikus szerzőknél már ismert gyógynövényből miként lett az évszázadok során empirikus, népi, állati és emberi gyógyszer, és hogyan keveredett hozzá a keresztényi babona.

Hasonlót mondhatunk a kakukfűre is (Thymus vulgaris), amelyet a görög—római orvosok (Theophrastos), mint illó olajat tartalmazó növényt említenek, állat, ember köhögése ellen inni ajánlják. Később a XVI. század után valamennyi neves herbarium szerzőnk (Beythe, Melius-Juhász, Mattioli) hasonlóképpen írták le.

Gyűjteményünkben sok érdekes eredeti korabeli kézirat van, közülük ismertetünk néhányat.

Ívnyagságú kézirat teljes négy oldalon. A kézirat szép és kitűnő írás, címe: „Melly által a juhokat akár nedves, akár száraz rühtől mind meg lehet őrizni, mindabból kigyógyítani.”

„Végy tyukganéjt és a sütökemencében, amint abból a kenyeret kiszedik, aszald meg annyira, hogy porrá törhesd. Az után szitáld meg és a megszitált porból harmadfél lattot keverj össze egy font sóval, avagy egy fél mázsa söt keverj össze 12 tyúk ganéjporával.

Ebből áll ama melegítő tsemege, melyet a mult esztendőben az okos élésről, orvosi tudósításba tanultam.

Amaz olaj pedig, mellyen a juhok mind száraz, mind nedves Rühöknek bekenésre rendelem, nem más, hanem a Tégla olaj, amellyel való élését pontig leírom. Szükséges tehát emlékeztetnem, hogy jól lehet, aki most leiratott tsemegével és kenettel szorgalmasan él közönségesen esztendő mulva semmi Rühöt a juhokon nem lát. Mindazonáltal gyakran második esztendőben a kosokon láthat a közösködés által, az anyabirkákon pedig a bárány által, amely anyja méhében megriühösödven szopása által ismét anyjával közli a rühfoltokat, azonban nem lehetnek ezek már oly nagyok, mint az előbbiek, sem oly ártalmasak.”

Így folytatja hosszan, végül egy „Arcanumot” ír le a juhok mételye ellen: „Végy három font zöld gálic követ, két font bűdös követ,

két font babért, azaz borostyánfa babért, két font egerfa száraz fekete levelét, négy font Perjel-féle gyökeret, amelyet szárazra megtörve kemencébe tégy, minekutána abból a kenyér kiszedetett. Amennyit a már említett Perjel-gyökér nyom, végy annyi nádat porrá törve, vagy pénzlevelű füvet, végtére négy vagy öt font száraz tyukganéjt, mind törd porrá s 40 vagy 50 font sóval keverd össze, s akkor az így elkészített Tsemegét csak egy izben tett elejekbe a megmé-telyezett golyvás vagy himlős juhoknak, hogy egyenek belőle, amennyit akarnak, s minden métely megdöglik bennök."

„A juhorvoslásba jól kell arra vigyázni, hogy az mely nap a tsemegés söt be akarja Ember adni a juhoknak, előbb korán itassa meg jól a juhokat. Mert az elkészített sónak bevétele után mind aznap, mind pedig következő nap teljességgel el kell tiltani a juhokat a víztől, másként az orvosság nemcsak nem használ nekik, hanem sokakat meg is öl közülök.

Nyolc nappal az orvosság után le lehet metszeni azon juhok, amelyben a legtöbb métely vétetett észre, ha annak májába, amit nem vélünk mégis láthatnánk mételyt, adassék még egyszer a juhoknak emez elkészített só, de a juhításról adatott parancsba felelőkönyv ne menjen, minden kétség kívül mindnyájan meggyógyulnak.

Ha pedig az egész Istállót el nem kapta még a gonosz, akkor csak azon darabot kell elévenni, amely vagy fogával harapdálja, vagy lábaival vakargatja, vagy a falhoz dörgöli valami részét. Tekintsd meg azon részt, s valóságos jelét fogod tapasztalni vagy az száraz vagy a nedves rühnek. Azért az ilyen juhoknak orvoslását tüstént kezd el azon módon, mint mondatott.

Elhiszem én, hogy az az orvosság más orvosságnál feljebb becsülitik:

1. mert a gyökeréből kigyógyítja a rühöt,
2. mert amely egészséges juh a sóval szorgalmasan tápláltatik, akármennyi rühös juhok közé hajtassék is, soha meg nem rühösödik.
3. Mert a gyógyításba a beteg juhok orvoslásának idejekor is ama fáradságot s költséget juhoknak egymástól való elválasztásával teljességgel elmarad."

Loyál vágyis ara, mely
 Maria Kossuthnak írt
 level
 Charles Hamubalról írt level
 in Lugos se nem ismét. Fie
 hogy meg S. i. egyházi, loo
 S. i. legi en. vonatkozó
 adu ad illan egy. f. on. Ken to
 vel. f. on. ta. S. i. on. ott allan
 Meszet rol remi. ere az
 f. on. it. f. ai. lugos. rol.
 to. Lem. f. ad. f. on. ez. Mi
 ne. E. ut. ama. M. ag. on. a. t.
 f. on. ad. az. f. on. rol. tem.
 az. f. on. ad. f. on. of. vag.
 hat. f. on. t. on. ad. f. on.
 a. egy. ad. M. e. f. on. e. g.
 bal. egy. ad. e. g. ad. f. on.
 a. f. on. e. g. ad. f. on. rol.
 az. f. on. ad. f. on.

Farkas János göcseji (Zala megye) kézirata 1770-ből

Ennek a kéziratnak a szerzője teljesen ismeretlen, csak annyit lehetett megállapítani, hogy egyik göcseji (Zala megye) földbirtokos lehetett, aki a juhok és más háziállatok gyógyítását átadta gulyásának és juhászainak, a kézirat 1910 körül került gyűjteményembe, Kálócfa (Zala megye) községből, *Gállos Kristóftól*.

A következő kis kézirat 1770-ből származik és *Farkas János* híres Zala megyei tapasztalati állatgyógyító levelesládájából leszármazott-jaitól került gyűjteményembe: „Lovak, vagyis akármely Marha kosszának orvoslása. Elsőben Hamubul köll tsinálni Lugot, de nem erőset, csak hogy mégis egy kevés sósság is legyen benne. Porrá törjük annak után egy font kénkövet és egy font oltatlan meszet köll venni, erre pár kanál lugot kell tenni, minek után magában elforrott jó tűznél had forrjon ötöt vagy hatot. Annak után eztet meghűtvén, ebbül egy merőkanállal vízbe kevervén, ezen vizet köll az marhával itatni.”

Ugyancsak *Gállos Kristóftól* származik a következő értékes adat: *Huszár Pál*, hírneves baromgyógyító volt Gőcsejben, ugyancsak Kálócfa községhez tartozó egyik majorban. Kb. a XVII. század közepén született s hosszú életet élt. Ennek fia *Huszár Imre* és unokája *Pál* követték atyja és nagyatyja nyomdokait. Híres állatgyógyító parasztok voltak. Orvosságaik javarésztét maguk készítették, főzték, keverték, kenőcsöket csináltak. Bátran végeztek műtéteket lovakon, szarvasmarhákon és juhokon. Sajnos kéziratok nem maradtak tőlük, de utolsó gazdájuk a már említett *Gállos Kristóf* sok mindent lejegyzett és szíves volt rendelkezésemre bocsátani. Megállapítottam, a gyógyszerek összetételei meglepően nagy hasonlatosságot mutatnak a Pozsonyban 1773-ban megjelent kis nyomtatott könyv receptúrájához, amelynek címe: „A juhok tartásáról és gyógyításáról, írta *Ventzel János*, Királyi Fő Számtartó.”

Ugyancsak a *Huszár*-család örökségéből maradt a biblia utolsó lapjára írt következő nagyon értékes bejegyzés:”

„Az herellist illetinkip tezen, így köll vigeznyi. Két arasz botocskákat veszek ezekké a Monyszikeket fölöttük leszorittanyi jó szorosan és előhuznyi aztot. A botocskára fakalapáccsal jól rávernyi, ettül elszakad a maghordó cséve. Lehet a botocskák helett piciny deszkácskákat is, mellekké összveszorityuk aztán rájacsapunk, hogy megszakullanak a monyszikek. Ettül a monytőkök összeszakulnak

és annak utána elszáradnak. De lehetséges ollatinkip is, hogy jó kés pilingávó a kis deszkák között rámeccsek a mönytökök fölött, azután nik mutatóujjammal kihuzom a tököket, minekutána lemetszem és egy hetire begyógyul. Próbatum hul eztet, hul aztat, de meccis jobb, annyi biztos.”

Még néhány hasonló tárgyú leírást sikerült összegyűjteni, azonban a legértelmesebbnek ezt találtam, a többiek zavarosak és helyenként természetfölötti vonatkozásokkal szőtték át. Sok gyűjtésem során csak kevés olyan állatgyógyító parasztot találtam, aki kultikus vagy általában természetfölötti vonatkozásokat vitt volna be, vagy ezzel próbálkozott volna. Különös, hogy a magyar nép ugyanezt embernél szívesen vette és nemcsak tűrte, de igényelte, ugyanakkor állatainál nemcsak, hogy nem szerette, de sokszor tiltakozott ellene.

Oberdrauburgban (Karinthia) ismertem egy Wolfgang Oberegger nevű kispasztort 1915-ben, aki a környék ismert paraszti állatgyógyítója volt. Háború lévén a közlekedés nem volt teljesen szabad, habár 20—30 km-rel volt az olasz front mögött. Különleges engedéllyel Karinthia német és szlovén vidékéről messze földről oda hajtották beteg lovaikat, marháikat, hogy Oberegger vizsgálja meg azokat. Az öreg karinthiai német magakotyvasztotta orvosságait sokfajta gyógynövényből, disznósírból, sőt állítása szerint, kutya- és borzsisírból is, és majdnem minden hozzá forduló állattulajdonos gazdának a rendelt orvosságon kívül, még egy kis papírszeletre írt cédulát is adott, amelyre ráírta, hogy a hónap melyik napján mondasson misét és mennyi pénzt dobjon szent Vendel perselyébe. Hirdette és hitte is, hogy az állatbetegségek jó része ráolvasástól, szemmelveréstől származik, és ezt az állatok tulajdonosával is közölte. Különös módon azok mindig találtak okot is, sőt az illető személyt is megjelölték, akit gyanúba vettek, hogy „ártó” szemeivel megrontotta állatait vagy különlegesártó, „téteményével”, amelybe az állat belelépett okozta a betegséget.

Richard Weiss : „Das Alpwesen Graubündens. Erlenbach-Zürich, 1941.” című munkájában leírja, hogy Svájc egyes területein mennyire elterjedt a ráolvasásokkal való állatgyógyítás. Főleg szent Antalhoz fordulnak segítségért. Ober-Bündens községben egész természetesen tartják, hogy szent Antalhoz fohászknak kilenc kedden át, ha állatjárvány vagy baromfijárvány üti fel a fejét.

Ugyanezt vagy ehhez hasonlót hazánkban nem tapasztaltunk, legfeljebb egy-egy kis imádságot mondanak. Ellenben érdekesnek tartjuk megemlíteni, hogy Pápa város közelében, Takácsi községben, Molnár István nevű református gazdaember a szomszéd katolikus faluban mondatott kedden misét, mert egy tehene megdöglött, és attól tartott, hogy a másik kettő is elpusztul. (dr. Cseh-Szombathy László közlése 1921-ben.)

Mielőtt áttérnénk arra a körülményre, hogy a magyar paraszt mit tekint állati betegségnak és miképpen képzei el annak okát és milyen diagnózisokat állít fel önmagától vagy az empirikus paraszti állatgyógyító segítségével, meg kell jegyeznünk azt az érdekes tényt, hogy fiatal paraszti állatgyógyító alig-alig volt. Általában 50 év felettiek vagy egészen idős emberek voltak a falusi állatgyógyítók. A fiatalokban nem bíztak akármilyen ügyes jó eszű fiatalember volt, azt mondták rá, hogy nem eléggé tapasztalt. Különbösen is ez a tudomány apáról fiúra szállt és a tudós apák csak idősebb korokban avatják bele tudományukba fiaikat. Leány vagy asszony állatgyógyítót a magyar nép sohasem ismert el, legfeljebb a baromfiakat gyógyító, vagy csirkéket herélő női empirikusokat ismertünk elég szép számmal, pl. Pászthory Rózália Uraújfaluban, a század első harmadában.

Ezzel szemben az első világháború folyamán Észak-Olaszország hegyvidékén, ahol igen lényeges hegyi állattenyésztés folyik, Belluno város közelében ismertünk egy 56—60 éves olasz parasztasszonyt, akinek kiterjedt állatgyógyító gyakorlata volt. Az asszony mindig kék vászonruhában járt, ugyanilyenből volt főkötője is. Háza az északolasz hegyi szokás szerint a sziklafal oldalához volt építve olyan módon, hogy falépcső vezetett fel az emeleten levő lakásába, míg a földszinten istállója előtt nagyobb pajtaszerű üres helyiség volt, ahova a beteg állatokat bevezették és ő a kezelést végezte. Gyógyszereit mohából és alpesi zuzmókból, különböző fahéjakból főzte, és kecskezsírral keverte.

Volt egy leánya (férje nem élt) 30—35 éves, aki szintén elkezdte az anyjától tanult állatgyógyítást, azonban minden hiába volt, nem bíztak benne. Ha előfordult, hogy az édesanyja bement Bellúnoba, akkor inkább félnapig vártak rá, sőt éjjelen át is ott maradtak, hogy az édesanyjához jussanak állataikkal.

Érdekes módon — s ezt hazánkban egyáltalán nem tapasztaltam, de nem is hallottam — ugyanez az asszony csikókat, bikaborjúkat és sertéseket is kasztrált. Egy alkalommal sikerült megfigyelnem, hogy az egész műtétet oly módon végezte, hogy az állat szőrét beszappanozás után leborotválta, majd egy görbe sebészeti ollóval merészen belevágott és jobb mutatóujjával húzta ki a heréket, amelyeket ugyancsak a görbe ollóval levágott, a nyílásba pedig valamilyen mohát, valamint fagygyút dugott, ha kissé vérzett, akkor tojásnyi kovászba keverték a mohát nyomott a sebre és meghagyta, hogy fél vagy egy óráig tartásák az állatot ott a műtét helyén fekve, és ne engedjék a kovászos mohát leesni. Gyakran ehelyett egyszerűen vízbe mártott erdei taplót dugott a sebbe. Általában úgy értesültem, hogy műtétei sikerülnek és a környékbeli parasztek igen meg vannak vele elégedve, sőt Bellúnoból, a városból, ahol már állatorvos is volt, gyakran hoztak ide állatokat kasztrálásra, vagy egyéb betegségek gyógyítására.

Dél-Bajorországban Alt-Öttingben volt egy bajor paraszt, aki maga is kisebb földterületen gazdálkodott, az egész környéken híres állatgyógyító volt, két fiával együtt. Gyakorlatuk oly nagy volt, hogy — a második háború idején — még különleges engedélyt is szereztek, hogy állataikat elhozhassák hozzá. Alkalmam volt két napon át figyelni tevékenységüket. Ezek már teljesen összekeverték — de meg kell hagyni nagyon ügyesen — a gyakorlati tapasztalatot a vallásos buzgósággal és ezzel kapcsolatos liturgikus szertartásokkal.

Alt-Ötting közismert híres búcsújáró hely Dél-Bajorországban, az Inn folyó mentén. Az Inn völgye gazdag föld és az állattenyésztés virágzó. Így érthető, hogy a rendkívül vallásos bajor parasztek buzgón hittek mindenben, amit a tudós állatgyógyító mondott. Gyógyszereit — kivétel nélkül — a helybeli patikában vásárolta, illetőleg általa írt cédulákra a gyógyszerész szolgáltatta ki. A gyógyszer mellett saját honoráriumán kívül minden esetben a búcsújáró templom javára is pénzadományt gyűjtött egy jókora, lelakatolt vasperselybe, amelyet naponta kiürített a rendház egyik pátere. Nyomatott cédulát adott mindenkinek, amelyeken kisebb-nagyobb német nyelvű imák voltak az állatok gyógyulásáért. A gyógyszeren kívül ezeket a cédulákat a hozzá forduló parasztek kezébe adta azzal, hogy menjenek be a templomba, ott az imát az általa meghagyott módon mond-

ják el annyiszor, ahányszor a cédulán fel van jegyezve. Aztán jöjjenek vissza állatjukért, és a megvásárolt gyógyszer beadását megmutatta a parasztnak.

Egy délelőtt és két délután figyeltem a bajor paraszt kiterjedt praxisát, és annak ellenére, hogy a közeli Mühldorf városban, Passau városban állatorvosok voltak, mégis ezen rövid idő alatt, magam és társaim 43 vidéki parasztot figyeltünk meg, akik oda hajtották beteg állataikat.

Megkérdezésemre, hogy vidékre elmegy-e, ha hívják, azt válaszolta, hogy ő nem megy vidékre, mert az ő gyógyító sikere Alt-Öttinghez van kötve, mert ő maga és egész családja minden hajnalban és minden este misén vannak, sőt gyakran misét mondatnak az állatok gyógyulásáért.

Hazánkban csupán Görömböly-Tapolcán (ma Miskolc-Tapolca) közelében volt egy Krizmanits István nevű patkolókovács, akihez még 30—40 évvel ezelőtt messze vidékről lovakat és marhákat vezettek, ha az állatok lába fájt, megdagadt vagy sebek voltak rajta, ugyanígy vizenyösség és a lovaknál előforduló viszérgyulladás és ínrandulás. A jelenlegi Görömböly-Tapolca fürdőtől 5—6 km-re volt egy elhagyott romos templom, amely mellett kavicsgödörök voltak kb. fél méter mély iszapos vízzel. Állítólag a víznek is szénsavtartalma volt és valamikor hozzá tartozott a görömböly-tapolcai gyógyvizekhez. Mellette vezetett fel a sziklák mentén a kis Kálvária út. A patkolókovács miután az állatokat megvizsgálta, patájukon vágott valamit, aztán bekente, a parasztnak meghagyta, hogy vezessék az állatot a gyógyító gödörbe, maradjanak ott vele pár órahosszat, utána masszírozzák meg az állat lábát, majd valaki a hozzátartozók közül menjen be a kápolnába és dobjanak pénzt szent Antal perselyébe.

Dr. Karaszon Dénes adatai szerint hazánkban is gyakori volt a pataáztatás, sőt a korábbi századokban a kovácsműhelyek mellett, lovassági laktanyákban patafürösztő medencéket készítettek nyáron szabadban, télen födél alatt.

Paraszi efajta gyógyításról hazánkban csak keveset tudunk, de pl. a Hévíz szélső részei vagy a Fertő tóban vagy a melegebb vizű folyókban, mint pl. a Rába vagy Baján a Dunából kivezető Sugovica csatornába, de más helyeken is szokták az állatokat fürösztetni.

Annál gyakoribb volt ez Szerbiában, Romániában, ahol sok kisebb

fürdőhely (főleg reumatikus) szélére vezették az állatjaikat, pl. az Ibar folyó mentén Kraljevóban és Raskán, ahol a gyógyvíz egyik oldalán fürdöttek a betegek, a másik oldalon pedig az állatokat tartották órákon át.

Dr. Hovorka és dr. Kronfeld: „Vergleichende Volksmedizin” c. művében néhány hasonló megfigyelését ismerteti a szlovén vidéken, Hercegovinában és Horvátország régi területein. Valamennyi leírás megemlíti, hogy imádságokkal és ájtatosságokkal, gyertya és más felajánlásokkal történt a gyógyítás.

Jelentéktelen gyertya vagy kisebb oferek felajánlása nálunk is szokásos volt kb. a századfordulóig, de azóta már teljesen elhagyták és a fiatalabb generáció már nem is tud róla. Néhány búcsújáró helyen: pl. Búcsúszentlászlón Zala megyében, Celldömölkön Vas megyében, Andocson Somogy megyében még sikerült szerezni, néhány állat-teszt részt ábrázoló primitív pléhből kivágott formát, amely állatfejet, lábat stb. ábrázolt, ezek azonban mind a múlt századból valók.

*

A háziállatok gyógyításával, megbetegedésével kapcsolatosan soroljunk fel néhány olyan jelenséget, amely nagyon is jellemző a magyar népi, tapasztalati állatgyógyításra. [Szerző gyűjtése 1910—1914-ig Vas—Sopron és Zala megyében.]

A felfúvódás mindennapi jelenség. Friss lóherétől vagy lucernától fúvódik fel a marha. Természetesen nagy a kétségbeesés, mert a szarvasmarha elpusztulásához is vezethet. Az állatgyógyítók a szarvasmarha végbelébe nyúltak és az ott megrekedt trágát kihúzzák, majd foghagyma és vörshagyma reszeléket dugtak be. Ha ez nem használt, akkor meg szokták próbálni a jó erős köménymag beöntést. Ezt a következőképpen készítik: 5 vagy 10 liter langyos vízbe áztatnak kb. 1 liter köménymagot, lassú tűzön megforralják, egy marok keserűsót oldanak fel benne, majd ezt beöntés formájában langyosan jó mélyen bevezetik a vastagbélbe.

Ha nincs eredmény, akkor a „trokárral” szűrték be az állat horpaszába. A megfogott állatba jó erős dőfessel szokták az eszközt beszúrni, hogy ne legyen ideje az állatnak rúgni vagy felugrani. Ha hallani a felfúvódott állatból a levegő kisipolását, akkor nyugodtan benne

tartják addig, amíg a felfúvódás tart, azután kihúzzák és a nyílást vagy egyáltalán nem kezelik, mert a bőr ugyanis összehúzódik felette vagy faggyúval kevert kenderkócot tapasztanak a nyílás helyére.

Ha a szarvasmarha vagy a ló étvágytalan, keveset vagy csak ritkán eszik, akkor ugyancsak köménymagot használnak összekeverve ecettel, borral, és jó vastag sörös vagy pezsgős üvegből (hogy az állat el ne haraphassa) a szájába öntik. Módosabb gazdák a bor helyett pálinkával keverik a köménymagot.

A csömör nagyon sokszor emlegetett állapot. A lényege, hogy a marha étvágytalan és a nyála csurog. Ilyenkor rendszerint 24 órán át semmiféle takarmányt vagy abrakot nem adnak, hanem félliter parafinolajat vagy napraforgóolajat, esetleg lenolajat öntenek a szájába. Súlyosabb esetekben a paraszt-állatorvos más szerekhez is nyúl, amelyek néha sokba kerülnek a tulajdonosnak. Pl. finom borbán elegyített ricinuszolajat vagy néhány liter feketekávéba kevert tojássárgát és két liter vízben megfőzött szennalevelet öntenek az állat szájába. Ha a marhának vagy a lónak egészen híg széklete van, és ez napjában 10-szer 20-szor is ismétlődik, akkor leginkább cserfakérget vásárolnak a patikában, sőt ahol paraszt-állatgyógyító van, azok rendszerint zsákszám otthon is tartják ezt a gyógyszert, abból egy tányérravalót megfőzetnek két pint (kb. 3 liter) vízben és langyosan beöntést adnak. A beöntéssel kapcsolatosan jegyezzük meg, hogy régebben házilag készítették beöntő fecskendőt, amelyet jó erős szíjakkal, vagy kenderkóccal kötöttek össze, hogy ne csurogjon, a múlt század közepétől fogva már rendszerint gumitömlővel csinálták a beöntést, amelynek a végére ráhelyezték a 2—3 literes beöntőfecskendőt, amelyet a paraszt-állatorvosok rendszerint „puskának” neveztek.

Gyakori megbetegedésnek tartották, ha az állat nem kérődött. Ilyenkor 1—2 liter olvasztott zsírt vagy pedig avas szalonna zsírját köménymaggal keverve öntötték az állat szájába.

Németh Mihály, az uraiújfalui paraszti állatgyógyító beszélt, hogy milyen gyakori megbetegedés az, amikor a szarvasmarha szájában, a nyelve alatt „hólyag képződik”. Ilyenkor nem szabad késlekedni, mert az állat megfullad. Németh Mihály ügyes mozdulattal kötelet tekert az alsó állkapocsra, és egy másikat a felsőre az orra fölé, jó erős segítőársakkal, széthúzatta a marha száját és vagy éles

késsel, vagy pedig jókora ollóval felhasította a hólyagot. Ha váladék ürült, biztos volt az eredmény. Előfordult azonban, hogy a „hólyag” az állat orrában volt. Oda is fel kellett szúrni, miután a váladék kifolyt, pálinkás vízzel kellett átöblíteni.

Meleg nyári napokon gyakori a tömött gulyákban legelésző szarvasmarháknál a napszúrás. Németh Mihály ilyenkor hűvös helyre huzatja kötelekkel az állatot és eret vágott, bőséges vérmennyiség kieresztésével. Ha gyors érvágás nem történik, az állat elpusztúl.

Az érvágást majdnem minden paraszti állatgyógyító a nyakon végzi, lábakon csak ritkán és csak akkor, ha az állatnak valamilyen lábbaja van.

Tavasszal, midőn először hajtják ki a szarvasmarhát a legelőre, azok vidáman ugrálnak, sokszor 1—2 kilométerre el is futnak, a gazdák ilyenkor azt mondják „bántja őket a vér” a sok istálló melege után. Alig bírnak velük, futkároznak, rohangásznak. Ilyenkor legjobb kígyófü gyökeret adni a szarvasmarhának. Ezt a következőképpen kell adni: Jó hosszú késsel vagy más vas szerszámmal 2—3 helyen átfúrni egy takarmányrépát, vagy lehet cukorrépa is, de kerékrepa is megfelelő. Az átfúrt lyukakba kígyófü gyökerét kell behelyezni, és ez 1—2 napig maradjon benne. A kígyófügyökeret aztán kidobjuk, a répát pedig felszelve, néha korpába mártogatva, cukrot hintve rá beadják a marhának. „Ettől tisztul meg a marha vére,” másnap már nyugodtabb lesz és kitűnő étvágygal eszik. (Sepsi István nevű szentivánfai falu öreg kovácsa, aki állatgyógyítással is foglalkozott, ezt gyakran alkalmazta, még az urasági gulyánál is, teljes sikerrel.

A juhok betegségei teljesen különböznek a lovakétól és a szarvasmarhákétól.

Gyakori a juhoknál a körömgennyesedés. Sokszor a beteg köröm le is esik. Legjobb gyógyszere: kékkőporral behinteni.

Többször előfordul, hogy a hatalmas gyapjútömegtől kiizzadnak a juhok, legelésnél sok vizet isznak, már pár óra múlva felfuvódnak, nehezen járnak. Ilyenkor a legjobb gyógyszer ollóval mind a kétfület kissé bevágni, mert ez a csekély véreresztés is igen hasznos. Így beszélte ezt el Ihász Horváth Vendel, rábakövesdi lakos 1920-ban. Ugyanezt tapasztalta 1936-ban Dr. Zsigmond László Busmajorban, Vasmegye.

Ha a juhok verekednek, megsérülnek vagy ha véletlenül gödörbe zuhannak, sebük elgennyesedik. Ilyenkor a jó juhász valamelyik más állatból kis pálcikával nyüvet tesz a sebbe, mert a nyü gyógyítja a sebet.

Tudvalevően a ló roppant kényes állat. Kényes a tisztaságra, még kényesebb az eledelére. A lovakkal csak kevesen tudnak bánni, csak az igazi, tapasztalt lógyógyító parasztemberek tanácsát szabad megfogadni. Egy-két gyakorta előforduló betegségét *Pál Sándor* a vámoscsaládi „parádés” kocsis a következőképpen beszélte el 1921-ben, mert ő ezeket már évtizedek óta saját lovainál, de másokénál is, végezte és mindig jó eredménnyel.

Ha a ló áll a ló alatt kisebb-nagyobb daganat képződik, ezt úgy hívják, hogy „egere van a lónak”. Ilyenkor a lovak igen fáradtak, alig vonszolják magukat. Ha kemény az egér, akkor cipész árral meg kell szűrni, ha már puha az egér, akkor jó éles késsel ki kell vágni és a nyílt sebbe jó erős ecetet kell cseppenteni és addig kell az udvarban jártatni a lovat, amíg habosra ki izzad. (Streptococcus okozta nyirokcsomógyulladás. Dr. Zsigmond László.)

Ha a ló nem tud vizelni, ez ellen legjobb szer — beszélte *Jóos Géza* öreg gazdaember Uraiújfaluban — ha a lovat birkaakolba vezetik, prűszköl a szokatlan birkaszagtól és rendszerint vizelni kezd. De a ló megcsutakolása is hasznos lehet, ha ez sem használ, akkor jól kihegyezett petrezselymet kell a húgycsőbe helyezni.

A jó patkoló kovács aranyat ér, kezét meg kell aranyozni — szokták mondani a lovas gazdák. Ha mégis előfordul, hogy a kovács patkolásnál a ló patájának elevenjébe vág vagy szúr, azt azonnal ki kell jól tisztítani, tiszta rongyocskával kitörölni, és meleg vassal kiegészíteni.

A disznók betegségeihez rendszerint a falu kanásza ért legjobban, annak van legtöbb tapasztalata. Igaz ugyan, hogy a disznót legkevésbé lehet sikerrel gyógyítani — mondják általában a csordások. — Leggyakrabban előforduló betegségek: székrekedés, ilyenkor a szájába valamiféle olajat öntenek, végelébe pedig kihegyezett szappant dugnak.

Nagyon súlyos megbetegedés a „szüfogas”. Ilyenkor a disznó ordít, földhöz vagdalja magát, habos nyál van a száján, *Fülöp Vendel* öreg tapasztalt kanász Szentivánfán 1914-ben ezeket úgy gyógyította, hogy kéznél tartott különböző gombafajtákat (fenyőolja gomba,

tyúkgomba, vénasszonypossza-gomba) ezeket rácson meggyújtotta és a füstöt a disznó orra alá tartotta. Állította, hogy ez nagyon sokszor használ, a disznók felugranak, a füstölés után és mintha mi sem történt volna vígan futnak és esznek.

Szárnyas állatoknál a „vész” a legnagyobb betegség. Rozsdás vasdarabokat tesznek az ivóvizükbe, ha tudnak szerezni, igen jó a hypermangán is. Ezt elbeszélte Uraiújfaluban *Bakk Kálmánné*.

Veszedelmes baromfibetegség a torokgyulladás. Ilyenkor megfogdozzák a baromfit és fapálcikára rongyot tekernek, petróleumba mártják és ezzel dörzsölik ki a baromfi torkát.

Zongor Béla evangélikus esperes, egy öreg imádságos könyvvel ajándékozott meg, amelyben 14 oldal paraszti kézírással írt jegyzet volt behelyezve 1753. évi dátummal. Ennek szószerinti szövege a következő: „Az marha Terjéke. Keserű gyökeret, farkasalma gyökeret, babérlevelet, 4 lattot, eresztett mézet 2 fontot, apróra törvén, vagy rostálva a méz közé tedd, megkeverni, fehér cserépedénybe tegyed. Ez lészen egy Liktárom. Ereje annál nagyobb minél több a keserű gyökér. Ezt add bé állataidnak, ha a szomszédban, vagy a többi faluban marhadög vagon, mert ez ótalmazó.

Még az is használ, ha már marhád dögös, hogy a szösös timsót, Boldog Asszony jegét, Büdöskő virágot, epét, vérkövet és vas virágot (Deákul Cracus Martis), apróra törve napjában kétszer kenyér között beadni.

Hasznos a keserű gyökér pora. A Gyemziána (genciána) vagy keserű gyökér, Babér, Salétrom és Büdöskő pora is, érvágás és az Istállóknak megfüstölések után sok helyeken, a marhákat megtartotta a nyavalyátul, dögöktül.

Érvágásrul. A Nyavalyákat medikámentum nélkül meg lehet ótalmazni. Érvágást ami illeti, az leginkább használ, mind a nyavalya meg előzésére, mind pedig az abbul való kigyógyításra, midőn a farka alatt esett az érvágás, talán azért, hogy valamiképpen az emberben az aranyéren való érvágás által az megsűrűdött vér ki tsapoltatik, és az által a többi vér szabad folyást vésszen, amely sokféle nyavalyáknak elhárítására igen sokat használ.

A füstölő eszközök is igen jók és az istállóknak levő gőzölgéseket megjobbítja. Melyre nézve lehetne az istállóknak ajtaja mellett vagy ajtaja előtt egy cserépfazekat a földbe leásni, abba szenet tenni,

vasrostéllyal bétakarni, arra zöld fenyőgalyat rakni, hogy az szüntelen tsak füstölögjön, amely füst az istállóban eloszoljon. Ezen fazékra kell, néhanapján e következő füstölőszerből is vetni, úgymint: Vegyék az ember 1. egy font megtört fenyőmagot, fél font dohányt, nyers büdöskövet, közönséges szurkot, és két latt ördögszart, ezeket mind megtörvén elegyitse össze ezen füsttel. Szaporán végigmenvén az istállón azt megfüstölni, minek előtte az egészséges marha kihajtassék. Akkor pedig az istállókat jól bé kell zárni, hogy így ezen füst a marhákat jól átjárja.”

Az istállók megtisztítására való füst pedig lehet a következő is: „végy egy font megreszelt Bakszarvat, nyers büdöskövet egy fontot, ördögszart egy negyed fontot, száraz tehenganéjt oly legelőriül, amelyen egészséges marhák legeltek, annyit mint amennyit tézsen a többi orvosság összeve, ezeket darabosan összetörvén egyelitsd összeve ezzel a füstölő szerrel füstöld meg gyakran a dögös istállókat, mind a dögnek idején, mind pedig annak megszünése után.”

Itt másfél oldal hiányzik, megállapítható módon kitépték. Folytatása a következőképpen hangzik: „Azt állítyák némelyek, hogy a megdöglött marhákban, az felnyitás által találtatott már megvesztegettet, mint a tüdő, epe zatskója és egyéb veszedelmes része. A füstölő edényben megszáraztatván és annak utána elszaradt fa alá ásattatván ez biztos és hasznos eszköz légyen mind az egészséges marhának megóvására, mind a dögös marhának meggyógyítására, mind a dög szaporábban való szüntetésére. Amely is mivel valamennyire egymáshoz való hajlandóságukba fundáltatik, nem vettethetik meg, hanem mindenki megpróbálhatja.”

„Ezen írásomat írtam Takácsi községben, Pápa várossa mellett, tanultam pedig Bartalus István urambátyámtól, aki 18 esztendeje nemcsak a pápai püspök urunknak, jószágait gyógyítja, de a Bakony világában is igen híres gyógyító. Megmondhatja ezt minden rendbéli nemes és por Pápátul Zircig.”

Ugyancsak Zongor Béla evangélikus esperes gyűjteményéből származik a következő kalendáriumi bejegyzés, amely 1762-ből Nagygeresd Sopron megyei községben *Istenes János* gulyás és „baromértelmező” keze írása. „Tudd meg azt: kerem méreg vagy Köröm betegség veszedelmes az barmokra. Fáj a lába, sántít, mégpedig nyári időben, kiváltképpen heves nyárban, és a hévség szün-

tével ez is megszűnik. Ezen nyavalya magányosan néha pedig szájfájdalommal együtt jó. Ha magányosan jó, igen veszedelmes. Ha pedig a szájfájdalommal jó, szelidebb baj. Amely barmok ezen betegségbe esnek sántitanak, körmök meg-megmelegül, fájni kezd. A körömhús megdagad, ettől a marha hideglelésbe esik. Néha csak egy-egy tagban, máskor egész testében.

Ezen történetek után fekélyek támadnak, melyekből бүdös enyegesség foly, s ezek néha a körömhasadékön, néha a körmök kerülete körül egyaránt keletkeznek.

Mikor ezek közül egyik vagy másik talál történni, akkor a köröm elválik a bőrtől, mely elvált körmöt azonnal le kell metszeni, mert ha idején el nem metszetik, egészen elvész.

Valahányszor ez az utolsó körömbéli nyavalya történik, mindenkor gonosz, azért idejekorán annak elején kell kerülni, ami pedig így eshetik meg legjobban: Ha a sántító barom azonnal folyó vízbe állíttatik, vagy annak beteges részei azonnal tiszta friss forrásvízzel mosogattatnak gyakorta.

Ha mindenkor a mosás és feresztés után a fájdalmatosságnak helye vagyis ameddig a daganatosság és forróság terjed, sárga földből csinált s vízzel kevert sűrű kásával békenettetik, melyhez néha egy fél kalán ólom ecetet lehet önteni.

Mihelyest pedig a bémázolás megszárad, azonnal azt az előbb említett vízzel meg kell nedvesíteni, a fekélyek ha felfakadnak, ismét az említett vízzel jó napjában kétszer megmosni.

Mindaddig ily móddal kell vele bánni, míg a sebek meg nem gyógyulnak. Ami a belső orvosló gyógyítását illeti a marháknak jobbára csak a kósó nyalásban áll.

Ezen eszközök és folyóvízben való gyakorta feresztés nem csak a betegeknek, hanem még az egészséges marháknak is mindaddig szükségesek, míg a hévséges körömnnyavalya tart. Mert a hévség szünetével a betegség is hamar el szokott enyészni.

Ezt a tanítást Posoniban tanulta Istenes János a vásárba. Módjával élj vele. Azt mondom használ.”

Néhány oldalon keresztül a szarvasmarhák eladásának módjairól, a híresebb vásárok dátumairól hosszan és részletesen feljegyzéseket ír, majd a legvégén a következő nagyon érdekes szöveg áll: „Mihe-lyest egy faluba vagy istállóba a dög béüt, legottan semmi vagy csak

kevés egészséges marha találtatik. Azok pedig amelyeknek nyavalyák nem nyilvános, azok is alatomba már betegek, és az nyavalya megkezdte környékezni s a dög nyavalyákra elkészítettetek. Mindazonáltal elhitetitek magatokkal, hogy azok még mind egészségesek. Ezt abból hiszitek, mivel esznek, tejet adnak, és elevennek látszanak. Mintsem a betegek.

Hogy pedig ebben valóban hibáztok, magatok könnyen észrevehetitek, mert alig tartotok egy ökröt vagy egy tehenet egészségesnek lenni, azok is hamarjába lábakról leesnek és nyavallás voltoknak látszó jeleit mutatják.

Ne hidjétek, hogy Marháitok csak akkor betegülnek meg, mikor már veszedelemhez közel vannak, több napokkal, hetekkel, hónappal előbb azoknak dögnyavalyája már bennük érkezett.

Különös ez állapot azokban a nyavalyákban, melyekre maga az Helység okot ad, melyek az egészségtelen és állhatatlan időtől egészségtelen istállóktól származnak: különösek ismét azok a nyavalyák, amelyek először a testet, a vért, és a testnek nedvességét megrontják és az után nyilvánvaló Nyavalyákká válnak.

Ha hasonló történetekben egészséges Marháitok körül szorgalmasan vigyáztok, e Következendő ez bizonyító jelekre találtok, hogy marháitok nem oly jókedvűek mint előbb. Szemeik nem úgy fénylenek, nyelvek nem oly éles, járások nem oly bátor, szőrök borzad.

Mindezek a részek hol nagyobbban, hol kevésbé változnak, színtelenek, szomorúak, lassúbbak, homályosok, halaványok s mind a dögnyavalya hozza magával s a környű álló állapotok különféleiek s megváltoztak.

A teheneiteknek a teje hamarosan megváltozik, hogysen a nyavalya magát kijelenti, íztelessé, vizessé, hígga válik, kevesebb sajtot és írósvajat ad. Mindezek a jelek közül többnyire előbb vagy utóbb mielőtt a nyavalya kitör megjelenik.

Mert ámbár egészségesnek láttatik is lenni, egyik vagy másik, mindazonáltal nagyobb részént belül megfogyatkoztak betegesek, reszketősek, sokkal előtte, hogy a nyavalya magát nyíltan kimutatta a betegségnek gyökere benne vagon.

Mihelyt a betegség egyik vagy másik megdöglött felbontott marhákban azokat a jeleket látjátok, amelyekben a dögbetegség elhatalmasodik.

Ha a beteg marha betegségbe eséskor hasmenéses, ha szemek csip-pás és nyálás, orrokból takony foly, ha gyomrokban és belső belekben tarka jelek, piros foltokat láttok, ha látjátok, hogy a harmadik gyomor száraz, eledellel teli, akkor elhíhetitek, hogy a harmadik gyomor száraz betegsége pusztítja marhátokat.

Ez a nyavalya mirigyés és ragadós. Elsősorban is az egészséges marhát a betegtől elválasszátok, többé össze ne menjenek, arra vigyázzatok.

Ha ezen hasznos javaslat terhesnek láttatnék, az egészséges marhák nagy száma miatt, akkor az első jelre, ha csak egy szarvas-marhán észreveszitek az egy vagy két beteg marhát az egészségesek-től szorgalmasan elválasszátok. Azt a helyet, ahol a beteg marha volt, és az eszközöket, melyből ivott, evett, szükséges kiforrázní, napra tenni, és ezek szerint egy néhány napok múlva lehet csak hozzá-jok nyúlni.

Mihelyt a beteg marha olyan helyre jut, ahol nyavalyáját átal kell menni, Hunyor gyökerét a hús és bőr között a szügyébe bédugjátok, vagy pedig a szőrmadzagot azon meghúzzátok.

Hasznos ilyenkor a beteg marhának a hasak alatt való bőrét két vagy három helyeken egy tallér forma tüzes vassal megsütni, vagy egy ahhoz tudó Kovácsmester által úgy megégettetni, hogy az fekete barna színt mutasson.

Ezen szerek minden dögbetegségben, melyek marhának béleket, száját, körmét bántják, gyullasztják, a többi orvosságok közül leg-hasznosabbak. Arra kell vigyázni, hogy azokkal kezdetbe kell élni, a Hunyor gyökér is jó friss erőben legyen.

A szokott eledelből a beteg marhának keveset adjatok, kiváltképen száraz eledelt ne. Különösképpen hasznos a jó leveses korpa. Ajánlatos vékony sóval és puskaporral meghintett szelet kenyereket dugni a szájába.”

Poós József vámszedő volt a Rábát áthidaló ún. Ragyogó hídnál abban az időben, amikor még hídpénzt kellett fizetni. Értelmes, olvasott öregember volt, aki a századforduló előtt 8—10 évvel halt meg. Apja is ugyanott volt hídpénzszedő. A Ragyogó híd Ostfy-asszonyfa és Uraiújfalu között van. Poós József „Vasvár megyei Kalendáriumában”, amely 1861. évre szólta a következő bejegyzés van: „A lovak torok tsikjáról. Ezt a nyavalyát abból esmérhetni, meg

hogy a ló nem eszik. Nem is igen ihatik. S ha erőlködik mégis vizet nyelni, az orrán néha visszabuggyanik. Füle hideg, fejét lefelé tartja, zilálva lélezkzik és egyre jobban hörög. A nyaka alatt a lélekezőcső körül megdagad, ha hozzányúlnak igen fáj, s amellet a szája forró, a nyelve száraz. Ha ezen jeleket látod, botsáss ki a nyakérből 2 font vért. Végy fél font mézet, keverj belé 8 latt tiszta salétromport és ha mégis nagyon híg volna, tégy hozzá annyi lisztet, amennyi elég arra, hogy higas pép forma legyen. Ebből kenj a ló nyelvére gyengédesen egy kis lapocskával napjában négyszer 2—2 lattot. Ezen kívül, orrát dörögölvén, fél latt kámfort, tsorgass közibe 8 latt lenmagolajat, állandó dörzsölés közben, hogy a kámfor az olajban feloldhasson. Ehhez a kámforos olajhoz tény osztán 4 latt szalamia-gőzlevet s ezzel kenegesd napjában kétszer, igen gyengédesen a ló nyaka alatt való daganatot. — Így bánj a lóval mindaddog, míg csak meg nem gyógyul. Egyéberánt vigyázz arra különösen, hogy a ló az ilyen nyavalyában meg ne hűljön, és mikor ismét elkezd inni, ne hideg, hanem lágy meleg vízzel itasd meg. Ha pedig enni kezd, elébb ásztatott búzakorpával vagy árpadarával kínáld meg, melytől ha undorodnék, adj neki tiszta zabot.”

„A szarvasmarhák nyelv mérgéről vagyis hólyagjáról. Ezen a nyavalya a marhának veszedelmes és rettenetes döge, de szorgalommal és vigyázattal könnyű meggyógyítani. A marha nyelvén alsó vagy felső szájpaddlásán és pattanás vagy hólyag támad, amely hirtelen megmérgesedik, hogy a marhát megöli. Tsak akkor lehet a nyavalyát észre venni, midőn az említett pattanás már ott van. A marha szomorú, keveset eszik, a tehénnek a teje is elapad. Hogy tehát semmi el ne múljon, mihelyt a dög valamelyik faluban vagy vidéken kiütött, minden reggel és este szorgalmasan meg kell vizsgálni a marhák száját, ha nincs-e valamelyiknek pattanása. Mert ha ezt elmulasztjuk, úgy elmérgesedhetik a pattanás, hogy többé a marha életét meg nem menthetni. Mihelyt a marha nyelvén, vagy akárhol a szájában pattanást veszel észre, vakard ki egy olyan forma görbe késsel, mint amilyennel a fakanalat faragják, vagy pedig egy élesre köszörült kanállal és a gennyedtséget, mely a pattanásban volt, töröld le a nyelvről egy puha ronggyal tisztán, de ügyekedj, hogy a marha azt meg ne nyalja. Mert ha olyan mérges, hogy az ember keze bőrét is, ahol hozzáér kieszi, azért is, aki ezt a munkát végzi, vagy végbe viszi,

keztyűt húzzon a kezére. Ha a vér folyása megállott, végy egy kanál mézet, ugyanannyi sót, olvaszd fel ezeket fél font serben, és mosd ki vele a sebet mindennap háromszor míg meg nem gyógyul.”

A Poós-féle kalendáriumban még több apró leírás van, amelyek érdektelenek.

Hasonló kalendáriumi bejegyzést nagyon gyakran lehet találni. Általában ritkán olvashatunk érdekesebb vagy jellegzetesebb adatot.

A szabadságharc utáni időben bőségesen megmaradtak a kéziratos feljegyzések kisebb-nagyobb cédulákra írva, hol értelmesen, hol kúsza szövegezéssel. Néhány évtizeddel ezelőtt minden faluban gar-madával lehetett ezeket a feljegyzéseket gyűjteni. Ez a tény is mutatja azt, hogy mivel kevés volt az állatorvos, igyekeztek a hasznosnak vélt empirikus állatgyógyító módokat leírni és ezeket szóval vagy írásban terjeszteni. A jó szomszédok egymásnak, a rokonok és barátok szíves-ségből ajánlották. Ezért van az, hogy annyi hasonló vagy szó szerint egyező tapasztalati gyógyító módot lelhattunk. Ez az időszak legtöbb ún. „baromgyógyászt” termelt ki, akik jól értették, hogy tudományuk-ért megfelelő ellenszolgáltatásban részesüljenek.

Az „Állategészségügy” című folyóirat 1931. szeptember 15. szá-mában *Dr. deési Daday András*, nagyon érdekesen ír „Csendélet egy baromgyógyász portáján” címmel egy tipikus esetről, *Vajkai Aurél* pedig az *Ethnographia* hasábjain több falusi állatgyógyító „tudós” jellemrajzát adja. Ugyancsak *Daday András* az *Állatorvosi Lapok* 1931. IX. számában „A monori paraszt orvos csalafintasága” címmel leírt egy furfangos paraszt állatorvost, aki jól értette ezüsttalérokra váltani nagy tudományát.

*

A két tudományág közös eredete, lényegében közös módszere, hazánkban nagyon sokszor termelt ki olyan kiváló orvosokat, akik a két testvértudományt egyforma alaposással és sikerrel vitték előre. Áll az elsősorban — a dolog természeténél fogva — a kórbonctanra, de sok tekintetben a gyógyszer-tanra, élettanra stb. Csak néhányat említek meg: *Arányi, Scheuthauer, Pertik, Generzich, Buday, Entz* stb.

A kitűnő magyar állatorvosképzés, a kifejlesztett európai színvonalú állatorvosi tudomány és irodalom, a világhírű állategészségügyi szer-vezés, néhány generáció alatt olyan tudományos és gyakorlati sike-

reket ért el, hogy a magyar nép állategészségügyi szemléletét is lassan ugyan, de nagymértékben átalakította. Ezzel nem kívánjuk mondani, hogy a magyar parasztság, földművelő nép, szemlélete máris teljesen természettudományos, mégis ma már nem hisznek a babonákban, a ráolvasásban, az ártó szemű asszonyokban, a ráimádkozásban. Főleg pedig sokat fejlődött e tekintetben a felszabadulás óta a hivatalos és nem hivatalos ismeretterjesztés, nyomtatványok, film, mozi útján. Ez a tevékenység ma már olyan hasznosan befolyásolta a magyar parasztság felfogását, állatainak gyógyításában, hogy éppúgy mint az emberorvoslásban, állatgyógyításában is egyre inkább előtérbe kerül a bajmegelőzés gondolata, és alig-alig akad magyar gazda, főleg pedig nem a nagyüzemi gazdálkodásban, akik a védőoltásokban és egyéb profilaktikus intézkedésekben ne hinne és tagadná annak kitűnő hasznát.

Csak egész kivételesen akad faluhelyen egy-egy paraszti baromgyógyító, akinek gyógyító gyakorlata egyre gyérül és inkább emlékeit beszéli és mondogatja, amikor ő még kiterjedt állatgyógyító volt és büszkélkedve emlegeti: „hogy őt még a nagy urakhoz is hívták.”

Ilyen utolsó és érdekes parasztfigurája volt a falusi empirikus állatgyógyítóknak — az utolsók között volt hazánkban —, *Áldozó István*, aki Himod községben lakott (Győr-Sopron megye) és igen szívesen beszélgetett az ő nagy művészetéről. Bőbeszédű öreg ember volt. De határozottan, logikusan gondolkodó és értelmes, aki már akkor említette (kb. 1942–43-ban), hogy az ő művészetének már letűnt a divatja, mert — ahogy ő mondomta — igen sűrűn vannak az állatorvosok és „sok könyvből igen sokat tanultak”. *Áldozó István* kéziratát nem adta át véglegesen, csak néhány napig kölcsönözte betekintésre. A kézirat spárgával összefűzött, kockás ívpapírra volt írva, sajnos, semmiképpen sem tudtam megtartani, sem a felajánlott összegért megvásárolni, mert akármilyen jóindulatú és rendes ember volt, visszakérte. De lemásoltuk és feljegyzései közül a legérdekesebb részeket az alábbiakban közöljük annál is inkább, mert *Áldozó István* nem annyira a „belső bajokról”, mint inkább a „külső bajokról” és a sebekről írta feljegyzéseit. *Áldozó István* empiriája inkább a XVIII. század paraszti eljárásainak felel meg.

„Az érvágásnak hogyan kell végére járni. A barom testének más-más résziben lehet eret vágni, de mégis legalkalmasabb a nyaki

éren olyanképpen, hogy valaki segítsen és vessen a lónak nyakába vagy ha szarvasmarha akkor annak a nyakába jó erős hevedert mentül közelebb a szügyéhez, jól húzza meg, miáltal az ér kidagad, most erre az érre fej felé, de nem a test felé, rá kell illeszteni az érvágó kést vagy vasat, lehet pilinga is és fakalapáccsal vagy ha az nincs egy kis darab keményfával jó erős ütést rája, akkor a vér vastagon kiföcskendez és mindaddig föcskendez, míg a heveder vagy kötél a nyakon van. Ha kifolyt 2—3 liter vagy még több vér, azonképp le kell venni a kötelet, a sebszélet gombostűvel vagy biztostűvel összecsisztetjük és lőszőrrel körültekerjük. Hogy a bal vagy a jobb oldalt vágod-e meg, az mindegy. Bicska, pilinga vagy érvágó vas helyett (amit a falu kovácsa csinál) lehet használni csattanót is, amit nem kell ütni, mert rugó van benne és magátul belevág. Ezt lehet kapni Pesten meg Bécsbe.

Lehet még eret vágni az állat szájpaddlásába is, vagy a lábszáron különösképp állatnak ha patagyulladása van. De mégis legalkalmatósabb a nyak, mert jobban hozzá lehet állani, de magadra tégy kötényt vagy valami gazhordó ruhát, mert nem tudsz olyan gyorsan elugrani, mint ahogyan a megduzzadt érből a vér kiföcskendez.

Az érvágás minden betegségnél igen hasznos, vannak olyan betegségek lovaknál marháknál egyaránt, ahol, ha nem is használ, de ártani nem árt.

Az égetés is igen fontos operáció. Mert ha pók, sipoly vagy fekély, kelevény, kellés, enyeges brand vagy az állaton, csakis izzó vassal segítünk. De vigyázni kell a lovat olyan állásba kell állítani, hogy ne rúgjon. Egyik oldala a fal mellett vagy rúd mellett legyen, a másik oldalon a lábaira akassz kötelet. A vasat vörös tüzességig izzítani és az égetendő betegséget vele megérinteni. Lehet égetett vonalakat húzni a beteg helyre, vagy pontokat égetni. Tapasztalatból mondom, hogy jobb több helyen pontokba megégetni, mint soká rajta tartani, mert akkor előfordulhat, hogy hiába való helyeket is égetünk. Addig köll a bőrt égetni, amíg sárga lesz és nedvedzik. Ha a bőr nedvedzik vagy izzad, hagyj abba. Gennyes fókéleknél vagy enyeges zsennyedéknél igen jó ha mélyebben égeted. Égetés után lúdzsirral vagy ha az nincs kéznél fagygyúfével tömd be a likat. Ha ez kiesik, minden nap többször be kell kenni olajjal, ha lehet napraforgó vagy lenmagolajjal, mert azok jobban tapadnak és nem folynak ki.

Kriztir. Ezt híjják csérének is [csőre]. Ha a ló, barom vagy sertvés szorulásba, kólikába vagy csömörbe szenved, jó hatással van a kriztir a ganajlás miatt. Ganajláshoz ezt vedd: szappan fertá kila, lenmagolaj, aszerint, hogy az állat ló vagy marha végy egy litert, ha pedig borjú vagy sertvés, akkor fél litert, langyos víz másfél liter. Keserűsö egy marokkal. Ezek megkevertetnek és langyosan két részbe a végbélbe be kell föcskendezni. Kriztirozót végy ónbul vagy cinbül, de csináltathatsz fábul is, arra vigyázz, hogy a vége sima legyen, az állati testet ne sértse és ne bökje.

Tudnod kell, hogyan van az orvosságbeadás módja. Ha az orvosság por vagy só, akkor korpával, zabbal, vízzel kevertetik, vagy pedig az állat ivóvizébe liszttel, korpával, darával kevertetik. De ha az orvosság erős szagú, akkor belőle gombócokat csinálj és ezt a kifeszített szájba kell betenni. A gombóc nem lehet nagyobb lónál és marhánál, mint a kisebb fajta tyúkmony. Állj a ló elejbe, balkézssel oldalaskint húzd ki a nyelveket, másik kézzel dugd be a nyelve hátuljára egy kis tompa bot segítségével az orvosságos gombócot. Kicsint bökd meg, hogy a nyelvbe menjen.

Híg gyógyszerert körülményesebb beadni. A lovat vagy szarvasmarhát kantározottak föl, húzzátok a fejét annyira, hogy a szája fölfelé álljon és töltsétek a vastag sörösüvegből vagy marhaszarvból a szájába. De ne hirtelen egyszerre, mert akkor nem tud lélekzetet venni. Arra vigyázz, hogy óvatosan töltsd, mert ha hirtelen töltöd, akkor a lélekzőcsőbe mehet, mitül is erősen köhög és amint a veszedelmes példák a tanúbizonyosságok, ebbül tüdőgyulladás lehet.

Ha az orvosság olyan hígas, hogy lehet hozzá valamit keverni, akkor tégy hozzá mézet vagy cukrot kis liszttel vagy korpával, hogy sűrűbb legyen, de akkor ne itasd, hanem kanál nagyságú laposfával miután az állat száját kinyitottad, nyelvét balkézssel kihúzd, jobb kézzel kend rá az orvosságot a nyelvére szájába. Szépen kinyalogatja és lenyeli. Azt mondom, erre vigyázzatok, mert sok bajt meg lehet vele előzni.

Ha a marha, ló vagy disznó keményet félre-nyel, és azt lenyelni nem tudja, cikákul, köhög, fulladoz. Előfordul, hogy répából, krumpliból nagy szeletet nyel, megakad a torkába. Hirtelen nyála folyik, krárog, észreveszed, hogy a torkába baja van. Ha ez előfordul, akkor gyorsan keríts egy olyan vastag fűzfabotocskát mint a hőkköm ujsa

(hüvelyk), végét tompítsd le, kend be hájas mézzel és próbáld a torokba lévő testet lejjebb nyomni. Ilyenkor 2—3 segítség kell, akik az állat nyakát és fejét vízszintbe tartják. Szükség esetén fűzfa helyett ostornyéllal is elvégeztetik. De kapni Győrbe nádpálcából csinált bunkós végű letoló pálcikát is.

Szarvasmarha holag kövesedése. Ez gyakorta ökröknél, bikáknál fordul elő. Egyszer csak nem tudnak vizelleni. Nyögnek, szenvednek szegény párák. Ez az által okoztatik, hogy a húgyhólyagból vizelléskor a húgycső csévéjébe szorul a kő. Ha nem segítsz, meg is reped és lovadnak, marhádnak vége van. Ha állatod neki készül a huggyozásnak, lábait szétrakja, farkát feltartja, nagyokat nyög, erőlködik, de a vizelet csak cseppenkint megy, akkor húgykőve van. 1—2 nap múlva már állatod nyugtalan, sokszor neki készül a vizelésnek, de nem jön semmi, csak nyög, tipródik, hátra tekintget. Ha pár nap alatt sem indul meg, akkor annyire megfeszül a hólyag, hogy szét is pattanik, állatod megdöglik. Ha a hasát fölvdgöd, néha 2—3 sajtár meleg húgyot tudsz belőle kimerni.

Ennek a bajnak egyetlen orvossága a műtétel. Ez így történik: Az állatot puha, finom szalmaalomra le kell dönteni. Lábait kötelekkel, hevederekkel tartani, fejére is hevedert kötni és 5—6 segítséggel tartani. A combok között pontosan a középvonalban. Arasz hosszúságú vágás tétetik óvatosan, amely által a vastag húgycső már tapintható mint egy vastag kötél. Jól ki kell tapogatni, hogy hol a kő. Ezt ha megtaláltad, beretvával vagy éles késsel rámet szeni a kőre. A követ vedd ki, a sebet azonnal varrd össze, és az állatot engedd fölállni. Ha nagyokat nyög, adj neki sós vizet, vagy langyos pipitérteába egy marok korpát. Pár óra múlva kicsint vezetgesd, de ne sokat, csak 20—30 lépést. Aztán kösd vissza a helyére jó vastag finom alomszalmával. Mindennap vezetgesd meg, amíg azt látod, hogy verejtékezik. A sebet kend be faggyús zsírral vagy lenmagolajjal.

Barmodat, lovadat, tehenedet ha hegyes, bökös tárgyba lép miként gyógyítod. Főleg szegbe, szálkába, patkószegbe vagy patkódarabba lépés fordul elő. Ha a seb még friss és enyeg nincsen benne, akkor mosd ki pipitéres ecettel, tekerd be tiszta fehér ruhával és erre tégy hidegvizes borogatásokat. Mindennap kend be kámforos spirituszszal. De ha a seb már enyeges, vigyázz, hogy a pata mélyibe be ne

jusson a genny, mert ha már bejutott, akkor ráspuval vagy srófhajtóval tágítsd ki a nyílást, hogy azon az enyeg kifolyhasson.

Marhádnak, lovadnak ha sérvése vagyon. A sérv lehet gömbölű, de lehet hosszikás is, mint egy jó vastag kóbász. Vigyázz arra, hogy a sérv nem gyulladás, de nem is daganat. Ezt arrul veszed észre, hogy ha ujjaddal megtapogatom és könnyen benyomod, mintha levegő lenne benne, akkor az sérvesség, mert az a béltől van. Ha még friss, akkor ujjaddal könnyen visszanyomható a hasba, de mihelyt kezedet leveszed róla újra előgyün. Sokféle sérvesség van. Az állat köldökin, hasán, tökzacskósérv, ami attól van, hogy másik állat szarvával megbökte.

Azt mondom, kötözni nem érdemes, sem hevederrel, sem rongyokkal, mert meg nem gyógyul. Lehet ugyan kis vánkost hevederrel rácsatolni, de nem sokat ér. Legjobb a sérvet kivágni. De vigyázz, mert ehhez sok tapasztalat kell. Az állatnak 3 napig semmit ne adj enni, legföllebb vizet és egy kevés herbatit, akkor döntsétek le a marhát úgy, hogy a sérvesség fölfelé legyen. A szörét berétváld le a sérv fölött arasznyi bőrvágást tégy. Ujjaddal nyomd vissza a belet, amely a sérvésbe van. Ennek utána a bőr alatt 3–4 öltéssel férceld össze, aztán fölötte a bőrt is varrd össze. Állítsd föl állatodat, a sebet langyos ecetes vízzel többször mosogasd, a seb 3–4 hét alatt begyógyul. Ezalatt az állatnak csak darát, búzakorpát, lisztes vizet adj enni vagy krumplit, répát finomra reszelve konyhai gyaluval.

Szarvasmarhádnak, ha a szarva letörik. Ez gyakorta előfordul. Ezáltal igen nagy vérzés lehet, nagy baj nincs belőle, gyógyulása is elég könnyű, a sebre pálinkába áztatott rongyot vagy kenderkócot tégy. Váltogasd két nap gyakorta. Harmadnap finom kátránnyal bekent ruhát teszünk a sebre és ha ezt teszed hétszám, többnyire képeztetik a friss szarv.

Barmod ha véreset vizellik. Legtöbbször olyan helyen fordul elő, ahol fenyőágot, cserfát vagy egerfa leveleit rágnak. Akkor pirosas a vizellete, de tiszta vér is csöpöghet. Nehezen jár, szétveti a lábait, nyöszörög, nyög, szenved. A túlelű és a cser vagy egerfa éles levelei okozzák. Gyógyítsd így: Egy kis salétromot pár kanálnyi keserűsót oldj fel vízbe, ehhez tégy egy kanál timsót. Ezt add be neki, legtöbbször nem veszedelmes és gyógyul. De többet oda ne engeddd, ahol ezek a levelek vannak.” (Lényege: Ezekon a leveleken

kullancsok vannak és ezek oltják be a piroplasmosist. Ezt a betegséget ugyan más kórokozók is előidézik, de a *hazai viszonyok* között túlnyomó mértékben ezek okozzák.)

„Ha állatod teje véres. Vöröses vagy tiszta vér. Lehet attól, ha fehérnéped durván fej és a csöcsök sebesek, vagyis gyulladt. De lehet attól is, hogy belül van a baj. És kívülről semmi sem látszik. Ha belül van a baj, akkor hamarosan megdagad a tőgy, tapintata fáj. Legjobb ilyenkor a tőgy felett eret vágni. A tőgyet pedig hideg vízzel borogatni, de vigyázni arra, hogy a beteg tőgyet óvatosan ki kell fejni, mert ha nem, akkor a beteg tej a fejének megy. Ha a tőgy avul, akkor pálinkás vízzel mosogasd. Ha a tőgyön akkora kis keményedések mutatkoznak, mint egy borsó, akkor zsiliz és kéneső vajból csinálj kenőcsöt, tégy hozzá lenmagolajat és naponta négyszer-ötször kend be vele. De ha tehenednek borja vagyon, akkor jól mosd le kamillaforrázzal, nehogy leszopja a mérges kenetet.”

Ezen a helyen a kézirat befejeződött, de szemmel láthatóan még folytatása volt, azonban valaki kettétépte. Áldozó István maga mondta el, hogy kis unokája véletlenül kitépte. Ez annyival is inkább sajnálatos, mert amint láthatjuk, érdekes, empirikus, főleg sebészeti leírásokat tartalmazott, amely általában nagyon ritka a kéziratos népi, paraszti állatgyógyítás gyűjteményeiben. De ugyanezt mondhatjuk az embergyógyító empirikus kéziratokra is. Sebészeti vonatkozású tartalommal alig-alig találunk valamit. Megkérdezésünkre Áldozó István elbeszélte, hogy a folytatás 2—3 oldalnyi volt, amit a gyermek összetépett és ez a csikók, borjak, sertések kasztrálási népi módszerei voltak, ahogy mondotta teljesen saját tapasztalatából végezte és írta le.

*

Ha az empirikus paraszti állatgyógyító kéziratokat dátumuk szerint vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy ezek zöme a XVII., XVIII. századra esik, a XIX. század első harmada után már ritkulnak, a század végefelé egyre kevesebb kéziratot tudtunk összegyűjteni, de szóbeli elmondásból még mindig bőséges anyag állt rendelkezésünkre. Így ment ez valójában az első világháborúig.

A Tanácsköztársaság bukása után tovább ritkult a gyűjtési lehetőség. A felszabadulás óta egész ritka, sőt majdnem lehetetlen tulaj-

donképpen empirikus paraszti állatgyógyító módokat találni, még kevésbé kéziratokat, hacsak azok véletlenül már nem a múlt századból, vagy még régebből származnak. Az empirikus állatgyógyítás teljesen kiszorult, csupán kisebb sérülésekre, szarvletőressekre és hasonló balesetekre vonatkozik, amelyet majdnem minden paraszt önmaga, vagy a szomszédok segítségével lát el és csak ritkábban hív állatorvost. Az ún. „belső betegségekhez” már sem önmaga, sem a szomszédok vagy a faluban levő régről ismert „tudós emberhez” nem fordul, csak az állatorvosban van bizalma. A nagyüzemi gazdálkodás óta pedig, úgy gondoljuk, minden adminisztratív intézkedés nélkül megszűnt az évezredek magyar paraszti empirikus állatgyógyítás. Azért lenne fontos az érdekesebb és értékesebb kéziratokat és gyűjteményeket az állatorvostudomány története szempontjából megmenteni.

A múlt század közepétől fogva évtizedeken keresztül az állatorvoslás gyakorlata a magyar falvakban és gazdaságokban inkább *állategészségügyi hatósági* vonatkozású volt, és talán csak az uradalmak vették — azok sem mindig — igénybe az állatorvosokat. Igaz, hogy számuk még kevés volt, és legtöbbször csak járási állatorvosok voltak, csak később szaporodott meg számuk annyira, hogy az Állatorvosi Akadémia, később az Állatorvosi Egyetem nagyszerű munkája révén mind több és több fiatal állatorvos került ki a gyakorlatba, eleinte csak a nagyobb községekbe. Helyzetük nem volt valami rózsás, mert szembe találták magukat a magyar nép, a magyar paraszt évszázados konzervativizmusával, éppen úgy, mint az ember-orvosok esetében is. Több bizalmuk volt az empirikus gyógyítóknak, mint az akadémikus állatorvosoknak és ebből a körülményből, akár az orvosoknál is, sok furcsa helyzet adódott, az akkor még nagy számú kuruzslókkal, de a jóindulatú empirikusokkal szemben is. Nem egy fiatal állatorvos kedvetlenedett el azért, hogy valósággal szembe találta magát a parasztsággal.

A két világháború között kezdték látni és észrevenni a magyar parasztok, hogy az egyre szaporodó védőoltásoknak milyen nagy haszna van, az uradalmakban is kezdték felismerni ennek óriási horderejét. Itt kezdődött el, hogy most már a magyar paraszt is igényelte az állatorvost.

Ebből indult el az a periódus, amikor az állatorvos eljutott a kis-

és nagy paraszt udvaraiba és valósággal a nép állatorvosa *kezdett lenni*. Ettől fogva — talán 1930—1935-től kezdve — kialakult most már egy bensőségebb kapcsolat, amely az állatorvost és a magyar parasztságot összefűzte.

Természetesen mindennek nemcsak teljesen a magyar paraszt évszázados belegyökeredett szemlélete volt az oka, hanem társadalmi, politikai vonatkozások is szerepeltek.

Eddig az állatorvosban a magyar parasztság legtöbbször büntető hatósági személyt látott, főleg járványos időkben. Az állatorvos valóban jótékony működésére csak a 80-as, 90-es években kezdett felfigyelni a magyar parasztság, midőn látta, hogy az uradalmak egymásra hivatják az állatorvost és annak intézkedései, a védőoltások milyen óriási haszonnal járnak, főleg a sertésvésznel, de a többi járványos betegségek esetén is.

Annak ellenére, hogy a múlt század utolsó negyedében az uradalmak tulajdonosai *társadalmilag* egyáltalán nem voltak hajlandók érintkezni az állatorvosokkal, a parasztság már *bizalmas* kezdett lenni az egyre gyakrabban látott állatorvosokhoz.

A felszabadulás után egy csapásra más lett a helyzet. A földreformmal, a cseléd, a zsellér, a kisparaszt birtokhoz jutott, eleinte ezzel is nagy gondja volt, mert a földjeihez legtöbbször nem volt kellő felszerelése, marhaállománya.

A meginduló politikai élet, a gazdasági előrehaladás, évek múlva megjavították a falu helyzetét és benne a körállatorvos társadalmi megbecsülését is. A javuló gazdasági és politikai helyzettel *lassan* a körállatorvos is kezdte megtalálni helyét a falu társadalmában. Kezdték észrevenni, hogy becsülettel kell végezni nagy munkájukat, nemcsak egyéni szempontokból, de a magyar paraszti népért is.

A nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés hatalmas lendülettel oldotta meg a mindinkább szaporodó, főleg fiatal állatorvosok társadalmi és gazdasági, valamint politikai helyzetét. Most már tisztán kezdték látni, hogy szervezkedés, szakszervezet és társadalmi munka nélkül nincs előrehaladás. Kiváló képességű és nagyszerű szervezőtalentumú, szakmailag is elsőrangú, többször idősebb állatorvosok vették kezükbe azt a nagyszerű munkát, amelyet sokkal korábban *Hutyra* megindított, ez a zseniális tudós és szervező, aki nemcsak európai, de valóban nemzetközi szinten is megszervezte tanítványai-

val és munkatársaival a magyar állategészségügyet. *Marek József, Manninger és Kotlán Sándor, Zimmermann Agoston* olyan ragyogó nevek, akiket az egész világon megismertek. *Jármay Károly* pedig az állatorvosi kórbonctant vitte egészen magas színvonalra. Ugyanakkor *dr. Wellmann Oszkár* rachitis-kutatása lett Európa-szerte ismertté.

Igy aztán a múlt század utolsó negyedében kialakult állami állatorvos-rendszerünk mellett (kerületi felügyelők, törvényhatósági és városi állatorvosok) már az évszázad első évében (1901) állami állatorvosi szolgálatot rendszeresítettek, ezt követte az első világháború után *dr. Kovács Jenő* egyetemi tanár, rektor, valamint *dr. Karácsony Dezső* Borsod megyei főállatorvos, úgyszintén *dr. Zsigmond László* megyei főállatorvos, országgyűlési képviselő, agilis és kiváló munkássága, őket és még néhány kitűnő szervező talentumú, szakmailag is elsőrangú állatorvos, *Kádár Tibor dr.* a Földművelésügyi Minisztérium állategészségügyi főosztályvezetője, irányításával egyre színvonalasabb és megszervezettebbé tették az állatorvosi gyógyítást és profilaxist, közben egyetemi rangra emelték az Állatorvosi Főiskolát, ahol a tudományos kutatás, a gyógyítás és bajmegelőzés teljesen világszínvonalra emelkedett.

*

A magyar falu, a magyar paraszti nép valósággal több generációs előbbrejutást ugrott át és a zömmel empirikus állatgyógyításból belekerült a tudományos állatgyógyítás és állattenyésztés periódusába.

Mindezek a mozzanatok valósággal lehengettek az állatgyógyítás népi-empirikus módját és különösebb szervezeti vagy hatósági intézkedések nélkül a falu népe rátért állatállományának okos gyógyítására, belátva a bajmegelőzés rendkívüli fontosságát.

Készséggel és szívesen veszi állatorvosának bizalmát, megfogadja azt. Mindezek ellenére még a mostani periódusban is egy különös szemléletet figyelhetünk meg a magyar paraszti világban.

Ha az állatnak (akár szarvasmarha, ló vagy szárnyas) kívülről látható sebészeti vagy bőrelváltozása van, ezt a magyar paraszt ma is szívesebben honorálja és az állatorvos működését sokkal inkább igénybeveszi, mintha valami belső bajról van szó, vagy akár profi-

laxisról. Ez még visszaiütés az ezeréves vagy többszáz esztendőös paraszti szemléletre. Idővel és minél hamarabb ezt is levetkőzi.

Biztos talajra és a legintenzívebb kapcsolatra a magyar paraszt és az állatorvos között csak akkor kerülhet sor, ha valamiképp útját-módját találják annak, hogy úgy a gazdát, mint az állatorvost a *nagyüzemi gazdálkodásban* feltétlenül érdekelte teszik.

Mindenképpen ütött az óra és tudománytörténeti szempontokból meg kell menteni az állatorvoslás primitív, később empirikus módjának emlékeit a jövő számára, mert elkésünk!

I R O D A L O M

1. *Franciscus Linzbauer* : Codex sanit. medic. Hungariae, 1853.
2. *Fridrich Eichbaum* : Grundriss der Geschichte der Tierheilkunde für Tieraerzte und Studierende. Berlin, 1885.
3. *A. Postolka* : Geschichte der Periode der empirischen Tierheilkunde. 1885. Berlin.
4. Grundriss der Geschichte der Medizin. 1884 Jena.
5. Magyar Encyklopédia, IV. kötet 883-tól.
6. *Deési Daday András* : Adatok tanintézetünk történetéhez. Állatorvosi Lapok, 72. évfolyam 1. szám.
7. *Deési Dadai András* : Lógyógyászatunk múltjából. Állategészségügy 1930. évf. 15. szám.
8. *Deési Dadai András* : Állatorvos történelmi emlékeimből. Állategészségügy 1932. évf. ápr. 15. szám.
9. *Deési Dadai András* : Csendélet egy baromgyógyász portáján, 1845-ben. Állategészségügy 1931. évf. 15. szám.
10. *Benkóczy Emil* : Néhány állatbetegség népies gyógyítása. Ethnographia, 1907, 228. oldal.
11. *Gönczy Ferenc* : Az állatbetegségek elhárítása s gyógyítása a göcseji és hetési népnél. Ethnographia, 1910. évf. 91. oldal.
12. Istensegítségiek állatorvoslása. Ethnographia 1948. évf. 236. old.-tól.
13. *Vajkai—Wagenhuber Aurel* : Egy bakonyi magyar falu paraszt állatorvosai. Ethnographia, 1936, évf. 36. oldaltól.
14. *Szabó Kálmán* : Az állatok betegsége és gyógyítása a kecskeméti pusztaságon. Ethnographia 1937. évf. 231 oldal-tól.
15. *Vajkay Aurél* : Népi orvoslás a Borsavölgyében. Kolozsvár 1943.
16. *Dr. László Ferenc* : Állatorvosi szakoktatásunk őskoráról. Magyar Állatorvosok Lapja XX. évf. 11. szám.
17. *Bornemissza Péter* : Schulek Tibor, Budapest 1939.
18. *Győry Tibor* : Magyarország orvosi bibliográfiája, Budapest 1900.

19. *Magyary – Kossa* : Magyar Állatorvosi Könyvészet, Budapest 1904.
 20. *Kotlán* : A magyar állatorvosképzés története., 1787–1937. Budapest 1944.
 21. *Bencze József* : Népi gyógyítás a Dunántúlon., Gyógyászat 1923.
 22. *Bencze József* : A szocialista mezőgazdaság és a magyar népi gyógyászat. Országos Orvostörténeti Könyvtár kiadványai. Budapest.
 23. *Bencze József* : Empirikus doktorkodásról és annak kéziratairól. Országos Orvostörténeti Könyvtár kiadványai, 1951.
 24. *Ortutay Gyula* : Kis magyar néprajz. Budapest, 1958.
 25. *Roheim Géza* : Magyar néphit és népszokások.
 26. *Bárczy Géza* : Magyar szöfejtő szótár. Budapest 1941.
 27. *Bárczy Géza* : Magyar szókincs eredete. Budapest 1951.
 28. *Bencze József* : Ósmagyar motívumok orvostörténeti hagyományainkban. Országos Orvostörténeti Könyvtár Kiadványai, 1960.
 29. *Bettmann O. L.* : Pictorial History of Medicine. USA. 1959.
 30. *Berde Károly* : A magyar nép dermatológiája. Budapest, 1940.
 31. *Hofschlager Reinhard* : Die Entstehung der Primitiven Heilmethoden und ihn. organische Weiterentwicklung für Geschichte der Medizin. Bd. III. S. 82–104. Leipzig 1910.
 32. *Hovorka – Kronfeld* : Vergleichende Volksmedizin. Stuttgart 1908.
 33. *Molnár Erik* : A magyar nép őstörténete, Budapest, 1958.
 34. *Molnár Erik* : A magyar társadalom története az őskortól az Árpádokig.
 35. *Molnár Erik* : A magyar társadalom története az Árpádoktól Mohácsig, Budapest 1950.
 36. *Karaszon Dénes* : Az állatorvostan helye az egyetemes orvostudomány történetében. Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei, 1960. 151 o.
 37. *László Gyula* : A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1950.
 38. *Mikhailovszky* : Schamanism in Sibirie. Journ. of the Royal. Antr, Inst. 1895.
 37. *Nádor György* : A természettörvény kialakulása. Budapest, 1953.
 38. *Petrov B. D.* : Geschichte der Medizin. Berlin 1957.
 39. *Moracsik Gyula* : Bizánc és a magyarság.
- A tanulmányban előforduló kéziratok feltalálási helye a szövegek közti megjegyzésekben olvasható.

SEMMELWEIS IGNÁC FÜLÖP TANAINAK VISSZHANGJA SZLOVÁKIÁBAN

Írta: BOKESOVÁ — UHEROVÁ MÁRIA, (Bratislava,
C. S. S. R.)

Ma már kellően értékeljük Semmelweis Ignác Fülöp felfedezését, hogy a gyermekágyi láznak, a szülő nők eme alattomos betegségének a szepszis az oka. Ugyancsak értékeljük felfedezésének jelentőségét a fiatal anyák megmentése szempontjából. Általánosan ismertek azok a tények is, amelyek azt a harcot kísérték, amit Semmelweis 1848 óta folytatott tanainak elismeréséért és elfogadásáért. Ezt a küzdelmet attól kezdve, hogy felfedezése a bécsi Általános Kórház klinikáján megtörtént nemcsak a *Die Aetiologie, der Begriff und die Prophylaxis des Kindbettfiebers* című művének 1861-ben történt kiadásáig folytatta, hanem egészen 1865-ben bekövetkezett tragikus haláláig. Figyelemre méltó az a tény, hogy ezek a tanok, amelyek pedig a XIX. század második felében az orvostudományt egyik legnagyobb felfedezésével gazdagították és az emberiség számára oly nagyértékű ajándékot jelentettek, eleinte épp a leghivatottabb szakemberek részéről ütköztek meg nem értésbe és ellenállásba. Annál inkább meg kell becsülnünk egyeseket, azokat az orvosokat, akik idejekorán megértették Semmelweis tanait és átültették azokat az orvosi gyakorlatba. A Semmelweis tanításához tűzőn-vízen át ragaszkodó követők közül az első egyikének tekinthetjük *Dr. Ambro János* szlovák orvost is, a pozsonyi szülészház és szülésznőképző iskola első igazgatóját.

A szlovák nemzet egészségügyi életszínvonaláért lelkesedő *Dr. Ambro János* tevékenysége a XIX. század második felére esik. Ezt a kort azok a nagy társadalmi és gazdasági változások jellemezték,

amelyeket a feudalizmus megszűnése, jogi és gazdasági formáinak fokozatos felszámolása és a kapitalizmus előretörése jellemezett. Ebben a korszakban az orvostudomány és a természettudományok nagyarányú fejlődés útjára léptek. Szlovákia lakosságának, főként az egyszerű népnek egészségügyi színvonalán még nem tükröződtek eredményeik. A szülő nők nagy halálozási arányszáma a nagy csecsemőhalandósággal együtt azt eredményezte, hogy Szlovákiában a lakosság szaporulata csak kicsiny volt, sőt ennek a korszaknak egyes éveiben egyenesen lakosságcsökkenés következett be. A lakosság szám csökkenéséhez hozzájárult az a nagyfokú halandóság is, amit a kiterjedt himlő-, torokgyík-, tífuszjárványok okoztak. Sőt a kolera is, amely még 1873-ban is erősen dühöngött Szlovákiában. E tekintetben fontos szerepet játszott a nagy, főként tengeren túlra irányuló kivándorlás is, amely az ország súlyos gazdasági helyzetének volt a következménye. Szlovákia lakosságának száma a XIX. sz. második felében a következő keretek között mozgott: 1850-ben kereken 2 411 000 lakosa volt, 1857-ben ez a szám 2 370 000-re csökkent. 1890-ig csak lassú emelkedés következett be 2 595 000-ig és a század végéig az átlagos szaporulat 1000 lakos-a 1,6—11 volt. Orvosi szolgálat csak a városokban volt. Vidéken a rossz gazdasági és közlekedési viszonyok miatt csak a legcsekélyebb mértékben. Átlagosan 75 000 lakosra jutott egy orvos, 150 000-re egy gyógyszerész és 50 000-re egy szülésznő.

Dr. Ambro János figyelmét az akkori egészségügy egyik legégetőbb kérdésére fordította, a fiatal anyák és a csecsemők egészségvédelmére. Egyike volt Magyarországon első orvosainak, akik a szlovák és a magyar lakosság nyomorúságos egészségügyi állapotán megütköztek. A szlovák orvosok között pedig e téren az első. Javításának lehetőségeivel a Magyarországon hivatalosan még el nem ismert semmelweisi tanok alapján kezdett foglalkozni. Utóbbiak buzgó követője és terjesztője lett és így Szlovákiában ő a modern szülészet megalapozója, úttörője. Semmelweis példája nyomán küzdött a szülészeti gyakorlatban avégett, hogy a szülészeti gondozást egyrészt önálló szülészeti osztályok felállításával, másrészt a szülésznők szakképzésével megjavítsák. Mint azt később szülészeti kézikönyvének előszavában megírta, a kórházi szülészeti osztályoknak meg kell felelniök a haladó tudomány és a humanizmus követelményeinek.

A szülésznek képzésére külön iskolákat kell felállítani és ki kell nevezni járási szülészorvosokat, akiknek kötelessége lenne a helyi szülésznek tevékenységének és szakminősítésének a felülvizsgálata. Dr. Ambro ennek a három alapvető feltételnek a teljesülésében látta annak biztosítékát, hogy a szülészeti gyakorlat Szlovákiában és általában Magyarországon megjavulhat, magasabb színvonalra emelkedhetik, hasonlóan, mint az más európai országokban, főleg Németországban volt. A szüléset és a szülő nők gondozásának, valamint az ezzel összefüggő fiatal anyai és csecsemői morbiditásnak vigasztalan magyarországi állapotát Dr. Ambro a magyar törvényhozás érdektelenségének a számlájára is írta, mert az nem törekedett az egészségügyi intézményeknek a közszükséglet érdekében való megoldására és irányítására. Ezért Dr. Ambro fáradhatatlanul és kitar-tóan ösztökelte a közvéleményt füzeteivel. Ezzel sikerült neki leg-alább részleges javulást elérnie.

Dr. Ambro orvosi tanulmányait a budapesti és a bécsi orvosi karon folytatta, s az utóbbin be is fejezte, amikor 1852-ben elnyerte az orvostudomány, sebészet és szüléset doktori fokozatát. Így készült fel a későbbi szakorvos és fontos egészségügyi szakterületek szerve-zőjének felelősségteljes szerepére. Tanulmányai közben a megélhe-téséről többnyire saját maga gondoskodott magántanítás útján. Sze-gény iparcsaládból a Trencsén megyei Beckóából származott, ahol 1827. március 17-én született. Orvosavató értekezésével, amelyet *Oppolzer* professzor belgyógyászati klinikáján dolgozott ki, meg-mutatta képességeit, amikor két súlyos megbetegedés esetében, az egyik tüdőtuberkulózis, a másik hastífusz, felállította a kórismét és megállapította a gyógykezelést. Avatása után a bécsi Közkórház nőgyógyászati és szülészeti klinikáján kezdte meg a működését mint gyakorló orvos. Ott tehát, ahol csak néhány éve állapította meg *Semmelweis Ignác Fülöp* a gyermekági láz kórokát. Nem sokkal azután, hogy Dr. Ambro ezen a klinikán megkezdte működését, gyermek-ági lázban meghalt asszony boncolása közben szemsérülést szen-vedett, melynek oka szepszis volt. E sérülés következtében jobb szemére teljesen megvakult és sokáig az a veszély fenyegette, hogy teljesen elveszti a látását. Ez a szomorú tény igazolta előtte *Semmelweis* felfedezését és megerősítette őt abban az elhatározásában, hogy tanainak követőjévé szegődött. Bal szemének gyógyulása után *Balassa*

professzor sebészeti klinikájára ment Budapestre. Azután mint gyakorló orvos Kisújszálláson telepedett meg, de néhány éves ottani működés után arra vágyódott, hogy tökéletesítse orvosi tudását. Feljött tehát Budapestre, ahol egyideig mint klinikai asszisztens működött. Abban az időben Magyarország lakosságának vigasztalan egészségügyi helyzetét, főleg nagy csecsemőhalandóságát több magyar orvos tette megfontolás tárgyává. A magyar orvosok és természettudósok 1868-ban Egerben tartott gyűlése olyan határozatot hozott, hogy a magyar orvosoknak állást kell foglalniok ezekkel a viszonyokkal kapcsolatban és arra kell törekedniök, hogy megjavításukra intézkedések történjenek. A nagy csecsemőhalandóság főokául a csecsemők és a fiatal anyák elégtelen és helytelen gondozását jelölték meg, mert az általános szükséglethez képest a budapesti orvosi kar tanfolyamát elvégzett, szakképzett szülésznök száma továbbra is nagyon csekély volt. 10–20 ezer lakosra jutott átlagosan egy közülük. A nagyobbára csak városhelyen lakó szakorvosok száma viszonylag ugyancsak csekély volt. A magyar orvosok abbéli igyekeztükben, hogy ezeknek a szakmunkaerőknek a hiányán legalább részben segítsenek, javasolták a Belügyminisztériumnak, hogy Magyarország több városában létesítsenek szülésznöképző iskolákat. E téren Dr. Ambro János mutatta a legnagyobb kezdeményező erőt. 46 oldalas füzetében, melynek címe: Irányeszmék a magyar állam területén felállítandó bábaintézetek szervezéséről, felvázolta a magyar egészségügy szükségleteit, főként a fiatal anyák és csecsemők védelme tekintetében. Rámutatott, hogy a modern szüléset fejlődésének Semmelweis tanításának a szellemében kell haladnia. Munkájának bevezetőjében arról ír, mi művének a jelentősége az orvostudomány és az egészségügy szempontjából. Az volt az álláspontja, hogy a szülészeti osztályokat a kórházak egyéb osztályaitól a lehető legjobban elválasszák, hogy így megelőzzék a fertőzés veszélyét, és hogy ezeken az osztályokon a környezetet szigorúan tisztán tartsák. Dr. Ambro munkája a továbbiakban bírálja a szülésznök képzését és azt javasolja, létesítsenek a szülésznök számára önálló iskolákat, legmegfelelőbbben önálló szülészeti intézetek mellett, hogy ott a jövő szülésznoi alapos elméleti és gyakorlati oktatásban részesüljenek. Dr. Ambro javasolta továbbá, hogy az orvosi karon létesítsenek önálló szülészeti tanszéket az orvostanhallgatók számára és

külön tanfolyamot a szülésznők részére, mert az orvostanhallgatók és a szülésznők együttes képzése, amint azt addig praktizálták, nem felelt meg sem az egyik, sem a másik csoportnak. A szülésznők képzésére egyéves képzési időt javasolt. Az oktatásnak bizottság előtti szigorlattal kellett befejeződnie. Ebben a bizottságban az illetékes tanáron kívül helyet kellett kapnia a városi szülész orvosnak vagy a tiszti orvosnak és az országos egészségügyi tanács tagjának. Az oktatásnál tekintettel kellett lenni arra is, hogy a szülésznők bírják annak a lakosságnak a nyelvét, amelyiknek körében működni fognak. Itt elsősorban a szlovák nyelvre gondolt, mert az addigi tanfolyamokat kizárólag magyar nyelven tartották, ami lehetetlenné tette azoknak a lakosoknak, akik nem bírták a magyar nyelvet, hogy a tanfolyamot látogassák. Így aztán Magyarország szlovák lakosságának nagy része szakszerű szülészeti segítség nélkül maradt.

A magyar orvosoknak a Magyar Közoktatásügyi Minisztériumhoz intézett ismételt felhívására az 1872. október 29-én kelt miniszteri rendelet alapján Pozsony székhellyel szülésznőképző iskolát létesítettek magyar, német és szlovák tanítási nyelvvvel. 1873. január 1-i érvénnyel az iskola igazgatójává Dr. Ambro Jánost nevezték ki, mint az egészségügy ezen területén érdemeket szerzett dolgozót. A szülésznőképző intézetet a pozsonyi Országos Kórház épületében elhelyezett szülészeti osztály mellett létesítették. Csak korlátolt számú helyiséggel rendelkezett és nem volt az épület önálló szárnyában, ami nem állott összhangban azokkal a követelményekkel, amelyeket Dr. Ambro már az „*Irányeszmékben*” kitűzött. . . Ám Dr. Ambro a kezdeti nehézségek ellenére is nagyon felelősségteljesen kezdte meg működését. Hallgatóinói számára mindjárt a következő évben szlováknyelvű tankönyvet adott ki „*Kniha o pôrodnictve pre baby*” (Szülészeti könyv bábák számára) címmel. Könyvét az ismert szlovai kiadóknál, Skarnicelnél adta ki 1873-ban. Igaz, ez a tankönyv csupán több akkoriban használatos szülészeti kézikönyv kompilátumaként jött létre. Az idő rövidsége és a tankönyv elkerülhetetlen szüksége miatt nem is járhatott el másként. Könyvét Dr. Ambro Semmelweis Ignác Fülöp dicső emlékének ajánlotta. Előszavában röviden vázolta életútját, értékelte művét és hozzájárulását az orvostudomány gazdagításához. Szó szerint megírta, hogy Semmelweis „*élete nemes céljának tekintette a gyermekágyi láz igazi oká-*

nak a kutatását, amely főleg a szülészeti intézetekben dühöngött szörnyen. Semmelweis sikeresen megoldotta ezt a nehéz problémát és felfedezte, hogy ennek a szörnyű betegségnek az oka rothadt anyagok felszívódása és ennek következtében a vérmérgezés. Mihelyt felfedezte az igazi okot, feltalálta egyidejűleg a megmentés biztos eszközét." Elgondolkozott továbbá az ő szomorú sorsán és azon, hogy felfedezését nem ismerték el: „Az évek múltak és Semmelweis érdemét alig néhányan ismerték el. Az emberiség kárára kiváló férfiak kicsinyes okokból kicsinyesen viselkedtek Semmelweis tanainak vizsgálatával, érdemével és jelentőségével kapcsolatban. Semmelweis tanainak jelentősége évről évre egyre nagyobb körben terjed, de majd csak a jövő történetírójának lesz nemes feladata, hogy kivizsgálja, milyen hatása volt termékeny tanainak a legújabb kor betegségeinek a kutatóira, az orvostudomány jelenlegi irányzatára, mely szerint a főfeladatunk az, hogy a súlyos, pusztító betegségek valódi okait kivizsgáljuk, a betegségeket kiküszöböljük, a közegészség talaját megmunkáljuk és az egészség (Hygiene) szabályait necsak a kórházakban, hanem mind a köz-, mind pedig a magánéletben meggyökereztessük." Dr. Ambro azután arra is felhívta a figyelmet, hogy mindegyik orvosnak át kellett tanulmányoznia Semmelweis „Aetiologie. . .” c. művét, és hogy minden orvos és tanár kötelességének kellene lennie Semmelweis tanainak a hirdetése. Végül az elismerés és csodálat szavaival emelte ki Semmelweis érdemeit: „Minden szülész nő tisztelje Dr. Semmelweis tanár nevét, aki kikutatta a gyermekágyi láz okát és ezzel a gyermekágyas szülő nőknek e veszélyes, halálos betegségtől való megmentése eszközét is. Kevés olyan férfi van, aki szellemességgel és felfedezéseivel akkora szolgálatot tett az emberiségnek, mint ez a híres, de el nem ismert ember. 1848 óta, mert ebben az emlékezetes esztendőben tette közzé Semmelweis kutatásait, amelyeket a bécsi szülészeti iskolán folytatott, az eredetileg tőle eredő szabályok megtartása évente ezer és ezer gyermekágyas nőt mentett meg és ment meg ma is a haláltól, ami az ő érdeme és tagadhatatlan szellemi tulajdona. Viszont a tudatlanság és ezeknek a szabályoknak figyelembe nem vétele által nagyon sok gyermekágyas nő szállt és száll ma is korai sírjába. Béke poraira! Legyen emlékezte örök!" Ezekkel a szavakkal fejezte be Dr. Ambro tanítójának szóló ajánlását.

Az előszóban megemlítette, hogy műve Steidele könyvén kívül, amit a nagyszombati (ma Trnava, Csehszlovákiában) egyetem orvosi karán végzett Cherney János Zpráva o kunste babském (= Beszámoló a bábaasszonyok tudományáról) címen lefordított, az első szlováknyelvű segédkönyv szülésznők számára. A könyv négy részre oszlik. Az elsőben Dr. Ambro részleteket közöl a női szervekről, a másodikban a terhesség lefolyásáról írt, a következőben a szabályszerű szülésről. A negyedik részt, amelyet három szakaszra osztott, a terhesség folyamán, a szülés alkalmával és a gyermekágy során mutatózó rendellenes jelenségeknek szentelte, valamint a szülés előtti és utáni időszak leggyakrabban előforduló megbetegedéseinek. A könyv az első szülésznőképző iskola hallgatóinak nélkülözhetetlen segédeszköze lett és a következő évben magyar fordításban is megjelent Szülészeti tankönyv szülésznők számára címmel.

A Közkórház Szülészeti Osztályának eleinte csak 13 ágy és egy helyiség állott rendelkezésére, amely egyidejűleg szolgált az iskola előadó terméül és szülőhelyiségül. Mivel a kórház viszonyai minden tekintetben hiányosak voltak, Dr. Ambro elhatározta, hogy rendezésük végett nyilvánosan bírálja és megbélyegzi azokat „A pozsonyi közkórház és bábaképezde hiányai” c. füzetében, amit 1880-ban adott ki Pozsonyban. Felpanaszolta itt az elégtelen egészségügyet, ami a víz és hulladékvezető berendezések hiányában volt a következménye (Pozsonyban a vízvezeték és a csatornázást csak 1885-ben létesítették), a hiányos ágyfehérműt, kosztot, az ápolószemélyzet elégtelenségét stb. Dr. Ambro azt is kérelmezte, hogy adjanak a szülészeti illetve a szülésznőképző iskola számára további helyiségeket illetve önálló épületet. Hosszas kérelmezgetés után hozzáláttak a szülészeti klinika építéséhez az ún. Pálffy-kert telkén a volt Torna, ma Zoch utcán. Az épület építését befejezték és 1885. január 1-én használatba vették. Itt helyezték el azután az iskola látogatóinak az internátusát, akiknek a száma az eredetileg kislétszámú, mindössze 9 főből álló közösségről idővel többtízre emelkedett. Az oklevelet szerző szülésznők száma évenként átlagosan 50 volt. Dr. Ambro működése idején összesen 828-at képeztek ki. A mai Szlovákia területe szülésznői ellátottságának javítása érdekében Dr. Ambro kiadta még „Emlékirat a hazai bábászati ügy érdekében” c. füzetét. Ebben rámutatott arra, hogy mily kevés a képzett szülésznő

Szlovákia északi vármegyéiben, főleg Árvában, Liptóban és Turócban. Ezenkívül azt követelte, hogy a szülészeti gondozást vegyék állami ellenőrzés alá és a szülésznőket az állam fizesse.

Dr. Ambro azzal, hogy nem mindennapos eréllyel küzdött az egészségügyi előírások megtartásáért a szülészet terén és kitartóan Semmelweis Ignác Fülöp tanai alapján dolgozott, sikerült a szülő nők halandóságát a legalacsonyabb mértékre leszállítania. Azokban az években, amikor az új szülészeti klinikán működött, vagyis 1885 és 1890 között, már csak a szülő nők 0,69%-a halt meg. Dr. Ambro gondoskodása kiterjedt a leányanyákra és gyermekeikre is, akiknek a halandósága első életévükben 80%-ig terjedt. Gyermekekmenhely létesítésére törekedett, s ez a törekvés élete végén (1890-ben halt meg) teljesült. A szülészeti klinikától nem messze Izabella főhercegnőről elnevezett Gyermekotthont létesítettek.

Dr. Ambro érdeme elsősorban az volt, hogy ő léptette életbe Szlovákiában Semmelweis Ignác Fülöp tanításának az elveit. Dr. Ambro megmutatta a gyakorlatban, mennyire helyes és indokolt volt ez a tan, illetve voltak azok Semmelweis állításai. El lehet mondani, hogy magyarországi követőinek első sorában állt, úgyhogy a modern szülészet úttörője volt, éspedig nemcsak Szlovákiában, hanem Magyarországon általában. Nevét ezért tartósan fel kell jegyeznünk az orvostudomány és a közegészségügy történelmében.

I R O D A L O M

Horváth Pavel, Szlovákia lakossága és ennek változásai az utóbbi száz év folyamán. Naša veda, III, (1956) 10. sz. 445. o. skk.

Lendvai Benő, Dr. Ambro János emlékezete. A Pozsonyi Természet-tudományos és Orvosi Egyesület Közleményei. Új folyam, 7. füzet, 1887—1891, Pozsony, 1891. 156. o. skk.

Bokesová Mária, Dr. Ján Ambro, Naša veda III, 1956, 11. sz. 509. o. skk.

OHĽAS NÁUKY IGNÁCA FILIPA SEMMELWEISA NA SLOVENSKU

MÁRIA BOKESOVÁ-UHEROVÁ (Bratislava Ā. S. S. R.)

Objav Ignáca Filipa Semmelweisa o sepe ako príĽine horúĽky omladníc, zákernej choroby rodiĽieka jeho význam pre záĽranu mladých matiek je dnes uĽ patriĽne ocenený. Všeobecne sú známe aj skutoĽnosti o boji za uznanie a prijatie tejto náuky, ktorý viedol Semmelweis od roku 1848, kedy sa uskutoĽnil jeho objav na klinike viedenskej všeobecnej nemocnice nielen do vydania svojho diela *Die Aetiologie, der Begriff und die Profylaxis des Kindbettfiebers* v roku 1861, ale až do svojej tragickej smrti v roku 1865. Je pozoruhodné, že práve táto náuka, ktorá obohatila lekárske vedy v druhej polovici 19. stor. jedným z najväĽších objavov a ktorá priniesla ľudstvu dar veľkej ceny, narazila spoĽiatku na nepochopenie a odpor zo strany najpovolanejších odborníkov. Tým viac si treba oceniť uznanie jednotlivcov, lekárov, ktorí zavĽasu pochopili Semmelweisovu náuku a zavádzali ju v lekárskej praxi. Za jedného z prvých a Semmelweisovmu uĽeniu vrele oddaných stúpcov možno považovať aj slovenkého lekára dra Jána Ambru, prvého riaditeľa pôrodnice a školy pre pôrodné asistentky v Bratislave.

Āinnosť dra Jána Ambru, zanieteného za povznesenie zdravotnej úrovne slovenského národa spadá do druhej polovice 19. storoĽia. Toto obdobie prebiehalo v znamení veľkých spoločenských a hospodárskych zmien, spôsobených zánikom feudalizmu, postupnou likvidáciou jeho právnych a hospodárskych foriem a nástupom kapitalizmu. Prírodné vedy a medicína nastúpili v tomto období na cestu veľkého rozmachu. Na zdravotnej úrovni obyvateľstva Slovenska, najmä pospolitého ľudu, sa ešte ich výsledky neodzr-

kadlili. Veľká doječenecká úmrtnosť popri veľkej úmrtnosti rodičiek zapríčinila, že na Slovensku bol len malý prírastok, ba v niektorých rokoch tohto obdobia dokonca úbytok obyvateľ'stva. K poklesu počtu obyvateľ'stva prispela aj veľká úmrtnosť v dôsledku rozsiahlych epidémií kiahní, záškrtu, týfu, ba dokonca ešte i cholery, ktorá vo veľkej miere zúrila na Slovensku ešte i v roku 1873. Veľká emigrácia, hlavne do zámoria, ktorá nastala v dôsledku ťažkého hospodárskeho polozenia v krajine mala tu v tomto smere tiež dôležitú úlohu. Počet obyvateľ'stva Slovenska sa v druhej polovici 19. storočia pohyboval v týchto medziach: v roku 1850 bolo okružle 2,411.000 obyvateľ'ov, v roku 1857 sa zaznamenal pokles na 2,370.000. Do roku 1890 nastal iba pozvoľný prírastok na 2,595.000 a do konca storočia bol priemerný prírastok 1.6—11 na 1.000 obyvateľ'ov. Lekárska služba sa poskytovala iba v mestách. Na vidieku bola pre zlé hospodárske i komunikačné pomery minimálna. Na 75.000 obyvateľ'ov pripadol priemerne jeden lekár, na 150.000 jedna lekárka, na 50.000 jedna pôrodná asistentka.

Dr. Ján Ambro obrátil svoju pozornosť k najpálčivejšiemu problému vtedajšieho zdravotníctva, k starostlivosti o zdravie mladých matiek a dojčiat. Bol jedným z prvých lekárov v Uhorsku a prvým slovenským lekárom vôbec, ktorý sa pozastavil nad úbohým zdravotným stavom slovenského a tiež uhorského obyvateľ'stva. Začal sa zaoberať možnosťami jeho zlepšenia na podklade Semmelweisovej náuky, v Uhorsku ešte oficiálne neuznanej. Stal sa jej horlivým stúpencom a rozširovateľ'om a tak aj priekopníkom moderného pôrodnictva na Slovensku. Podľa Semmelweisovho príkladu bojoval v pôrodníckej praxi za zavedenie opatrení pre ďalšie zlepšenie pôrodníckej starostlivosti jednak zriadením samostatných pôrodníckych oddelení v nemocniciach, ktoré, ako o tom písal neskoršie v predhovore ku svojej pôrodníckej príručke, mali vyhovovať požiadavkám pokročilej vedy a humanizmu, ďalej odborným školením pôrodných asistentiek v osobitných, k tomu účelu zriadených školách a ustanovením okresných pôrodníkov, ktorých povinnosťou mal byť dohľad nad odbornou činnosťou a kvalifikáciou miestnych pôrodných asistentiek. V splnení týchto troch základných požiadaviek videl dr. Ambro záruku, že pôrodnícka prax na Slovensku a v Uhorsku vôbec sa môže zlepšiť, môže sa dostať na vyššiu úroveň,

podobne ako to bolo v iných európskych krajinách, najmä v Nemecku. Neutešený stav pôrodnictva a starostlivosti o rodičky v Uhorsku a s tým súvisiacu chorobnosť mladých matiek a dojčiat pripisoval dr. Ambro tiež nezájmu uhorského zákonodarstva, ktoré sa ne snažilo riešiť a upraviť zdravotnícke zariadenia v záujme všeobecnej potreby. Preto dr. Ambro neochvejne a vytrvale buroval verejnosť svojimi brošúrami, čím sa mu podarilo dosiahnuť aspoň čiastočnú nápravu.

Dr. Ambro sa na svoju zodpovednú úlohu odborného lekára a organizátora dôležitého zdravotného úseku pripravil serióznym štúdiom medicíny na lekárskej fakulte v Budapešti a vo Viedni, kde svoje štúdium absolvoval a získal doktorát medicíny, chirurgie a pôrodnictva v roku 1852. Na štúdiách sa vydržoval prevážne sám, súkromným vyčovaním. Pochádzal z chudobnej živnostníckej rodiny z Beckova v Trenčianskej stolici, kde sa narodil 17. marca 1827. Vo svojej dizertačnej práci, ktorú vypracoval u profesora Oppolzera na internej klinike, dokázal svoju schopnosť jednak pri zistení diagnózy ako aj pri určení liečebného postupu u dvoch ťažkých onemocnení, pľúcnej tuberkulózy a brušného týfu. Po promócií nastúpil ako praktikant na gynekologickej a pôrodnickej klinike viedenskej všeobecnej nemocnice, kde iba pred niekoľkými rokmi Ignác Filip Semmelweis zistil príčinu choroby horúčky omladníc. Čoskoro po svojom nastúpení na tejto klinike utrpel dr. Ambro pri pitve ženy, zomrelej na horúčku omladníc očné zranenie, ktorého príčinou bola sepsa. Následkom tohto zranenia úplne oslepol na pravé oko a dlho hrozilo nebezpečie úplnej straty zraku. Táto smutná skutočnosť potvrdila mu Semmelwisov objav a utvrdila ho v tom, že sa stal stúpencom jeho náuky. Po vyličení ľavého oka odišiel do Budapšti na chirurgickú kliniku profesora Balassu. Ako praktický lekár sa potom usadil v Kis-Ujszállási, avšak po niekoľkoročnom tamojšom pôsobení v snahe po zdokonalovaní sa v lekárske vedách, vrátil sa na nejaký čas späť do Budapešti, kde pôsobil ako asistent na klinike. V tom čase sa už neutešená zdravotná situácia obyvateľstva Uhorska, najmä veľká dojčenecká úmrtnosť stali predmetom úvahy mnohých uhorských lekárov. Zo sjazdu uhorských lekárov a prírodovedcov, ktorý sa konal roku 1868 v Jágri, vyšla rezolúcia, že je potrebné, aby uhorskí lekári

zaujali stanovisko k týmto pomerom a snažili sa vymôcť nejaké opatrenia na ich zlepšenie. Ako hlavná príčina veľkej dojčeneckej úmrtnosti bola zistená nedostatočná a nesprávna opatera nemlúvniat a mladých matiek, keď že počet vyškolených pôrodných asistentiek, ktoré vyšli z kurzu na budapeštianskej lekárskej fakulte bol vzhľadom na všeobecnú potrebu stále veľmi nízky. Na 10—20.000 obyvateľov pripadla priemerne len jedna. Počet odborných lekárov, ktorí sídlili prevažne len v mestách bol tiež pomerne nízky. Aby sa nedostatok týchto odborných zdravotníckych pracovníkov aspoň čiastočne zlepšil, podali uhorskí lekári Ministerstvu vnútra návrh na zriadenie škôl pre pôrodné asistentky vo viacerých mestách v Uhorsku. Najväčšiu iniciatívu prejavil dr. Ján Ambro. V 46-stránkovej brošúre nazvanej Irányeszmék a magyar állam területén fellálitandó bábaintézetének szervezésénél načrtoľ potreby uhorského zdravotníctva, najmä vo vzťahu k ochrane mladých matiek a dojčiat. Poukázal na to, že vývoj moderného pôrodníctva musí ísť v intenciách náuky I. F. Semmelweisa. V úvode práce písal o význame jeho náuky pre lekárske vedy a hygienu. Zastával stanovisko, aby sa pôrodné oddelenia čo najviac separovali od iných oddelení nemocníc, aby sa tak predchádzalo možnosti infekcie a aby sa v týchto oddeleniach prísne dodržiavala čistota prostredia. Vo svojej práci dr. Ambro ďalej zaujal kritické stanovisko k vyškoleniu pôrodných asistentiek a navrhol, aby sa zriadili samostatné školy pre pôrodné asistentky, najlepšie pri samostatných pôrodných ústavoch, kde by sa budúce pôrodné asistentky mohli dokonale vyškoliť po teoretickej i praktickej stránke. Pri lekárskej fakulte navrhol dr. Ambro zriadiť samostatnú katedru pôrodníctva pre medikov a oddelene kurz pre pôrodné asistentky, lebo spoločné školenie medikov a asistentiek, ako sa to dovtedy praktizovalo, nebolo vyhovujúce ani pre jedných, ani pre druhú zložku. Pre vyučovanie asistentiek navrhol jednoročný učebný čas. Vyučovanie sa malo skončiť prísnou skúškou pred komisiou, v ktorej mal byť okrem príslušného profesora zastúpený aj pôrodník alebo mestský fyzikus a člen krajinskej zdravotnej rady. Pri vyučovaní sa malo prihliadať k tomu, aby asistentky ovládali jazyk obyvateľstva, medzi ktorým budú pôsobiť. Tým myslel predovšetkým na slovenčinu, keď že dovtedajšie kurzy sa konali výlučne v maďarskom jazyku, čo

znemožňovalo občiankam, ktoré maďarčinu neovládali, navštevovať kurzy. Prevažná časť slovenského obyvateľstva Uhorska ostala tak potom bez odbornej pôrodnickej pomoci.

Na opätovnú adresu uhorských lekárov uhorskému ministerstvu vyučovania zriadila sa na základe ministerského dekrétu z 29. októbra 1872 škola pre pôrodné asistentky so sídlom v Bratislave, s vyučovacím jazykom maďarským, nemeckým a slovenským. Riaditeľom školy bol ustanovený s platnosťou od 1. januára 1873. dr. Ján Ambro ako zaslúžilý pracovník na tomto úseku zdravotníctva. Škola pre pôrodné asistentky bola zriadená pri pôrodníckom oddelení, umiestnenom v budove krajinskej nemocnice v Bratislave. Mala k dispozícii veľmi obmedzený počet miestností a nebola v samostatnom trakte budovy, čo nebolo v súlade s požiadavkami, ktoré dr. Ambro vytýčil už vo svojej brošúre Irányeszmék Avšak i napriek počiatočným ťažkostiam sa ujal dr. Ambro svojej úlohy veľmi zodpovedne. Pre svoje poslucháčky vydal už hneď v nasledujúcom roku učebnicu v slovenskej reči pod názvom Kniha o pôrodníctve pre baby. Vydal ju u známeho skalického nakladateľa Škarničla v roku 1873. Táto učebnica vznikla síce ako kompilát na základe viacerých v tom čase používaných pôrodnických príručiek. Pre krátkosť času a nevyhnutnú potrebu učebnice nedalo sa ani ináč postupovať. Knihu venoval dr. Ambro svetlej pamiatke Ignáca Filipa Semmelweisa. V úvodnej stati načrtol jeho stručný životopis, zhodnotil jeho dielo a prínos, ktorým obohatil lekárske vedy. Doslovne napísal, že Semmelweis «za šľachetný účel svojho života si uložil skúmať pravdivú príčinu zimnice šestonedelnej (horúčky omladníc, pozn. autora), ktorá hlavne v ústavoch pôrodných hrozne zúrila. Semmelweis ťažký tento problém zdarne rozlúštil a vynašiel, že príčina tejto hroznej nemoci je vsanie hnilých látok a následkom toho otrávenie krve. Akonáhle vynašiel pravdivú príčinu, súčasne vynašiel i istý prostriedok k záchraneniu.» A ďalej sa zamyslel nad jeho smutným osudom a neuznaním jeho objavu: «Roky uplynuli a zásluha Semmelweisova, sotva že od jednotlivých bola uznaná. Vznešení mužovia z chatrných príčin k strate človečenstva chatrne jednali o skúmaní, zásluhy a významnosti vedy Semmelweisovej. Z roka na rok významnosť vedy Semmelweisa vždy vo väčšom kruhu sa rozširuje, ale teprv budúceho historika

šľachetná úloha bude vyskúmať, aký vplyv mala jeho úrodná veda na skúmateľov nemocí najnovšieho času, na prítomný smer vedy lekárskej, dľa ktorej najhlavnejšia úloha je, pravdivé príčiny ťažkých rozburujúcich nemocí skúmať, nemoce odstrániť, pôdu všeobecného zdravia obrábať a pravidlá zdravotnosti (Hygiene) nielen v nemocniciach, ale vôbec tak vo všeobecnom, ako súkromnom živote zakoreniť.» Dr. Ambro ďalej upozornil na to, že každý lekár bymal študovať Semmelweisovo dielo Die Aetiologie..., a malo sa stať povinnosťou každého lekára a profesora hlásať Semmelweisovu náuku. Záverom vyzdvihol Semmelweisovu zásluhu slovami uznania a obdivu: «Meno prof. dr. Semmelweis, ktorý príčinu a tým i prostriedok k zachráneniu rodičiek, šestonedielok od nebezpečnej smrteľnej zimnice šestonedelnej vyskúmal, nech je od každej baby čtené. Veľmi málo je tých mužov, ktorí svojím dôvtipom a vynálezmi človečenstvu tak veľkú službu vykonali ako tento slávny, ale neuznávaný muž. Od roku 1848-ho, v ktorom tak pamätnom roku Semmelweis svoje skúmanie vo Viedni v pôrodníckej škole v známost uviedol, skrz svedomité zachovávanie tých pravidiel, ktoré pôvodne od neho pochádzajú, jeho je zásluha a neodtajiteľný majetok, že každý rok tisíce a tisíce šestonedielok od smrti sa zachránia, skrz nevedomosť a nevšímavosť týchto pravidiel ale veľmi mnoho šestonedielok predčasne do hrobu vstúpilo a vstúpi. Pokoj prachu jeho! Večná mu pamiatka!» Týmito slovami zakončil dr. Ambro venovanie svojmu učiteľovi.

V predhovore uviedol, že je to okrem Steideleho knihy Zpráva o kunšte babském, ktorú preložil absolvent lekárskej fakulty Trnavskej univerzity Ján Cherney, prvá kniha v slovenskej reči, ktorá má byť pomôckou pre pôrodné asistentky. Kniha je rozdelená na štyri diely. V prvom uviedol dr. Ambro partie z anatómie ženských orgánov, v druhom písal o priebehu tehotenstva, v ďalšom o pravidelnom pôrode. Štvrtý diel, rozdelený na tri časti, venoval nepravidelným úkazom v tehotenstve, pri pôrode a v šestonedelí ako aj najbežnejším onemocneniam v priebehu pred a popôrodného obdobia. Kniha sa stala nepostrádateľnou pomôckou poslucháčok prvej školy pre pôrodné asistentky a vyšla v nasledujúcom roku i v maďarskom preklade pod názvom Szülészki tankönyv szülészsnők számára.

Pôrodné oddelenie vo všeobecnej nemocnici malo k dispozícii spočiatku iba 13 postelí a jednu miestnosť, ktorá slúžila súčasne za poslucháreň školy i za pôrodný sál. Pretože pomery v nemocnici boli po každej stránke nevyhovujúce, rozhodol sa dr. Ambro cieľom ich nápravy verejne ich kritizovať a bilagovať v brošúre *A pozsonyi közkórház és bábaképezde hiányai*, ktorú uverejnil v Bratislave roku 1880. Predniesol sťažnosti na nedostatočnú hygiénu, ktorá vyplývala z nedostatku vody a odpadových zariadení (vodovod a kanalizácia boli v Bratislave zriadené až roku 1885), na nedostatok posteľnej bielizne, stravu, nedostatok ošetrovateľského personálu ap. Dr. Ambro žiadal aj pridelenie ďalších miestností, respektíve samostatnú budovu pre pôrodnicu a školu pre pôrodné asistentky. Po mnohých žiadostiach, prišlo sa k budovaniu pôrodnice na pozemku Pálffyho záhrady na býv. Telocvičnej, dnes Zochovej ulici. Budova sa dokončila a do používania odovzdala 1. januára 1885. Tu bol umiestnený potom aj internát pre frekventantky školy, ktorých počet sa z pôvodného malého kolektívu 9-tich zvýšil časom na niekoľko desiatok. Ročný priemer diplomovaných pôrodných asistentiek bol okolo 50, vcelku bolo počas pôsobenia dra Jána Ambru vyškolených 828. V záujme zlepšenia pôrodnickej starostlivosti na celom Slovensku vydal dr. Ambro ešte brošúru *Emlékirat a hazai bábászati ügy érdekében*, v ktorom poukázal na nedostatok kvalifikovaných pôrodných asistentiek v severných stolicích Slovenska, najmä na Orave, v Liptove a v Turci. Okrem toho žiadal, aby sa pôrodná starostlivosť podriadila štátnemu dozoru a aby pôrodné asistentky boli odmeňované zo štatných prostriedkov.

Nevšednému úsiliu dra Jána Ambru o zachovanie hygienických požiadaviek v pôrodnictve a jeho vytrvalej práci podľa náuky Ignáca Filipa Semmelweisa sa podarilo znížiť úmrtnosť rodičiek na najnižšiu mieru. V rokoch jeho pôsobenia v novej budove pôrodnice, v rokoch 1885—1890 sa vyskytlo už iba 0.69 ‰ úmrtí rodičiek. Svoju starostlivosť dr. Ambro zameral aj na nemanželské matky a ich deti, ktorých úmrtnosť bola v prvom roku života až 80 ‰-ná. Snažil sa o zriadenie detského útulku, čo sa mu na konci jeho života (zomrel roku 1890) splnilo. Neďaleko od pôrodnice bol vybudovaný Detský domov vojvodkyne Izabely.

Zásluhou dr. Ambru bolo predovšetkým, že uviedol do života

zásady náuky Ignáca Filípa Semmelweisa na Slovensku. Dr. Ambro v praxi dokázal, nakoľko bola táto náuka správna a opodstatnené Semmelweisove tvrdenia. Možno povedať, že stál v popredí jeho nasledovníkov v Uhorsku a stal sa tak priekopníkom moderného pôrodnictva nielen na Slovensku, ale i v Uhorsku vôbec. Jeho meno ostane preto v dejinách lekárskeho vied a zdravotníctva trvale zapísané.

L I T E R A T Ú R A

Horváth Pavol, Obyvateľstvo Slovenska a jeho menlivosť v posledných sto rokoch. Naša veda, III, (1956, č. 10, s. 445 a n.)

Lendvai Benő, Dr. Ambro János emlékezete. A Pozsonyi természet-tudományi és orvosi egyesület közleményei. Új folyam 7. füzet, 1877—1891, Pozsony, 1891, s. 156 a n.

Bokesová Mária, Dr. Ján Ambro, Naša veda, III, 1956, č. 11, s. 509 a n.

TESTTORZÍTÁS - TESTDÍSZÍTÉS

írta: REGÖLY - MÉREI GYULA (Budapest)

S. *Reinach* szerint úgy kezdődött a művészet, hogy az ősi idők embere díszíteni kezdte használati eszközeit. Ez már nem tartozott a szerszám vagy fegyver eredeti céljához. Gondoljunk csak a szépen kidolgozott kommandó-pálcákra.

Valahogyan ekkor és így alakult ki a szép fogalma. Az absztraháló képesség kifejlődésével és fokozódásával állandóan változott a szép definitív jellege. Az őskori koponyatorzítástól egészen a XIX. század asszonyáig, aki halcsontfűzőjével természetellenesen karcsúvá préselte derekát, testének szépítéséért sok áldozatot hozott az ember.

A testtorzítások oka sokrétű, ámde ezek egyike kétségtelenül az hogy szépnek is tartották az elért formát. Ellenkező esetben nem végezték volna pl. Dél-Franciaországban még a múlt század végén is koponyatorzításokat, hiszen ebben az időben már sem törzsi, sem mágikus ok nem jöhetett szóba.

A *testdíszítés* egyik legősibb de egyúttal legegyszerűbb formája: a *test befestése*. Ennek oka lehet: törzsi hovatartozás továbbá a férfivá avatás megtörténének jelzése, harcra készülődés, rémület keltése, gyász kifejezése stb. Több őskori leletben veresre festett csontokat találtak; feltételezhető, hogy ezzel a színnel jelezték az élet elemének tekintett vért. Vadon élő törzseknél később is megfigyelték ezt a szokást. A befestés kétféle módon történhetett: vagy a temetés előtt lehántolták a lágyrészeket, vagy pedig — mint pl. a maoriak — a lágyrészek lebomlása után végezték el a csontok színezését (második temetés). Maradandó díszítési forma a *tatuálás*. A kifejezés polinéziai eredetű (*tatuo*), nálunk azonban az abból származó német jövevényszó (*tätowieren*) használatos (*tetoválas*). A *tatuálásban* tote-

misztikus vonások is megnyilvánulnak, továbbá határozottan kifejezi a törzsi származást, de a férfivá avatás bátorsági próbáinak is jele. Európában is elterjedt a tatuálás. Háromféle módon végzik. Tűszúrásokkal készítik a kívánt ábrát, s azt behintik festékszemesekkel. Régebben löport használtak a katonák. A másik eljárás: az ún. *moko*; amikor skarifikált bőrré kerül a festék. Végül a harmadik módszer lényege, hogy festékkel átítatott fonalat öltésszerűen húznak át a bőrön.

A tatuálás rokonformája: a *hegdíszítés*. Nem használnak festéket csak bemetszéseket végeznek, mert a hegek halványak, s ezért a sokszor művészi díszítés jól látható a festenyzett bőrön. Széles földrajzi területen elterjedt szokás; afrikai törzseknél éppen úgy megtalálható, mint a praecolumbian inka-birodalomban. Az afrikai fétisbálványokon látható hegdíszítés a vallási kapcsolatra hívja fel a figyelmet. Ó-Peruban az archegek a harcosoknak adtak félelmetes külsőt.

Főként a vadon élő afrikai törzsek körében terjedt el a fogak díszítése, illetőleg csonkítása, azonban a déltengeri szigetvilágban is divott ez a szokás. Részben eltávolították, vagy hegyesre csiszolták a fogakat. Utóbbi esetben a vadállatok fogzatának utánzása képezte a célt. A volt Belga-Kongó területén talált fétis-szobrok leráspolyozott foga bizonyította a mágikus alapot, viszont a törzsi hovatartozóságot jelentette a herero-négereknél. Ó-perui koponyák fogain színes kőbetéteket találtak (*Holländer*), de maya valamint ecuadori leleteken is előfordult türkiszből készült fogbetét (*Van Rippen*).

A fogak díszítése azonban lényegesen régebbi eredetű, már őskori leletekben is megfigyelhető, pl. az algériai Beni-Segeoul és Metscha-el-Arbi-i sírmezők (capsi kultúra) koponyáinak egy részén.

Főleg a régi Kínában volt szokásban a *lábtorzítás*, ott ugyanis az előkelőség jelének tartották a kicsiny lábfejet. Költői elbeszélés magyarázza a szokást: valamelyik császár ágyasának olyan kicsiny volt a lába, hogy éppen csak eltakarta a táncterem padlójának egyik mozaik kockáját. Annyi azonban kétségtelen, hogy a lábtorzítás igen súlyos következményekkel járt, kórossá vált a lábboltozat, csontkinövések képződtek, s atrophizálódtak az ujjak csontjai.

Az őskortól csaknem napjainkig követhetjük a *koponyatorzítás* szokásait. Franciaországi neolithikumból származó koponyákon

(Grotte de Jammes, Belleville à Vendrest) *Broca*, valamint *Baudouin* találtak mesterséges torzítást. De nagyszámban kerültek elő torzított koponyák Európa legkülönbözőbb vidékein (Anglia, Franciaország, Svájc, Ausztria, Hollandia, Csehszlovákia, Olaszország, Németország, Magyarország, valamint a Krim-félsziget, Transzkaukázus stb.) továbbá a földteke más részein is (Afganisztán, Ceylon, India, Polinézia, Patagónia, Celebesz-szigetek, Új-Hebridák, indián törzsek területei, Peru stb.).

A koponyatorzítás módszerét elsőként *Hippokratész* ismertette, s arra a véleményre jutott, hogy a Fekete-tenger partján élt ókori népek a „hosszúfejűeket” tekintették a „legnemesebb emberfajtának”, s ezért ilyen alakúra formálták a csecsemők fejét („*Peri horeon kai topon*”). Hasonló leírást olvashatunk *Plinius* („*Historia naturalis*”), továbbá *Strabo* („*Geographikon*”) műveiben. A szokás kialakulásában — feltehetően a hódító törzs és az autochton őslakosság fejformájának különbözősége (brachy- és dolichocephalia) játszott szerepet, amit az is bizonyít, hogy *Plinius* szerint a legelőkelőbbek gyermekeinek torzították a koponyáját.

Ó-Peruban is hasonló volt a helyzet. *Torquemada* arról tudósít, hogy a koponyatorzítást az előkelőség jelének tartották, de csak az inka királyi ház és néhány azzal „kitüntetett” család tagjait illette meg a torony alakú forma. A spanyol hódítás után, a III. limai zsinat (1585) pogány maradványnak bélyegezte meg a deformálást, s azt eltiltotta: a rendelkezés szövegéből pontosan ismerjük a különböző formákat.

A limai zsinat idején Európában még kiterjedten végeztek koponyatorzítást. *Vesalius* szerint a XVI. században igen elterjedt a flandriai vidékeken. 1634-ben *Laurenberg*, 1801-ben (!) pedig *Sömmering* hasonló véleményen volt a német nyelvterület szokásairól.

Feljegyzések, képzőművészeti emlékek, valamint vadon élt törzsek szokásainak tanulmányozásával megismertük a koponyatorzítás különböző módszereit. A földrajzi, néprajzi és időrendi különbözőségnek megfelelően használtak kemény betétekkel merevített, különleges főkötőket vagy faléceket és szalagot, másutt a bölcső kemény falához rögzítették a csecsemő fejét. A lány koponyacsontok — az alkalmazott eljárás eredményeként — a fiziologiástól eltérő módon növekedtek, mégpedig a hossz, illetőleg a harántirányú átmérő, vagy

pedig a koponyatető irányába. A *Virchow*-szabály szerint a korán elcsontosodott varratra merőlegesen történik a további növekedés. Előfordult, hogy a hossz tengely rövidült meg, viszont szélesebbé és magasabbá vált a koponya (*forme élevée*). Más esetben hosszirányban következett be a növekedés, a homlok lapos maradt, hátrafelé cilindrikusan megnyúlt a fejforma, s fűzési barázdák képződtek a fejtetőn (*forme couchée*). Az alaptípus ezek szerint a *tiszta occipitalis* és az *egyszerű frontalis forma*, illetőleg a kettő kombinációja (*flat-head*).

A koponyatorzításnak tehát három főtípusát különböztetjük meg, azonban anthropologiai, ethnographiai és palaeopathologiai vonatkozásban a finomabb részletek is lényegbevágók. A IX. Nemzetközi Embertani és Ősrégészeti Kongresszus (Lisszabon) tíz csoportot különített el:

1. egyszerű frontalis
2. tiszta occipitalis
3. fronto-occipitalis (flathead)
4. naso-parietalis (mongoloid)
5. temporo-parietalis (lateralis)
6. fronto-sincipito-parietalis (szimmetrikusan megnyúlt)
7. fronto-sincipito-occipitalis
8. circularis
9. quadrangularis és
10. annularis deformatio.

Ismeretes, hogy a toronykoponya esetén a sekélyebb szemgödör miatt a csontfal nyomást gyakorolhat a szemidegre, ami megvakulással járhat. Miután a turrikephalia Ó-Peruban kiváltságot jelentett, de a megvakulásról sem írott emlék sem szóhagyomány nem emlékezett meg, ezért nyilvánvalóan a mesterséges torzítást nem követhette ilyen szövődmény. *Konrad* recens anyagon történt vizsgálatai szerint a szellemi functio hanyatlása általában nem követte a koponyatorzítást. Ezzel szemben *Virchow* a Frank-föld cretinjeit kapcsolatba hozza a kóros koponyaalkattal. Olyan tapasztalat is van, hogy koponyatorzítás hatására megváltozott az arc és koponyaalap alakja és anyagiányok képződtek az os tympanicumon (*Virchow*).

Az ó-egyiptomi új-birodalom a XVIII. dinasztia trónrajutásával

kezdődött, melynek egyik legkésőbbi tagja IV. *Amenhotep* fáraó. A théba gabonaistenből birodalmi főistenné emelkedett *Amun* papjainak hatalma ekkor már elérte tetőfokát. *Amenhotep* ezt úgy akarta megtörni, hogy bevezette *Aton*-Napkorongisten monotheista vallását. *Echnatonra* („Atonnak kellemes”) változtatta a nevét és a mai Tell-el-Amarna helyén megalapította Achet-Atont („Aton horizontja”), az új fővárost. Echnaton elbukott az egyenlőtlen küzdelemben. Uralkodásának idején, ha átmenetileg is, de megváltozott az egyiptomi képzőművészet stílusa. Mindezideig az ősi kanonikus ábrázolási mód maradt meg: merev fomák, symmetria, festményeken profilban álló alak, de szemben levő szem stb. Echnaton halála után ismét visszatért a régi művészeti forma, de az el-amarnai periódusban kialakult a természethű, realiztikus művészet. Ezek nagyrésze *Thutmose* szobrász alkotása. Nemcsak művészi szempontból jelentősek, hanem a valóságnak megfelelően ábrázolják a megmintázott személyiséget. Így például *Echnaton* karnaki szobrának megtekintésekor feltűnik a gracilis alkat, a gömbölyded csípő, a medenceöv körülötti zsírlerakódás és a rövid comb. Mindez felveheti a *Fröhlich*-féle megbetegedés *gyanúját*. Szobor alapján ennél többet nem állíthat a palaeopathologus.

Echnaton feleségét: *Nofretete*-t és leányaikat a róluk készült szobrok és képek általában megnyúlt fejjalkattal ábrázolják. *Dingwal* azon a nézeten van, hogy a szobrok emlékeztetnének a fáraó koponyájának hátrafelé megnyúlt alakjára, s ezért a királyi fejformának a művészetben megnyilvánuló aulikus utánzásáról lehetne szó. Ámde az el-amarnai szakaszt éppen a természethű ábrázolás jellemezte, s *Echnaton*nak a Berliini Múzeumban levő szobrán teljesen épélettani a fejjalkát. *Berkhan* arra gondol, hogy a hajviselet okozná a különleges fejformát, csakhogy az oxfordi Ashmolean Múzeumban őrzött el-amarnai faliképen a fáraói leányok olyan egyszerű hajviselettel ábrázoltak, melynek alapján eldönthető, hogy az occipitalisan megnyúlt fejforma mindefféle ruházati vagy hajviseleti tényezőtől független.

Az ó-egyiptomi múmialeletek palaeopathologiai vizsgálatokor nem található torzított koponya. Képzőművészeti alkotásokon sem látható hasonló. Úgy látszik Ó-Egyiptomban nem terjedt el ez a szokás.

Nem könnyű arra választ adnunk, hogy mi okozta *Nofretete* és

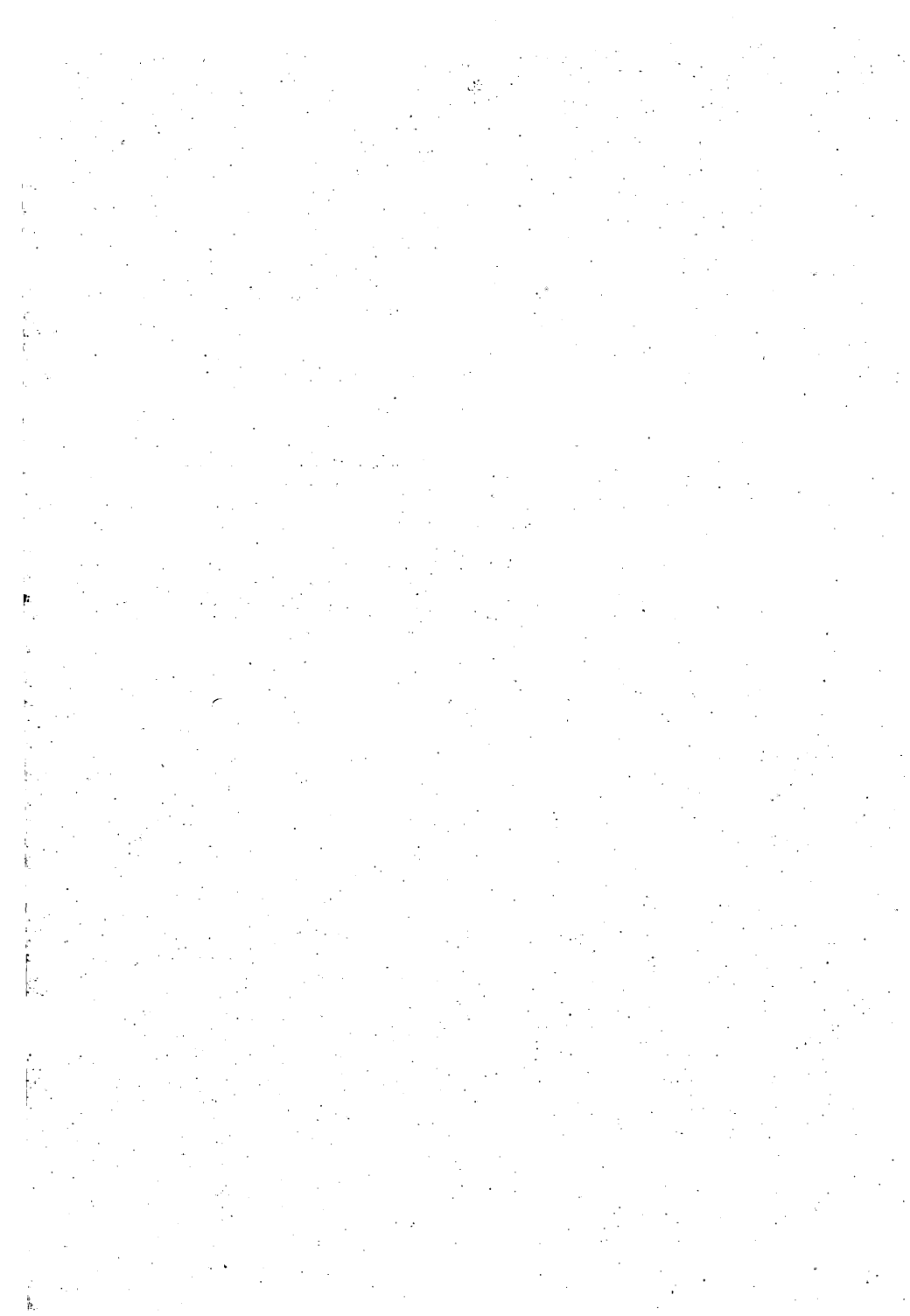
leányainak jellegzetes fejformáját. Szobrok és képek alapján palaeopathologus nem állíthat fel kórismét, legalábbis nem a biztonsággal erejével, legfeljebb megemlítheti, mint lehetőséget. Ebben az esetben sem mondhatunk többet, mint hogy nem kizárt sőt valószínű, de semmiképpen sem bizonyított, hogy Nofretete és leányainak koponyáját mesterségesen torzították. Elképzelhető azonban az is, hogy a koponyaalkat egyszerűen családi adottság, öröklött forma. Magam is vizsgáltam olyan koponyákat (avar kor, ázsiai hun), ahol igen tetemes mértékben alakult ki skaphocephalia, amely bizonyosan meg volt az életben, mert nem állott fenn postmortalis, másodlagos torzulásra utaló jelenség.

Azt azonban megállapíthatjuk, hogy *Nofretete*, akinek berlini színes szobrának láttán három és fél évezred után is megcsodáljuk szépségét, nemcsak címei között viselte a „*nebt per áá-t*” (a ház nagy úrnője) jelzöt, hanem Ó-Egyiptomban szinte szokatlan módon vett részt férjének küzdelmeiben és a hivatalos állami eseményekben.

IRODALOM

1. *Berkhan O.*: Über Makrocephalie in der Familie des Pharaos Amenophis. Arch. Antrop. NF. 18:155, 1919.
2. *Broca P.*: Sur les accidents produits par la pratique des déformations artificielles de crânes. Bull. Soc. Anthropol. Paris. 2:417, 1879.
3. *Dawson, W. R.*: Artificial deformation of the Skull. Lancet, 1376, 1927.
4. *Dingwall E. J.*: Artificial cranial deformation. London, 1931.
5. *Hippokrates*: („Die Werke des Hippokrates”, ed. R. Kapferer und G. Sticker, 1–12, Stuttgart–Leipzig 1934.)
6. *Herodotos*: Neun Bücher der Geschichte (ed. Goldhagen, München–Leipzig, 1911.)
7. *Holländer E.*: Aeskulap und Venus. Berlin, 1928.
8. *Konrád J.*: A rendellenes koponyaalkat elmekörtani jelentősége. Term. tud. Közl. 1892.
9. *Lima limata conciliis constitutionibus synodalibus, et valis monumentis quibus...* Romae, 1763.
10. *Lenhossék, J.*: Die künstlichen Schädelbildungen im allgemeinen und zwei künstlich verbildete makrocephale Schädel aus Ungarn, Bpest, 1878.
11. *Moodie L. R.*: Paleopathology, Urbana, 1923.

12. *Pales L.* : Paleopathologie et pathologie comparative Paris, 1930.
13. *Regöly-Mérei Gy.* : A primitív koponyatrepanációk palaeopathologiai morfológiája. Comm. Bibl. Hist. Med. Hung. 24., 121, 1962.
14. *Regöly-Mérei Gy.* : Kórbonctani szempontok sirleletek torzult és torzított koponyáinak vizsgálatakor, különös tekintettel a domolospusztái leletre. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1959, 275. old. — Pécs, 1960.
15. *Regöly-Mérei Gy.* : Palaeopathologia II. Az ősemberi és a későbbi emberi maradványok rendszeres kórbonctana. Budapest, 1962.
16. *Rohlin G. D.* : Diseases of Ancient Man (orosz-angol), Moszkva, 1965.
17. *Sigerist, H.* : A History of Medicine. Vol. I. Primitiv and archaic Medicine. New York, 1951.
18. *Strack* : Cajus Plinius Sec. Naturgeschichte, I—III. évn.
19. *Török A.* : A koponya mesterséges eltorzításáról. Term. tud. Közl. 1897.
20. *Virchow R.* : Über den Cretenismus, namentlich in Franken und über pathologische Schädelformen. Ges. Abhdl. Frankfurt, 1856.
21. *Virchow R.* : Untersuchungen über die Entwicklung des Schädelfgrundes im gesunden und krankhaften Zustande und über denselben auf Schädelform. Berlin, 1857.
22. *Virchow* : Crania ethnica americana. Berlin, 1892.
23. *Virchow R.* : Defecte des Os tympanicum an künstlich deformierten Schädeln von Peruanern. Vrhdlg. Berl. Ges. Anthropol. Ethnol. Urgesch. 17:787, 1896.
24. *Virchow R.* : Roth angestrichene Knochen. Vrhdl. Berl. Ges. Anthropol. 340, 1898.
25. *Ploss und Bartels* : Das Weib I—II. Leipzig 1913.
26. *Wells C.* : Bones Bodies and Disease. London 1964.
27. *Williams H. U.* : Human Paleopathology. Arch. Path 7, 1929.



SZEMÉSZETI VONATKOZÁSOK SHAKESPEARE MŰVEIBEN

Írta: GRÓSZ ISTVÁN (Budapest)

A brit szellemóriás alkotásaiban sokrétű orvosi utalást találunk; ezeket többször feldolgozták, így legutoljára *Simpson*. Ezúttal a szemorvos szemszögéből próbálunk kiemelni klinikai vagy élettani-optikai megállapításokat, figyelmen kívül hagyva a mindennapos érzékszervi részleteket, amelyek egyébként igen gyakran fordulnak elő.

A könnyezés gyakran szerepel; így Richard király nem tudja elolvasni az írást, mert szeme könnybelábad, „sós víz vakítja el” [1]. Talán a hagyma allyl-sulfid-tartalmának tudható be a hagymaszem kifejezés, mely könnybelábadt szemet jelent:

„Bizonyára egy hagyma fakasztja ezeket a könnyeket” — mondja Enobarbus, megtudva Fulvia halálát [2]. Később is hagymaszeműnek mondja magát, mert Antonius egész kísérete zokog:

„Sírnak, én számár is hagymát szagoltam tán? [3]. A nők fegyverzete a könny [4]. Másutt Olivia bánatában könnyekkel öntözi szobáját [5].

Valósággal művi kötőhártyagyulladás képével találkozunk, amikor Falstaff egy csésze spanyol aszút kér, hogy szeme kivörösödjék, mintha sírt volna; később a könnyek elakasztják a szem zsilipjét. A szóbanforgó bor sherry-típusú szeszfeleség lehetett. [6]

Shakespeare gyakran használja a „rheum” szót, amely váladozást, néha könnycsorgást jelent; a szó az ó-francia reume szóból ered, amelynek őse a görög rheuma = folyam.

*„Miért szemedben e siránkozó nedv,
Mint partjain felcsillanó folyam?”*

— mondja Constantia, Artúr anyja [7]. Ugyanebben a drámában Salisbury utal a könnyekre, mert

*„Embertelen csiny, mellyel hályogos
Szemü harag, vagy a meredszemü düh
Szánó könnyet facsart ki valaha.”*

A szél könnyezettető hatására utal Aumerle, York herceg fia, mert a heves szél felkelti az alvó „heum”-ot és könnyezésre készíti őt Hereford számkivetésénél [8]. Érdekes kifejezés a „bisson rheum”, amely vakító könnyeket jelent, az első színész Hekubáról szóló előadásában [9]. A bisson szó másutt tompalátó jelentéssel bír (bise-ne = vak) [10].

Antonius azt mondja a krokodilról, hogy: „ha sír, akkor nedvesek a könnyei” [11].

A monda szerint az áldozatát elfogyasztó krokodil szeme könnybe-
lábad — ennek semmi alapja nincs, bár sokáig fenntartotta magát.
Érdekes módon a klinikumban szerepel a krokodil-könnyek fenoménja, amelynek lényege az arcidegbénulást követő fokozott könnyelválasztás étkezéssel kapcsolatban. Oka a hibásan regenerálódó idegrostok eltévedése.

A Fleming által 1922-ben leírt lysozym jótékony hatását a cseppfertőzés ellen már az író korában ismerhették, hiszen tojásfehérjét alkalmaztak, amelyről tudjuk ma, hogy nagy mennyiségű baktericid hatású enzimet tartalmaz:

*„Vérző szemére én majd szöszet hozok
S tojásfehérít”.*

mondja a második szolga Gloster megvakítása után [12].

A vírusfertőzések kezelésében alkalmazzuk az interferencia jelenséget, amikor is egy másik vírusféleséggel próbáljuk leküzdeni az eredeti bántalmat:

*„Ha új méreggel éteted szived,
Jó ellenmérge lesz a réginek”.*

— mondja Benvolio, amelyre azután Romeó ezerjófűvet ajánl. Annak idején méreg ellenes hatást tulajdonítottak e növényféleségnek [13].

Bár átvitt értelemben szerepel az infekció, itt említjük Lady Annának a véreskezű Glosterhez intézett válaszát: „Mégfertőzött szememet”. Mire Gloster válasza: „Szemed édes hölgy, megfertőzött engem” [14]. A művekben egyébként gyakran találkozunk a könnybelábadás tényével; ilyen pl. amikor Warwick azt mondja, hogy: „Vért öntne kardom, nem könnyet szemem” [15].

*

A kozmetikázott szemöldökről érdekes sorokat találunk, Mamilius fiatal szicíliai herceg szájába adva, ki az udvarhölgyekkel társalog [16]:

*„Mivel sötétebb a szemöldököd, pedig
Ez illik a nőknek, ha nem busa,
Csak mint a félkör, vagy a vékony újhöld,
Mit tollal irnak,”*

Ezek szerint az epiláció már divatos volt és a szemöldökívet ceruzával pótolták félkörívben. Később az egyik hölgy kéknak mondja a saját szemöldökét: ilyet Mamilius még sohasem látott!

Jaques, a száműzött herceg kísérője csodálatos vesszorokban mondja el az ember hét korszakát [17]: a férfi bánatos balladát ír kedvese szemöldökéről. Rosalind ugyanitt tintafekete szemöldököt és üveggyöngy-szerű szemgolyót említ [18].

Shakespeare szívesen írja le a szemhéj küllemét. Így a ládában rejtőzködő Jachimo fehér és azúr ablaknak nevezi a szemhéjat. A finom vénákkal ellátott szemhéj bőréről szólva azt égszínkékekkel átszóttnek mondja. Itt a drámaíró transcendens módon egzakt, és egyben költői leírást adott a finom szerkezetű női szemhéjről, szőke egyéne [19]. Ugyancsak szemhéj értendő „kék ablak” alatt, amikor az ájult Vénus magához térve szemét nyitja. Később szemhéját leereszti, amelyek gátként tartják vissza könnyei áradatát. Másutt Vénus felemeli a halott Adonis szemét fedélként záró szemhéjait:

*„S az ékkő burkot, mely szemét lezárja
Emeli : két sötét, kiégett lámpa” [20].*

A karikás szem szép leírását találjuk a Lucretia meggyalázásában, amikor is a gyászoló hősnő könnybelábadt szeme körül kék árkok láthatók:

*„És könnyben úszó szeme körletében
Kék karikák, mint szívárvány az égen.”*

A szem körüli „karikák” kóroktana nem egészen tisztázott; alighanem a szemhéj bőrének nedvességtartalma csökkenvén, áttűnik az alatta levő visszeres hálózat. Különösen kifejezett ez fokozott szeszfogyasztás után vagy álmatlanság esetén, de vérszegényeknél is fennáll.

Nem szemkidülledéssel, hanem sympathicus-izgalom okozta szemréstágulással állunk szemben, amikor a Szellem szerint Hamlet szeme „mint csillag szökellne ki” a rémülettől, ha megtudná a valót [21]. Viszont szem-besüppedés szerepel, ún. enophthalmus a negyvenévesek szemének leírásánál: ez akkoriban a seniumnak felelt meg [22]. Ugyanez áll fenn Henrik király halálánál is [23].

A halhatatlan fekete asszony szívárványhártyája igen pigmentált lehetett, mert hollófeketének vagy gyászolónak mondja:

*„Ezért hollófekete a szemed
És szemöldököd, úrnőm” [24].*

Továbbá

„Szemeid szeretem, s ők szánakozva,

*.....
Feketébe öltöztek*

*.....
..... arcod disze két
Gyászoló szemed.....” [25].*

Bár a szövegben Venus szürkének és világosnak mondja szemét, valójában kék irisről van szó [26].

Két ízben szerepel a szürkehályog: Edgar (szegény Tamás) említi a hályogot, amely akkori felfogás szerint a szem szöveteinek megkeményedése révén rontaná a látást:

„A gonoszlélektől származik a hályog és farkashomály. Ő kancsalítja meg a szemeket” [27].

A másik hivatkozást Leontes szájából halljuk a Téli regében:

„Hályog vakitson minden szemet.”

A fejlődési hibák közé sorolandó III. Richard is, aki púpos volt és farkasfoggal született: „A kutya vaksi volt még, s foga nőtt már”. Így vádolja Margit királynő York hercegnét, mert az egykori Gloster herceg most „síró lelkek szemén uralkodik” [28].

A fotobiológia költői meghatározását találjuk Biron szavaiban:

*„Szemed sötétben míg a fényt kereste,
Magát sötétté tette fénye veszte,
Taníts meg a szem igaz gyönyörére
Rögzítve a szebb szempárra sugarát:
Vakit, de gondja van rá, hogy megérje,
S oly fényt ad, hogy a vak szem újra lát” [29].*

Valóságos kettőslátással állunk szemben, amikor Venus a halott Adonis arcát, lábát kettőzve látja: ennek központi oka van, mert

*„Arca kettősnek látszik, teste szintén:
Téved a szem, ha téboly ül az elmén.”*

Ugyanitt a vadkan szemét lefeléhelyezettnek mondja [30].

Igen találó Sicinius néptribun kifejezése, amikor Menenius védőbeszédjére válaszol és azt szóbeszédnek mondja; az eredeti szövegben a „kam” szó szerepel, amely walesi eredésű és megcsavarodott, vagy kancsal értelemmel bír [31].

A felcsigázott Tarquinius Lucretia szobájába lépve forgatja „kapzsi szemgolyóit”. Ugyanitt a meggyújtott viaszfáklya sarkcsillagként világít kéjvágyó szemének [32].

A káprázás jelensége szerepel, amikor Tarquinius elhúzza a függönyt és meglátja a vakító szépségű Lucretiát; valósággal szemhéjgörcs lép fel:

*„Mint ha a Nap tüzet nyilazva ront ki
Felhők mögül, s leszünk félig vakok,
A függönyt félrehúzván hunyorogni
kezd szeme a fénytől. . . .” [33].*

Optikai vonatkozásban legérdekesebb az anakronizmusként jelentkező szemüveg. A félretett Margit királynő vak és homályos szemüvegnek mondja a szemét [34]. Pandarus pedig így szól: „Micsoda színjáték ez a két ember” — így szerepel a fordításban a szemüveg [35]. Egy másik helyen Leontes, szicíliai király így szól Camilionak:

*„Különben ez a pápaszem
Oly durva rajtad, mint a férji szarv”.*

mert nem látja a királyné vélt hűtlenségét [36]. A Lear királyban pedig két ízben találkozunk a pápaszem fogalmával: így Glosternek nincs szüksége szemüvegre, hogy elolvassa Edmund rágalmozó levelét [37]. Másutt így szól Lear király Glosterhez: „Tégy fel szemüveget!” [38]. Nem kétséges, hogy ebben az időben nem volt még szemüveg használatban; ezt éppen úgy foghatjuk fel, mint a középkori festők festményeit, melyeken a bibliai tárgyú jelenetet korabeli ruházattal és háttérrel látják el.

A gyűjtőlencse Falstaff szerint felperzselte Page-né szemének étvágyát, tehát a lupe gyújtópontjában keletkezett hőeffektust jól ismerhették [39]. Mindez Roger Bacon úttörő munkásságának köszönhető!

Az éleslátásra utalván, Biron így szól a szerelemről:

*„Tekintetüket élessé teszi:
Szerelmes szeme sást is megvakít”* [40]

Goneril szeretete apja iránt a legfőbb kincsnél, a látásnál is nagyobb: „Drágább vagy előttem, mint szemem világa” [41]. Ugyanitt mondja Kent: „Láss jobban, Lear; engedd, hogy én legyek szemed világa.” Több ízben találkozunk a vakság tényével. Így Romeo azt mondja:

*„Ki egykor látott, s vakság verte meg,
Holtig siratja vesztett édenét”* [42]

Az igazság még a vak ember szemén is átdereng — mondja Somersset [43]; a halál előtt álló Mortimer elboruló szemét a fogyó olajú lámpához hasonlítja [44].

A vakság leleplezésére is találunk adatot: ugyanis egy veleszületött vak St. Albans kegyhelyén visszanyeri látását; de Gloster leleplezi őt, mert a szimuláns a főurak nevét ugyan nem ismeri, de a ruhák színét azonnal megnevezi: „Ha vaknak születesz, úgy ismered valamennyiünk nevét, mint ahogy ruhák színét megnevezni tudtad. A látás különbséget tehet a színek közt, de, hogy így egyszerűen mindet megnevezze — lehetetlen.” A bénaságot megjátszó ember az ostor hatására átugorja a széket és elszalad [45].

Az ismert közmondást („Vak vezet világtalant”) alábbi érzékelteti: „Időnk csapása, hogy bolond vezet vakot” — mondja Gloster

[46/a]. Végül a senium vakságát (szürkehályog?) a hetedik korszakban szépen jelzi a „sans eyes” kifejezés:

„*Se fog, se szem, se iny*
— *teljes tönkremenés!*” [46/b].

Gloster megvakításának iszonyatos jelenetét alighanem egy kis központi színpadon játszhatták le, amely párhuzamos jelenetek rendezésére adott alkalmat; kérdés, mit jelenítettek meg az eseményből annak idején. Cornwall fejedelem a vallatás kapcsán sarkával zúzza össze Gloster egyik szemét, majd a másikat: „Pusztulj, silány kocsonya” — az üvegtestre utalva [47]. Gloster egyébként félt attól, hogy Regan kegyetlen körmével előbb utóbb kitépi apja szemét. Ugyanebben a drámában szerepel az önvakítás is:

„*Ti balga vén szemek! Csak sírjatok még*
Ez ok miatt: kivájlak....” [48].

Hubert de Burgh, a király kamarása forró vassal akarja kiégetni Artúr herceg szemét, de megkegyelmez neki [49].

Macbeth pedig felindulásában így szól: „Milyen kéz ez? Kitépi a szemem” [50] — a trójai festmény jelenetében Lucretia késével akarja kivájni az ellenséges görögök szemét. E jelenetekkel szemben már tréfásan értelmezendő, amikor Júlia szívesen kikaparná Sylvia szemét, hogy szerelme kiábránduljon belőle [51].

Az öncsonkítás képzeletbeli formájára kell gondolnunk, amint Imogen — Ovidiusz Metamorfozisa nyomán — szeretettjére gondolván a szem „kötelékeit” akarja elszakítani (szemizmok?):

„*Ugy meresztettem volna a szemem,*
Hogy majd kiugrott volna....” [52]

A gyermekkori szemsérülések egyik sajnálatosan gyakori alakját példázza Tóbiás, aki parittyát keres, hogy szemén üsse vele Malvot [53].

*

Gyakran találkozunk az arckifejezés mesteri leírásával: így anyja szemét Coriolanus galambhoz hasonlítja [54], Thersites pedig a

betegségek felsorolása folyamán nyers, azaz véres szemről beszél. [55] Hamlet, a hűtlen királynőről mondja:

*„Még tetetett könnyének
Kisírt szeméből el se tünt sava”* [56].

ami a szem dörzsölése által kiváltott izgalomnak tudható be.

A megvetést morózusnak „sour-ered” mondja: ez fenyegeti nász-ágyát, ha Ferdinánd megelőzve a szent ceremóniát tenné magáévá Mirandát — mondja Prospero [57]. Ugyanitt Caliban nesztelen járást ajánl, hogy a vakond se hallja a lépéseket. A vakond egyébként a Periklésben is szerepel [58].

Megjegyezzük, hogy a vakond is bír csökevényes látószervvel, de ez sokáig elkerülte a figyelmet, mert a lenyúzásnál a bőrrel együtt ment veszendőbe.

Itt említjük Tyrus fejedelmének szép sorait:

*„Az elpletykált bűn, mint a kósa szél
Úgy terjed, hogy sok szembe port sodor,
S az egésznek rossz vége az: a szél
Elszáll s a fájó szem tisztulva lát,
Hogy új szelet védjen ki”* [59].

Végül Cordelia aggodó szemet említ, Lear király elutasító magatartására reagálva.

Arany János „Gyermek és a szivárvány” c. versében írja: „Sírt az ég egyik szemével, a másikkal nevetett” — ezt a hasonlatot használta a király az alábbiakban: „A szemünk mosolygva egyik, a másik könnyezve” [60]. Később ugyancsak Hamletnek borús tekintetét említi a királynő.

A vadászsólymok szemlekötéséből van átvéve az eredeti szövegben az éj leírása; fordításban „jöjj, vak éj” található [61].

A fájdalmas szem kötéssel történő ellátásáról olvassunk, amikor Thersites szidalmazza Patroclust:

*„Te habkönnyű, anyagtalan nyersselyem szövődék,
Te zöld tafota ellenző a gyulladt szemem”* [62].

Az író alighanem kedvenc ókori forrásaiból vette át azt, hogy Thaisa, Simonides király leánya Cynthia szemére esküszik [63].

Figyelmet érdemel Burgundia hercegének az a megjegyzése, hogy a jólnevelt lányok olyanok, mint a legyek Szent Bertalan napján (augusztus 24): vakok, bár van szemük [64].

Valósággal tömeges szemkezeléssel találkozunk a Szent Iván-éji álomban: Oberon az alvó Titánia szemébe csodás folyadékot kíván cseppenteni [65]. Hasonlót tesz Puck, aki Lysander szemhéjára helyezi a viráglevelet [66]. Ezt teszi egyébként Oberon is a bíbor-színű viráglével: Demetriust „kezeli”. Oberon később ugyancsak virággal ébreszti Titániát.

*

Úgy érezzük, hogy nem követtünk el szentségtörést, amikor Shakespeare műveiből egy keskeny spektrumot választottunk ki. További bizonyítékai ezek a nagy drámaíró remek megfigyelőképeségének és természettudományi intuitív készségének.

Jegyzet

1. II. Richárd	IV. 1.
2. Antonius és Cleopatra	I. 2.
3. ibid	IV. 2.
4. Lear király	II. 4.
5. Vízkereszt	I. 1.
6. IV. Henrik I. rész.	II. 4.
7. János király	III. 1.
8. II. Richard	I. 3.
9. Hamlet	II. 2.
10. Coriolanus	II. 1.
11. Antonius és Cleopatra	II. 7.
12. Lear király	III. 7.
13. Romeo és Julia	I. 2.
14. III. Richard	I. 2.
15. VI. Henrik	I. 1.
16. Téli rege	II. 1.
17. Ahogy tetszik	II. 7.
18. ibid	III. 5.
19. Cymbeline	II. 3.
20. Venus és Adonis	

21. Hamlet	I. 5.
22. II. Szonett	
23. IV. Henrik	II. r. IV. 4.
24. CXXXVII. Szonett	
25. CXXXII. Szonett	
26. Venus és Adonis	
27. Lear király	III. 4.
28. III. Richard	IV. 4.
29. A felsült szerelmesek	I. 1.
30. Venus és Adonis	
31. Coriolanus	III. 1.
32. Lucretia meggyalázása	
33. ibid	
34. VI. Henrik	III. 2.
35. Troilus és Cressida	IV. 4.
36. Téli rege	I. 2.
37. Lear király	I. 2.
38. ibid	IV. 6.
39. Windsori víg nők	I. 3.
40. A felsült szerelmesek	IV. 3.
41. Lear király	I. 1.
42. Rómeó és Júlia	I. 1.
43. VI. Henrik	II. 4.
44. ibid	II. 5.
45. VI. Henrik II. r.	II. 1.
46/a Lear király	IV. 1.
46/b Ahogy tetszik	II. 7.
47. Lear király	III. 7.
48. ibid	I. 4.
49. János király	IV. 1.
50. Macbeth	II. 1.
51. A két veronai nemes	IV. 4.
52. Cymbeline	I. 5.
53. Vízkereszt	II. 5.
54. Coriolanus	V. 3.
55. Troilus és Cressida	V. 1.
56. Hamlet	I. 2.

57. Vihar	IV. 1.
58. Pericles	I. 1.
59. ibid	I. 1.
60. Hamlet	I. 2.
61. Macbeth	III. 2.
62. Troilus és Cressida	V. 1.
63. Pericles	II. 4.
64. V. Henrik	V. 2.
65. Szent Iván-éji álom	II. 1.
66. ibid	II. 2.
67. ibid	IV. 1.

FORRÁSMUNKÁK

Shakespeare, Ed. C. Knight, New York, 1880

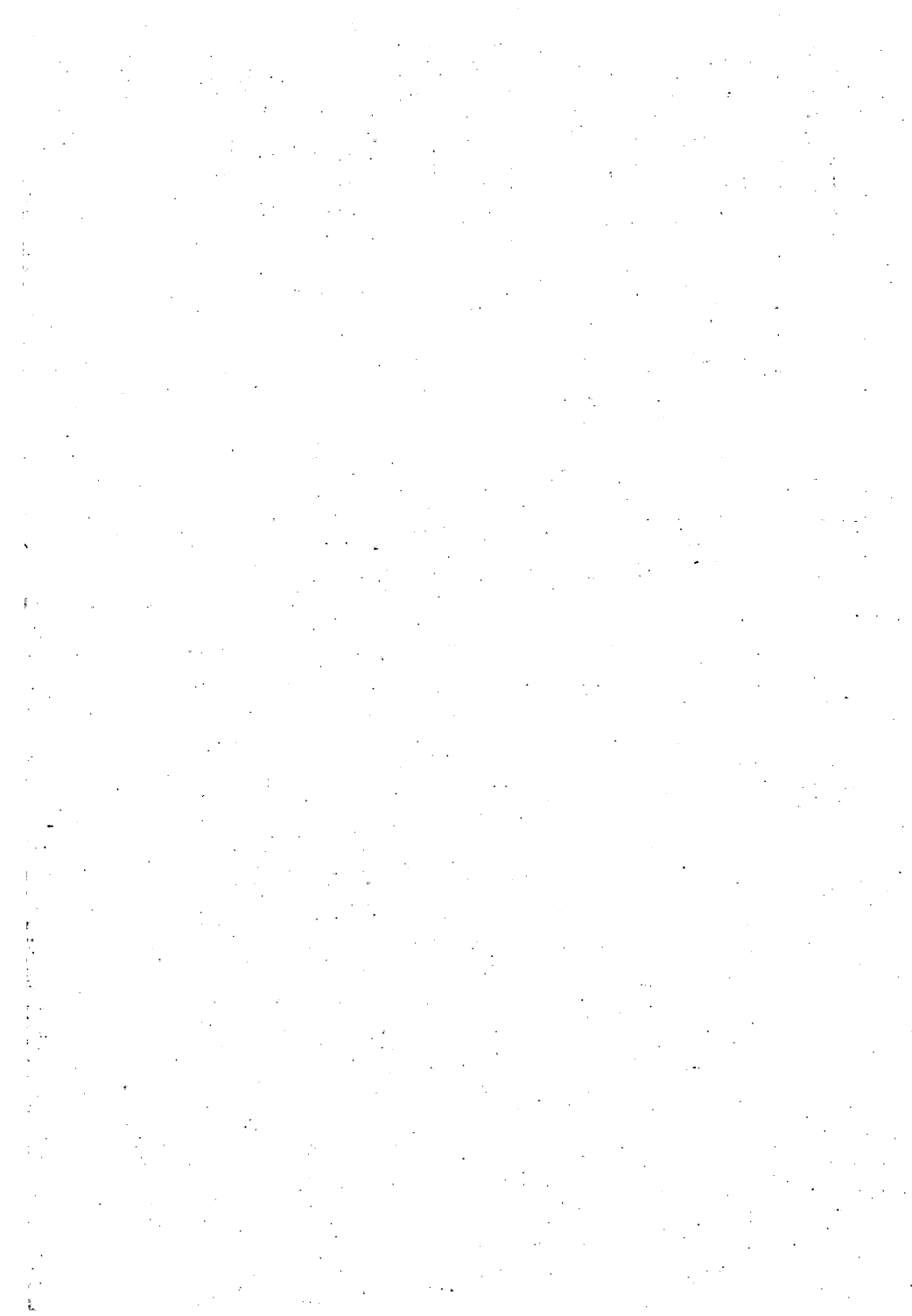
The complete works of Shakespeare, Odhams Press Ltd, 1947.

Shakespeare összes művei, 1–2. köt. Európa, 1964.

I. GRÓSZ: OPHTHALMOLOGICAL REFERENCES IN SHAKESPEARE'S WORKS

The various statements of the great dramatist are analysed from the angle of the eye-surgeon. Following points are discussed: lacrimation, the problem of lysozyme, cosmetics, protrusion of the eyeball, cataract, ocular motility, blindness, automutilation, etc. The anachronism of spectacle-wearing is referred to.

The quotations of the Bard of Avon are additional proofs of his great power of observation and his familiarity with natural sciences.



ADALÉKOK DR. SCHÖNSTEIN SÁNDOR TEVÉKENYSÉGÉHEZ

Írta: MANN MIKLÓS (Budapest)

Dr. Schönstein Sándor az ellenforradalmi rendszer kommunista orvosainak kiemelkedő képviselőjeként harcolt a magyar nép egészségügyéért, a marxizmus-leninizmus ideológiájának terjesztéséért. Cikkeivel, s az egyetlen magyarországi orvossztrájk szervezésével egyaránt jelentőset alkotott. Ezek ellenére a Schönstein-irodalmat — pár újságcikket nem számítva — mindössze két rövid életrajz jelenti [1]. Ezért ez a dolgozat megpróbálja az életrajzokat kibővíteni a megjelent — *főleg orvosi vonatkozású* — Schönstein-cikkek, valamint a Párttörténeti Intézet Archivumában talált *dokumentumok* alapján; és szeretné a kutatók figyelmét újból dr. Schönstein Sándorra irányítani!

*

Schönstein *első cikkei* a 20-as évek második felében a *100%-ban* — a KMP legális folyóiratában — jelentek meg. Ezek az írások a magyar társadalom aktuális kérdéseivel foglalkoztak. Így pl. „Az egyke problémái”-ről írt cikkében [2] helytelenítette, hogy a törvény olyan szigorúan bünteti a magzatelhajtást, hiszen ez az intézkedés elsősorban a szegényeket sújtja, kiknek ezután nem marad más választásuk, mint a kuruzslók által elvégzendő abortusz. Ennek következménye pedig a megdöbbentően magas halálozási arányszám. Ezzel a helyzettel állította szembe a Szovjetuniót, ahol az abortuszt nem büntetik! A cikkben közölt adatokkal támasztotta alá véleményét, mely szerint az egyke probléma „...gyökeres megoldásához a társadalom gyökeres átalakítása szükséges.”

Súlyos bírálatot gyakorolt az úri rendszer erkölcsifelett „A munkásifjúság és a nemi kérdés” című írásában [3]. Cikke hatalmas vádirat az ellenforradalmi rendszer „polgári morálja” ellen, melynek védelmére akkor megmozdult a rendőri-bírói apparátus és Schönstein ellen 1931-ben *sajtópert* indítottak [4].

Az ellenforradalmi rendszer osztálybíróságának különösen nem tetszettek az alábbi mondatok, melyeket vád tárgyává is tettek: „... a nemi nyomor... a mai társadalmi, gazdasági rendszer talajából sarjadt ki... a nemi nyomor fő oka a mai nemi morál, ez pedig a mai uralkodó rendszer konzerválását célozza.”

Schönstein védekezésében kiemelte, hogy a cikket éveken keresztül folytatott orvosi és tudományos munkásságának eredményeként írta meg és tette közzé, a házasság intézménye elleni izgatás minden célzata nélkül. Mint tapasztalati tényt állapította meg, hogy az ifjúság nemi nyomorban él, és ezért szexuális tanácsadói intézmény kiépítésének szükségességére akarta felhívni a figyelmet.

Schönstein védekezését a büntetőtörvényszék figyelembe vette, s felmentette a polgári házasság intézménye elleni izgatást tartalmazó vád alól, de az ellenforradalmi rendszer nem szolgáltatott igazat egy szocialista orvosnak, s ezért a királyi ítélő tábla megsemmisítette a felmentő ítéletet. Schönsteint bűnösnek mondta ki a Btk. 172. §-ának 2. bekezdésébe ütköző, a házasság jogintézménye ellen sajtó útján elkövetett izgatás vétségében, és ezért *három havi fogházra ítélte*.

Az ítélet indoklása kifejtette: mivel a cikk „... a házasságon kívüli nemi élettel kapcsolatos, megvetéssel sújtott... nemi eltévelyedéseknek... okozójaként a polgári nemi erkölcsöt és az ezt megteremtő és fenntartó házassági intézményt állítja be, — felettebb alkalmas arra, hogy a proletár táborba tartozó olvasóit a házasság intézményének felesleges, sőt káros voltáról meggyőzze és lelkükben a házasság intézménye iránt haragot, ellenséges érzést, megvetést s ekként gyűlöletet ébresszen. Ennek megfelelően ez a közlemény nem tudományos értekezés, hanem a tudományosság mezébe öltöztetett szélsőséges irányzatú, a 100% című folyóirat világfelfogásához és érzésvilágához alkalmazkodó vitákat...”

Schönstein igen *sokoldalú ember* volt. Kitűnő bőrgyógyász, marxista filozófus, s ezek után maradt ideje, energiája a munkás sportolók között folytatandó *propaganda munkára*. Életrajzában olvashatjuk, hogy résztvett a munkások kulturális és sportegyesületeiben; a budai hegyekben és a gödi Duua parton gyakran lehetett látni kirándulót, sportoló munkások között. A 30-as évek elejére vonatkozó visszaemlékezésekben gyakran találkozhatunk nevével. Pl.: *Agárdi Ferenc* visszaemlékezésében így ír 1931 nyaráról [5]: „...nem csak vidám vasárnapi szórakozás folyik itt, hanem komoly mozgalmi munka is... a víz mellett Schönstein Sándor dr. a népegészség és a társadalmi berendezkedés összefüggéseit fejtegeti az ifiknek; éppen a Szovjetunió közegészségügyi viszonyairól folyik a szó...” Hasonlóképpen hangzik *Futó Erzsébet* visszaemlékezése is: „...megértettük, hogy a munkássport sem független a munkásosztály harcától és csak a munkásosztály győzelme biztosíthatja a tömegek sportolási lehetőségét is. Erről beszélt József Attila, Kilián György, Gergely Sándor és dr. Schönstein Sándor a gödi és monostori dunaparton a budai hegyek lombos fái alatt...” [6].

Ugyanakkor jutott ideje *dr. Jahn Ferenc* törekvésének, a *szocialista orvoscsoporthoz* megalakításának támogatására, s annak vezetésében mint pénztáros működött [7].

Az ő előkészítő munkájának eredménye volt az *egyetlen magyarországi orvossztrájk*, a Kaszab Poliklinika orvosainak sztrájkja 1932-ben. Az eseményekről részletesen írt *Réti Endre* könyve, ezért csak arra utalunk, hogy Schönstein mint tanácsadó szerepelt, az egyre fokozódó rendőrségi megfigyelés miatt kénytelen volt háttérben maradni [8].

*

A 100%-kal kapcsolatos sajtópere, munkásmozgalmi tevékenysége, az orvossztrájk és az opportunisták szociáldemokrata vezetőkkel való ellentéte [9] következtében Schönsteint állandóan *figyelte a rendőrség*.

Egyre inkább szaporodtak a belügyminisztérium közbiztonsági osztályának vezetőjénél a Schönstein tevékenységéről küldött jelentések. 1932. aug. 23-án pl. „a forradalmár írók gyűléséről” jelentett a Magyar kir. csendőrség nyomozó osztályparancsnoksága [10]. „Bizalmas értesülés szerint f. hó 20.-án *Nádas József* lakásán az

ún. forradalmár írók gyűlést tartottak. A gyűlésen megjelentek dr. Sándor Pál, dr. Schönstein Sándor, dr. Totis Béla, Eörsi Béla... A felsorolt egyének a kommunista tanoknak, továbbá marxista és leninista elveknek szellemi terjesztői Magyarországon." A jelentés ismertette a gyűlés lefolyását, Sándor Pál és Schönstein felszólalásait Madzsar letartóztatásával kapcsolatban.

Egy másik jelentés beszámolt [11] a Schönstein lakásán 1932. nov. 16-án lezajlott értekezletről, melyen megvitatták Gömbös Gyula miniszterelnöki programját. A rendőrség szerint Schönstein a forradalmár írók szervezetéhez tartozott [12]. Lakásának figyelése még letartóztatásai idején sem szűnt meg, mert — ahogy az egykori jelentés megfogalmazta — „...naponta járnak be hozzá jelszóval kommunista gyanús egyének” — akik röpcédulákat, marxista sajtótermékeket terjesztettek. Ezért gyakran került sor házkutatásokra is [13].

*

Schönstein munkatársa volt a *Társadalmi Szemle* című folyóiratnak is. „Ifjúsági és szexuális tanácsadók Budapesten” c. írásában [14] kifejtette, hogy szükségesnek tartja a munkásifjúság számára a nemi tanácsadók kiépítését. Vázolta a tanácsadók munkakörét, majd örömmel szögezte le, hogy a már működő tanácsadókat a munkások egyre nagyobb számban keresik fel, „mert mindinkább felismerik azt a tényt, hogy ez az egyetlen hely, ahová ilyen problémákkal őszintén és teljes bizalommal fordulhatnak.”

A *Társadalmi Szemle* leginkább a kommunisták között terjedt el, több cikke mutatta be a Szovjetunióban folyó építőmunkát [15]. Ezt nem tűrhette az a magyar uralkodó osztály, melynek képviselői — Gömbös és Kánya — ezekben a hónapokban Hitlerrel és Mussolinival folytattak tárgyalásokat. Ezért a rendőrség 1933. márc. 11-én este a *Társadalmi Szemle* szerkesztőségének helyiségeiben — amely egyúttal dr. Sándor Pál lakása is volt — rajtaütésszerűen házkutatást tartott [16]. Az ott találtakat — Madzsar, Sándor, Schönstein, Kalamár [17] stb. — letartóztatták és az ő lakásukat is átkutatták. A büntetőtörvényszék az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására és megsemmisítésére irányuló büntett címén emelt ellenük vádat, de a vizsgálat és a tárgyalás során

Madzsar és a szocialista védőügyvédek ügyesen kihasználták a védekezési lehetőségeket, s így a büntetőtörvénytől az 1933. máj. 26-án megtartott nyilvános főtárgyaláson a vádat kénytelen volt elejteni, s a *vádlottakat felmenteni*.

Ugyanezekben a hetekben zajlott le *másik sajtópere* is, melyben Schönstein — mint elsőrendű vádlott — mellett Madzsar volt a másodrendű vádlott.

A Kir. Ügyészség Schönstein ellen a „Marxizmus” címmel megjelent füzetek miatt indított sajtópert, s elrendelte „A Budapesten Neufeld Zoltán Pannónia nyomdájában előállított dr. Schönstein felelős kiadásában és fordításában dr. Madzsar fordítás átnézésében megjelent Marxizmus című nem időszaki lap 7. füzetének bárhol található összes példányának, valamint a kéziratnak ... házkutatással kapcsolatos lefoglalását...” [18].

A házkutatás során a füzet párszáz példányát találták csak meg, a dr. Demeter rendőrkapitány által vezetett vizsgálat semmiféle — általuk kívánt — eredményt nem tudott produkálni.

A kihallgatási jegyzőkönyv szerint Schönstein elismerte a fordítást és kiadást. Védekezésében hangoztatta, hogy a német eredetű művet budapesti könyvkereskedésben vásárolta, s a fordítással kizárólag tudományos közgazdasági munkálkodás volt a célja. Természetesen igyekezett védekezni, hiszen ezáltal nemcsak saját magát akarta a börtönbüntetéstől megóvni, hanem a marxista irodalom további legális terjesztését is biztosítani kívánta.

Védekezése ellenére a budapesti Kir. Ügyészség felismerte, hogy Schönstein „... a munkásosztályt a tőkés osztály elleni gyűlöletre izgatta, továbbá a tulajdonjog intézménye ellen, egyben az állam és társadalom rendjének erőszakos felforgatására, különösen a proletár munkás társadalmi osztály kizárólagos uralmának erőszakos létesítésére izgatott...” Az Ügyészség 17 270/1933 sz. vádiratában a „Schönstein füzetek”-ből kiragadott idézetekkel bizonyította, hogy Schönstein „... nyíltan a leninista (bolsevista) megoldás mellett foglal állást...” s ezért az 1933. ápr. 4-i főtárgyaláson Schönsteint elmarasztalták sajtó útján elkövetett izgatás vétségében, valamint az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására irányuló vétségben. Ezért összbüntetésül *egy havi fogházra ítélték* [19].

Az ítéletben Schönstein és Madzsar megnyugodtak, de a kir. főügyész súlyosbításért fellebbezett. Ezért Schönstein kénytelen volt szintén fellebezni. Védekezése azért is érdekes számunkra, mert utalt a korabeli magyar orvos súlyos helyzetére: „...Büntetésemet kitöltöttem és így tulajdonképpen rehabilitáló jellegű a fellebezésem. Mivel azonban a kir. főügyészség fenntartotta fellebezését, el kell mondanom, hogy egyszer már letartóztatásom következtében teljesen megsemmisült a praxisom. Azóta alig tudom feleségemet és kisgyermekemet eltartani. Még egy letartóztatás főleg családomat érné: velem együtt a mai orvosi nyomorúságban elpusztúlnának. Úgy nem vétkezhettem, hogy családommal együtt éhhalálra legyek ítélve... Elő kell adnom azt is, hogy az orvosi kamara szabályzat tervezete szerint nem lehet a kamara tagja, akít a rendtörvénybe ütköző cselekmény miatt elítéltek...” [20].

Schönstein fellebezése elérte célját; az újabb tárgyalás helyben hagyta az ápr. 4-i döntést. Ez volt az utolsó ítélet, melyet az ellenforradalmi rendszer hozott Schönstein ellen. Ezután már csak egyszer — 1944-ben — tartóztatták le, de akkor minden bírói ítélet nélkül; megkínózták, majd elhurcolták Bergen-Belsenbe, ahol agyonlőtték.

*

A 30-as évek közepén Schönstein *több cikket publikált a „Gondolat”-ban* [21]. A folyóirat rendszeresen tájékoztatta olvasóit a nemzetközi helyzet eseményeiről; tanulmányokban, cikkekben, kritikákban támadta a faszizmus erőit. Ebbe a rendszeres, eleven külpolitikai tájékoztatásba kapcsolódott bele Schönstein — Szüts István álnéven! *Vértes György* a Gondolat szerkesztője szívesen vonta be a szerkesztés munkájába a kommunista orvosokat: Jáhnt és Schönsteint [22].

A Gondolat második évfolyamának 6—7. számában két cikke is megjelent. Ezek az írások Schönsteint mint *nagy tudású marxista filozófust* mutatják be, aki az elméletet ragyogóan tudta alkalmazni a külpolitikai események megvilágítására. A „Vihar Spanyolország felett” című írásában részletesen elemezte Spanyolország XX. századi gazdasági-társadalmi-szociális helyzetét, s az ebből következő forradalmi eseményeket. Leszögezte, hogy „az a harc, amelyet a nép

Spanyolországban vív meg, elválaszthatatlan része annak a harcnak, amelyben az egész világon a demokrácia és a fasiszta diktatúra áll szemben.” Másik írásában (A forrongó Palesztina) a palesztinai arab—zsídó konfliktussal foglalkozott és rámutatott, hogy az elősegíti az angol imperializmus érdekeit. Egyedüli helyes út csak a zsidó és arab dolgozó rétegek közös harca lehet „... az angol imperializmus és saját kizsákmányolóik ellen.”

Orvosi szempontból az 1936-ban megjelent írásai közül *kiemelkedik* dr. Totis Béla: „A fogamzás titka” c. könyvéről *írt bírálata*. [23]. Megállapította a műről — amelynek már második kiadása jelent meg — hogy az utóbbi évek egyik legnagyobb könyvsikere, melyet eddig mindenfelől dicséretekkel halmoztak el. Őt azonban a könyv tartalma, ideológiai beállítottsága több megjegyzésre készítette.

Szerinte a mű célja: megismertetni a külföld után végre a magyar közönséggel is Ogino és Knauss elméletét. Úgy érzi, nem lehet cikkének feladata az említett elmélet részletes bírálata, de leszögezte, hogy felelőtlenségnek tartja egy nőgyógyász részéről ezt a módszert a fogamzás szabályozásának biztos és csálhatatlan módszereként beállítani! Hibáztatta Totist, hogy ugyanakkor — nyilván könyve jelentőségének fokozása céljából — az összes eddig ismert védekezési módszerrel szemben bizalmatlanságot, vagy utálatot ébresztett!

Cikkének második részében felvetette azt a problémát: mi történjen azokkal akikenél bármelyik védekezési módszer is csődöt mondott? Ezzel kapcsolatban összevetette Totisnak a 30-as évek elején megjelent értekezését (Születésszabályozás) — e könyvében foglaltakkal.

Totis első értekezésében még így foglalt állást: „... A tervszerű születésszabályozás az orvosi szempontok szem előtt tartása mellett abban állhat, hogy maga az állam törvényes eszközökkel tegye lehetővé azt, hogy mindazok megszabaduljanak terhességüktől, akiknél az indokolt: 1. egyéni okaiknál fogva... 2. eugenikus okoknál fogva 3. szociális viszonyok miatt...” Ezzel szemben könyvében — írta elítélően Schönstein — Totis az abortusz kérdéséről így nyilatkozott: „...a rideg és pontos természettudományos gondolkodás alapján nincs különbség magzatelhajtás és gyermekölés között... a természettudomány következtetése a vallás erkölcsi felfogással egyezik, mert mindkettő azonos álláspontja: Ne ölj!”

Az idézetek alapján Schönstein levonta a tanulságot: „Totis e könyvében végre megmutatta igazi arcát, és olyan ideológiai állásfoglalásról tett tanulságot, amely díszére válllának bármely legreakciósabb klerikális írásműnek, vagy fasiszta szónoklatnak.”

A cikk befejezésében Schönstein *kifejtette a szocialista orvosok nézetét*. Ők sem tartják ideális megoldásnak az abortuszt. „Amíg azonban biztos fogamzásszabályozó módszerrel nem rendelkezünk, amíg széles néprétegek az ismert módszereket sem alkalmazhatják részben gazdasági, részben társadalmi okokból, addig igenis változatlanul fenn kell tartanunk ama követelésünket, hogy az abortusz kórházakban való ingyenes elvégzése lehetővé tétessék olyan esetekben, ahol azt egészségi, eugénikai, vagy szociális szempontok indokoltá teszik.”

„Sürgős, vagy nem sürgős?” című írásában [24] *egy megtörtént esetet kommentált*. Az Országos Orvostudományi Kamara május 15-i számában ugyanis egy felirat jelent meg, melyet a Székesfehérvári Orvosi Kamara az Országos Orvosi Kamarán keresztül a belügyminiszterhez intézett. A felterjesztés szerint az ácsi gyakorlóorvos rendelőjében megjelent Kovács Mihályné paraszttasszony nyolc hónapos beteg gyermekével. Az orvos a gyerek állapotát életveszélyesnek találta és mentőautó igénybevételét javasolta. A mentők Komáromból kijöttek, de útközben — kórházba érkezés előtt — a gyermek meghalt. Felmerült a probléma: ki fizesse ki a mentőautó költségét? A gesztesi járás főszolgabírája „igazságot szolgáltatott”. Mivel a szülő teljesen vagyontalan (szegénységi bizonyítvánnyal rendelkezik) az illetékes községi orvos nem is látta a beteget, a kórház pedig már nem fogadta, tehát a szállítást javaslo, „ácsi magánorvosot kellett a felmerült költségek viselésében marasztalnom, mert az ő mulasztása folytán történt a mentőgépkocsi igénybevétele igazolás nélkül” [25].

Schönstein rámutatott, hogy az orvosok ebből az esetből megtanulhatják: nemcsak a beteg érdekét kell szem előtt tartani. Hiszen — vetette fel a kérdést — „ezek után melyik szegény falusi orvos fogja megkockáztatni, hogy horribilis autóköltségeket fizettessenek vele.” Mert szegény beteg esetén — ki nem tudja kifizetni a mentőautót — a bürokratikus ügyintézkést kell majd végezniük és közben esetleg elmúlhat az élet mentésére szolgáló rövid idő.” Végül gúnyo-

san utalva az uralkodóosztály demagóg frázisaira — megkérdezte: „hogya is állunk a magyar életek elkallódásával? Vagy ez a Kovács Mihályokra nem vonatkozik?”

Ugyancsak a Gondolatban megjelent cikkében [26] *foglalkozott orvostársadalmi kérdésekkel*. Az 1936-ban megjelent szakorvosi rendelet ellen a „Csaba Bajtársi Egyesület” memorandumot intézett a belügyminiszterhez. Cikkében először ismertette a memorandumot, mely elemezte a szakorvosi rendelet hibáit — s ezért visszavonását követelte. A memorandum szerint a rendelet anyagi szelektálódással fenyeget, mert a képesítési idő felemelésével 3—4 évi teljesen ingyenes orvosi munkára kötelezi a fiatal orvosokat, s ezt csak a vagyonosabb réteg fiai tudnák kivárni. Ezért kérte a memorandum az ingyenes orvosi munka megszüntetését, valamint a szakorvosjelöltek részére minimum lakás és élelem ellátást és legalább havi 80 pengő honoráriumot.

A memorandum eddigi érvelésével Schönstein is egyetértett. Ezután azonban az általa is idézett irat a rendelet következményét — az ismert ellenforradalmi propaganda szellemében így állapította meg — „... 30 esztendő múltán, amikor a mai legfiatalabb szakorvos is kiöregedett — bizonyos, hogy 70—80% lesz az akkor különösen kiváltságot jelentő szakorvosi rétegben a zsidók arányszáma Magyarországon.” S ez ellen követeli a Csaba Egyesület memoranduma: „Csak a hazai egyetemeken felvett és az azokon végzett zsidó orvosok 5%-a nyerhessen szakorvosi képesítést.”

Schönstein könnyedén cáfolta meg az idézett megállapításokat. Hiszen képtelenség feltételezni, hogy 17 évi numerus clausus után, mely csak 5% zsidó felvételét engedte meg — 30 év múlva — vagyis 47 évi numerus clausus után 70—80% zsidó szakorvos legyen. De rámutatott, hogy amikor a memorandum a Németországban végbement faji szelektálódásra utalt, „...visszahatását is megérezte a német orvostudomány. De ezt a kis hullámvölgyet egészen bizonyosan hullámhegy fogja követni.” — akkor nyilvánvaló, hogy a két hang ugyanaz, hiszen „zzel a hanggal sötétítették el 17 éven keresztül a magyar fiatal értelmiség tisztánlátását és gátolták meg tényleges problémáik megoldásában.” Meggyőzően bizonyítja be, hogy ez a taktika azonban 17 év alatt megkopott; az ifjúság látja, hogy az egyetemi verekedések, a 17 évi numerus clausus nem járt a kívánt ered-

ménnyel orvosi viszonylatban sem. *Következő sorai röviden adják a 30-as évek orvostársadalmi helyzetét*: „Az orvosok gazdasági helyzete, elhelyezkedési lehetősége nemcsak hogy nem javult, hanem lényegesen rosszabbodott. Nem szaporodtak az orvosi munkaalkalmak. Nem épültek ki kellő mértékben a közegészségügyi intézmények. Nem lépett életbe a mezőgazdasági munkások biztosítása. Nem szűnt meg az orvosi munka leértékelése. Máiig is sérelmes a pénztárorvosok helyzete. Nem tűnt el, sőt fokozódott az orvosi álláshalmozás. Nem szűnt meg az ingyenes orvosi munka.”

Hangoztatta, hogy ahogyan nem segíthetett a numerus clausus, ugyanúgy nem segíthet a szakorvosi numerus clausus sem. „A gazdasági numerus clausus, a 3 millió nyomorgó paraszt, a rossz sorban élő ipari munkásság, az elszegényedett középrétegek szomorú helyzete akadálya elsősorban az egészséges szelektálódásnak.” S ez a gazdasági numerus clausus egyformán sújtja minden vallású fiatalság szegényebb rétegeit. Tehát a magyar értelmiség problémájának megoldása nem a demagóg frázisok hangoztatása, hanem a magyar nép gazdasági viszonyainak gyökeres megváltoztatása, a politikai szabadságjogok legszélesebb kiterjesztése és mélyreható demokratikus átalakulás.

De ekkor a magyar politikai látóhatárt egyre jobban elsötétítette az előretörő fasizmus. *Szükséges volt a fasizmus leleplezése, ígérgetéseinek, propaganda fogásainak bemutatása, hogy ne ismétlődhessen meg Magyarországon is az, ami Németországban megtörtént. Ezért írta meg Schönstein „Fasizmus és középrétegek” című cikkét [27].* Összehasonlítva a jelszavakat a tényekkel bemutatta, hogyan használták ki a fasiszták a kistőkés rétegek tökeellenes radikalizálódását — nemzeti és szocialista jelszavakat hangoztatva. Bebizonyította, hogy ezzel sikerült e rétegek semlegesítése, sőt megnyerése is a munkásmozgalom szétzúzására. Mint írta: „... a monopolkapitalizmus amellet, hogy megszabadult a középrétegek nyomásától, még tömegbázist is szerzett korlátlan uralmának megvalósításához.” S ezután a fasizmus uralomra jutott és eszköze lett a monopoltőke totális hatalmának. Ennek eredménye — bizonyítja Schönstein — a kisiparos középrétegek elszegényedése. Elemzésének végkövetkeztetése: a munkásosztály és kispolgárság összefogása mindkettőjük számára létérdek.

A gazdasági helyzet mély elemzését nyújtva [28] felvetette egy újabb gazdasági válság jelentkezésének problémáját, de nem tartotta kizárt lehetőségnek, hogy „... 1914 példája is megismétlődhetik, amikor az ipari válság kitérését a világháború akadályozta meg.”

Jóslata beigazolódott; a német fasizmus 1939-ben kirobbantotta a második világháborút. Schönstein ezután *kénytelen volt háttérben maradni*. Ennek ellenére „... nyilván vannak, akik ekkor is még kapcsolatot tartottak fenn vele és irányító befolyása ezekre érvényesült is” [29]. Hasznos lenne, ha ezek az elvtársak — elsősorban a kommunista orvosok — jelentkeznének és írásaikkal teljessé tennék az eddigi irodalomban oly halványan megrajzolt Schönstein képet.

J E G Y Z E T E K

1. dr. Réti E.: Nagy magyar orvosok. Bp. 1954. 129—131 old. és a szabadság vértanúi. Bp. 1960. 277—281 old.
2. 100% I. évf. 8. sz.
3. U. ott III. évf. 9—10. sz.
4. A per anyagát lásd: *PI Archivum* Korona Ügyészség 1932-IV-229.
5. *Sportolók a szabadságért*. Bp. 1955. 39. old.
6. U. ott 8. old.
7. A szocialista orvoscsoport munkájára lásd: Jahn Anna: Jahn Ferenc. Bp. 1959. 32—34. old.
8. v. ö. *PI Archivum* H-s-82 dr. Spät István visszaemlékezése.
9. 1932-ben kizárták az SzDP-ből. *Népszava* 1932. ápr. 27.
10. *PI Archivum* BM. VIII. res. 1934-4-7846
11. *PI Archivum* BM. VIII. res. 1932-4-10078
12. *PI Archivum* BM. VIII. res. 1933-3-7756. A jelentés Illyés Gyula, József Attila és Madzsar József társaságában említette meg Schönstein nevét.
13. *PI Archivum* BM. VIII. res. 1933-1-4547
14. *Társadalmi Szemle* 1931. 2. sz.
15. A vádirat hangsúlyozta, hogy „... a tömegek részére forradalmi elméletet nyújtottak, a Szovjetunióban bevezetett rendszer mellett célzatos propagandát fejtettek ki... a tömegeket, mind egyedüli megoldási mód — a forradalmi módszer és taktika irányában befolyásolni igyekeztek.” *PI Archivum* Korona Ügyészség 1934—622
16. U. ott
17. Kalamár Józsefet az SzDP csepeli szervezetének elnökét baráti szálak fűzték Madzsarhoz és Schönsteinhez, akik tőle értesültek az üzemi munkások hangulatáról. v. ö. *A szabadság vértanúi*. Bp. 1960. 311. old.

18. *PI Archivum* B-1933—2016
19. A per anyagát lásd: *PI Archivum* B-1933—2016 és B-1933—3772. Madzsart ugyanakkor felmentették. A büntetés kimondásánál enyhítő körülményként vette figyelembe a Schad-tanács a cikkek magasabb tudományos stílusát.
20. *PI Archivum* B-1933—2016
21. A „Gondolat” kommunista folyóirat volt, illetve az illegális kommunista párt legális folyóirata. Ismertebb szerzői: Bálint György, Illyés Gyula, Mód Aladár, Molnár Erik, Veres Péter. v. ö. *Gondos: A „Gondolat”-ról. Párttörténeti Közl.* 1964. 1. sz.
22. *PI Archivum* H-g-2 dr. Gálócsi visszaemlékezése
23. *Gondolat* 1936. 2. sz.
24. *U. ott* 1937. 3—4. sz.
25. Lásd a főszolgabíró véghatározatának másolatban csatolt példányát. *U. ott* 184. old.
26. Egy memorandum. *Gondolat* 1937. 1. sz.
27. *Gondolat* 1937. 7—8. sz.
28. A világgazdasági helyzet. *Gondolat* 1937. 2. sz.
29. Rostás Oszkár visszaemlékezése; ő utoljára 1943 végén találkozott Schönsteinnel. *PI Archivum* H-r-46

AZ ORVOS ALAKJA A MAGYAR SZÉPIRODALOMBAN

Írta: SZÁLLÁSI ÁRPÁD (Kesztyűc)

Az orvos regényhős, a fehér köpeny, az injekciós tű és a műtőlámpa misztikuma mindig mágnesként vonzotta az írók és az olvasók érdeklődését egyaránt. A világirodalom ömlesztve kínálja a példákat, a fajsúlybeosztás egyik szélén a Dr. Arrowsmith, a másikon a Réztábla a kapu alatt, hogy csak a legismertebbekre hivatkozzunk, bár ez utóbbinál megerőltetés nélkül lehet silányabbakat találni. A magyar irodalom sem szűkölködik orvos szereplőkben. Ha nem is születtek jogos, vagy kétes értékű világsikerek (ez regényirodalmunkról általában is elmondható), megközelítőleg hű tükörképe a mindenkori magyar orvosi rétegnek. Műfajok közül természetesen első sorban a regény, továbbá a dráma jöhet számításba, a líra aligha. Tekintettel arra, hogy nálunk a regény alig több, mint másfél százados múltra tekinthet vissza, utalnunk kell röviden a regényt megelőző, annak szerepét betöltő elbeszélő költészet orvosi vonatkozásaira. Elég csak *Gvadányi József* 1796-ban megjelent; A falusi nótáriusnak elméltedése, betegsége, halála és testamentoma című eposzt említenünk. Az ízes népi nyelven írott műbe a maradi intelmek mellett az orvosoknak sem kölcsönöz sok bizalmat. Mert: „ő az embereket Chinával kínozza, de egészségekre őket ritkán hozza.” Nagy keservében a nótárius inkább a vén kuruzsló Tóti Dorkóért szalaszt, hogy erőre keljen a ló-hunyor leve, vagy a béka nyál csodatévő hatásától.

A múlt század első felének nagy eszme áramlata, a reformkor fő kifejezési formája még a hősi eposz volt. A fennkölt hangvételű, csodálatosan hullámzó ritmus-áradatok, letűnt korok emberfeletti-

nek látszó hőseit igyekeztek testközelbe hozni, sodorni serkentő példaként a „puhaságra serényebb” jelenkornak. Minden époszok őse és felülmúlhatatlan példaképe a homéroszi Mű hősei között közismerten szerepe van az orvosoknak. „Mert hiszen egy orvos vetekedhet száz daliával, Nyílvezzőt, ha kivág s orvosszert hint a sebekre”.. Nálunk a „párducos Árpád hadrontó népe” között még alig esik szó a gyógyászokról, pedig munkájukról a honfoglaláskori csontleletek vallanak. A reformkor irodalma még nagyrészt a múlt felé fordul, pedig közéleti óriások mellett, romantikus méretű orvos kortársak is voltak, hogy csak id. Lenhossék Mihály nevét említsük.

Eötvös József nagy úttörő irányregénye, A falu jegyzője már fellillant egy orvos epizód szereplőt Serer vármegyei fősebesz személynében. Vértbeli chirurgus, szenvedélyesen támadja a homoeopathiát. . . „dehát mit tesznek a homoeopathák. Adnak e gyomortisztítót, melegítőt, erősítő jalappát s chinát, orvosságot, hogy a beteg izzadjon, s az izzadás ellen antispasmodicumokat, antiphlogisticumokat, antirheumaticumot, aromaticumot, cardus benedictust, rhabarbarát, tartarust, sal mirabile glauberi-t?” További véleménye „az orvosi tudomány feladata az, hogy gyógyítson s kötelességének eleget tegyen; hogy megpróbáljon mindent, mit a gyógyszerházban találhat, s ha maga nem boldogulhat, hívjon össze konziliumot, míg a beteg meg nem gyógyult” . . . Mokány sebészünk ez utóbbi szavai mindenkor időszerűek. Első hazai, kifejezetten orvos tárgyú regényt a nagy kor jellegzetes személyisége, *Fáy András* írta. A regény 1855-ben, a Szózat költőjének halála évében jelent meg; Jávor orvos és szolgája Bakator Ambrus címen. Fáy András, a „haza mindenese” — ahogy *Szemere* joggal nevezte — Világos után a közélettől visszavonultan, csak az irodalomnak élt. Az említett, de alig számon tartott regénye (a legújabb Magyar Irodalmi Lexikonból is kimaradt) ma is élvezetes olvasmány. A fordulatos, anekdótázó szellemes írás egyes részeit akár Mikszáth is írhatta volna. Röviden: János orvos a megyei mindenés, esetenként mentőangyal, a kalandokban deus ex machina, hűséges szolgájával, Bakator Ambrussal járja a vidéket. Egyik alkalommal a hegyről üres szánnal lefelé baktató borfuvarosok és a hegyre igyekvők összekaptak, mert egyikük sem akart tért. (Akkor még nem írta elő a menetrend.) Éppen tettelegességre került volna a sor, mire Jávor orvos és szolgája odaértek. A civakodók elé

kirakatta Ambrussal az ijesztő sebészi műszereket, jelezvén, hogy a leendő sebesülteket van mivel megreparálni. Volt is hatása, mert a nem éppen színjőzan atyafiak verekedés nélkül kereket oldottak. Szerepel még a regényben talált gyerek, akiről kideríti Jávor orvos, hogy egy színésznőnek felcsapott nemesi hölgy törvényes gyermeke, ízes, szép nyelven megírott váratlan fordulatok, linkóci gróf, álnok anyós stb. Kár, hogy a nyelvművelés rostáján már régen kihullottak az ilyen találó szavak, mint a lókörmányos = kocsis, a hógulya = lavina.

Kezdetben a regényt úgyszólván a történelmi regény jelentette. Az oly kiváló társadalmi és lélektani érzékkel megáldott, igazán nagyra hivatott *Kemény Zsigmond* is történelmi keretet választott, időszerű mondanivalójának. Az idézni kívánt regény címadó főhőse Gyulai Pál, orvos és államférfi egyszemélyben. Am a történelmi tények kiegészítésével csak részben tekinthetjük orvos-regénynek. Gyulai Báthory István szolgálatában ugyan tábori sebész is volt, azonban elsődlegesen, mint politikai tanácsos vált ismertté. Zivataros történelmünk legszeszélyesebb, egyben legtragikusabb, nagy szerepet betöltő családjának udvarába is furcsa mód került. Sajat akaratan kívül belecsöppent a Bekes-féle felkelésbe. Fogaras várának parancsnoka volt, amikor Báthory István foglyul ejti és megkegyelmez neki. E nemes gesztus a Báthoryak iránti feltétlen hűségre kötelezte. A nagy Báthory István „szegénylegényből lett belső tanácsbíve” orvosi tanulmányait Pádovában és Bolognában végezte, erre azonban a regény nem utal. A későbbi lengyel király palota-orvosa mégsem Gyulai, hanem a Pádovából hívtott Buccella Miklós volt, valamint az Európában került dohány hatásának latin nyelven megverselője, Hunyadi Ferenc. Gyulai, mellesleg Paracelsus egyik magyarországi ellenfele, Báthory István halála után hazatért a „kised” Erdélybe. A király hagyatéka; „légy hív Zsigmond vajdához tettel tanáccsal és szenvedések közt”... volt a végzete a messzelátó, józan embernek. Némiképpen szellemi őse volt a nagy fejedelem, Bethlen Gábor országóvó, okos politikájának. A „proteusként változó, tigrisbőrbe varrott kameleon”, az epileptikus Báthory Zsigmond sötét udvarában az egyoldalúan törökbarát Báthory Boldizsár hívei hazaárulással megvádolták, ahogy az lenni szokott és lekaszaolták. Kedvenc hasonlatával gyakorta az erdei mókusz példáját

idézte, jelképesen utalva Erdély helyzetére. A kis állat odvát ha készíti, kelet és nyugat irányában ablakot váj. Ha keleti szél fúj, hátával elfedi a szellőzőnyílást és nyugat irányába pislog, ha nyugatról süvít, megfordítva cselekszik. Kemény Zsigmond a realizmus nehézségetét képviselője, a XVI. századi „Zord idő” után következő szomorú világba vezet Gyulai Pál tragédiája ürügyén.

Kemény Zsigmond nagy ellen-pólusa a regényes regény nagymestere, az örök mesélő, nagy fantáziával megáldott *Jókai Mór*. Köztudatunkban ugyan a jellegzetes Jókai hősök (Kárpáthy Zoltán, a Baradlay fivérek, Berend Iván, a Rab Ráby stb.) inkább jogászok, gazdászok, katonatisztek, színészek, műszaki emberek, azonban e hatalmas terjedelmű életműben találunk orvosokat fő és mellékszereplőkként egyaránt. Orvos főszereplő pl. a Nincsen ördög Dumány Kornél-ja. E regény megírásának az előzményei és a körülményei is regényesek. Az asztrachán süveges, orosz patriarchának kinéző író a múlt század nyolcvanas éveiben Párizs felé menet, szenvedő szemtanúja volt egy, a számára kedvező kimenetelű vasúti szerencsétlenségnek. Közben kimentett egy némának tartott, beteges kinézésű fiúcskát, akiről később kiderült, hogy magyar származású, gazdag amerikai szülők gyermeke. Apja hálából mesélte el az író-nak, párizsi lakásán a regényes élettörténetet. Felvidéki, elszegényedett nemesi család egyik utolsó sarjadéka volt. Egy napon forradalmi tette szánta el magát; orvos lesz. Apja mikor tudomást szerzett a szokatlan tervről, agyon akarta lőni. Szó szerint. . . „micsoda? Borbély? Felcser? A Dumány-család ultimó surculusa doktor? . . .” Az elszánt fiatalember meglehetősen „frájaszt” szellemben választott. „Az átoktól nem félek, azokat a chemia már analizálta, a Fraunhofer-féle vonalak meg azt is megmutatják, hogy mi van a pokolban” . . . Merész tervét csak az öreg hypochonder nagybátyja, a Diogenes-nek titulált Dienes úr támogatta. Végre egy Dumány — kiáltott fel az öreg — aki az esztétikát nem a vagyon elherdálására használja. Hasonszórú társai megvetőleg: „te doktor, te szerencsétlen Aesculap”-nak csúfolták. A Bécsben végzett doctor medicinae külön nagybátyja kívánságára hazajön, otthagya jövedelmező magánrendelőjét, hogy a sír szélén tántorgó nagybácsinak orvosi tanácsokat adjon, másrészt örökölje a mások által nem sokra becsült, de valójában óriási értékű régiséggyűjteményt. A szomszédság

grófja a jóhiszemű orvost választási korteskedésekbe, „politikai emberevésbe” csalja bele, amelynek hínárjába minden józan ítélőképessége, gyakorlatias gondolkodása ellenére időlegesen beleragadt. Annál inkább sikerülhetett ez, mert a szomszéd kastélyban három fiatal hölgy volt a cinkosa a mindenre elszánt grófnak. Dumány doktor szellemi párbajban makacs ellenfélre talált az egyik, ördögben hívő grófnő személyében. Íme, az egyik visszavágás: „Grófnő! Én orvos vagyok. Nem ismerek olyan testi, vagy lelki bajt, aminek valami oka nincsen. Vannak miasmák, spórák, bacillusok, van suggestio, öröklött baj, képzelt betegség; vannak ragályok, infectiok s azoknak ellenszerei; vaccinatiok, desinfectiok, prophylaxis, de láthatatlan szellemek, akit ördög névvel tisztelünk, mindezekhez semmi köze. Vannak emberek, akik rosszat tesznek; de azoknak gonoszságait vagy a koponya abnormis növése magyarázza ki, vagy valami önérdék, vagy szerelemféltség, bosszú képezi az alapját annak a rossz tettek, amit elkövetnek, de nem az ördög incselkedése. ... A grófnő végül az egész orvostudományt támadta...” hogy az egész pathológiának, therapeutikánk nem éri meg azt a porzót, amit a receptekre hintenek, hogy belgyógyászatunk most is ott van, ahol Galenus idején, hogy hirdetett celebritásaink nem jobbak Paracelsusnál, hogy gyógyszereink legjobb esetben a méregkavarás kategóriájába tartoznak” betetőzősképpen kijelenti, hogy egyáltalán nem hisz az orvosnak. A hysterika egyéb, megjátszott élcSORozatai csak megtévesztő látszatok voltak a cél érdekében, hogy Dumány doktort férjül szerezzék meg egyik, a gróftól már terhes kisasszonynak. Tervük sikerült. Mindezekre később rádöbbenve, a doktor megtagadja otthonát és Párizsba utazik ifjú nejével felejteni. Abban az időben III. Napóleon Franciaországa, I. Vilmos császár Poroszorszázával vívta élet-halál harcát a Párizsi Kommün előtt. Dumány doktor önként jelentkezik tábori sebésznek a francia hadseregbe, ahol, mint vöröskeresztes osztag vezetője, szerez komoly érdemeket. A franciák veresége után Brüsszelbe megy, ott egyik megbízott ügynöke értékpapírokat vásárol és nagy vagyont nyer a tőzsdén. Dumány doktor tehát már gazdag emberként vándorol ki Amerikába. Az új világban rövidesen a Silver-king, vagyis az ezüstkirály rangot nyeri el, így tér vissza évek múlva a kontinensre. Párizsi lakásán találkozik kisleány megmentőjével, a nagy mesélővel. Igazi Jókai hős,

erényeivel és fogyatékoságaival, ez utóbbi a valószínűtlenségre vonatkozna, de ne legyünk szigorúak. Jókai a csatáknak, farkas-
kalandoknak mesteri megjelenítője, nemkülönben az elemi csapások-
nak, így a járványoknak is. Ilyen a Szomorú napok, az 1831-es fel-
vidéki kolerázadás és járvány megörökítése. A véres halál — a láza-
dás, és a sápadt halál — a kolera egyformán szedi áldozatait. A megyei
orvosok elrendelte megelőző intézkedés: a kutak „vismuth” (nyil-
ván bizmut) porral való fertőtlenítése azt a hiedelmet kelti az elkese-
redett, nyomorgó és felvilágosulatlan népből, hogy az urak szándé-
kosan mérgeztetik meg vízforrásaikat. Jellemző epizód, hogy a fel-
bőszült tömeg az egyik magatehetetlen, öreg kastélylakó kezelőorvos-
sát is meggyanusítja. Névszerint Sarkantyus doktor józan szavakkal
próbálja meggyőzni a lázadókat, hogy az epemirigyömlést nem a
kutakba szórt, fertőtlenítő por okozza. Sehogysem hiszik el neki,
míg végül a szemtanúk kívánságára nyomban lenyel félmarék port,
hogy meggyőzze a hitetlenkedőket. „Tatár legyen ott a doktor, ahol
a betegek megitatják az emberrel a saját orvosságát”... idézi a
nem éppen kellemes élményt és szorongva gondol tehetetlenül az
„előre megásott sírok” emberemésztő iszonyatára.

A nagy kolerajárvány kísértete más Jókai könyvben is megjelenik.
Így a Fekete vér, valószínűtlenül romantikus kisregény, a járvány
nagyonis reális és kitűnően megfigyelt részletleírásokkal indul. A kór
neve Erdélyben: csuma, a tótságban: kiszela, a magyaroknál: epe-
mirigykór, az orvosok nyelvén: cholera morbus, az egész világon
fekete asszony néven ismerik. Próbálták gyógyítani, védekezni
ellene, megtiltották megyeszerte a dinnye, az uborka, a gyümölcs-
evést, a pálinkaivást; a szobák padlójára chlormeszet hintettek,
zacskóba kötött kámfort viseltek, elálták a hidakat, kordont húztak a
határon. Minden hiába, a fekete asszonynak nem kellett se komp,
se híd, egy lépéssel áthaladt a Tiszán, Dunán, Szamoson. Az orvosok
csak a háttérben, névtelenül jelennek meg, képviselvén különböző
gyógyítási irányzatokat a Régi jó táblabírák megyei asztaltársaságá-
ban. Természetesen, az allopathia és a homoeopathia hívei csapnak
össze egy parázs vita erejéig. Nemes hölgy, Hahnemann tanítványa
elszántan csepüli az allopathiát...” pfuj, pfuj allopathia! moslék
keverés! mérget a méreg közé; ha fáj a láb, el kell vágni, ha forr a
vér, ki kell eresztetni! saignare, purgare, postremo clysterum dare,

ha nem használ; resignare, repurgare, reclysterum dare! Ez a nagy tudomány! Nézzék önök ezt a pici ládikát itt a kezemben, ezekkel az apró üvegcsékkel. Mi van ezekben? apró mákszemek. És ezekkel a mákszemekkel én, egyszerű tudatlan nő, a halhatatlan Hahnemann utasításai nyomán száz meg száz szenvedőt gyógyítok meg évenként, kiket a decoctumok, emplastrumok és cataplaszmák rég a föld alá vittek volna. Ha ez nem segített, a „contra vim mortis, nulla medicamina in hortis” elve volt a végső érve a hasonszervi gyógyásznak. Ez önmegnyugtatósnak esetleg alkalmas lehetett, de a hozzátartozóknak aligha. A regény tartalma a Brenóczi-család viszontagságos élettörténete. Az idős István gróf egyetlen sebezhető pontja; a homoeopathiát nem volt szabad előtte gyaláznia. Megszállottan hirdette annak csálhatatlanságát, s a csodagyógyszerekben való hit lett a veszte. A család vagyonára pályázó Krénfy mérget csempészett az idős embertől kölcsönként házi gyógyszerekbe. A chamomilla, a veratrum és a sulfur feliratú üvegek tartalmazzák a homoeopathia fegyvertárát, Krénfy mindhárom üveget méreggel töltötte meg. Aztán hírért költötte, hogy cholera fenyegeti a vidéket, a cholero-phobiás István gróf azonnal gyógyszert kért a lányától, aki mitsem sejtve, mérgezte apját. Az igazságra természetesen fény derül, a rossz elnyeri méltó büntetését, mint ahogy azt Jókainál megszoktuk. Tény, hogy a Jókai-hősök jellemképlete nem elég bonyolult a lélekelemzésre kapott huszadik századi, igényes olvasó számára, de lebilincselően érdekes olvasmány, az bizonyos. Nem akármilyen világot kell annak a magyar írónak teremteni, aki olvasottságban versenyezni akar Jókaiival. Egyik legrapszodikusabb műve a Politikai divatok, a bukásában is dicsőséges, sikertelenségében is nagy-szerű szabadságharc átélésének állít jelképes emléket. Méghozzá jóval a kiegyezés előtti rövid, de annál sötétebb, mert alkotmányos-ságot hazudva zsarnokoskodó Schmerling-korban. Gyakran felvillan a nagy nemzeti ügy mellé szegődött tábori orvosok nélkülözhetetlen alakja, volt kikről mintázni. Nemkülönben a kis sánta doktor, Glanz Melchior, a szürke hályogok vándor operateur-je. A kopók gyanúja fölött álló orvos szabadon hordott fontos megbízatásokat, üzeneteket a rejtőzni kényszerülő illetékeseknek. „Tört testben egyenes lélek”, alkalmasint plasztikai sebész lett. A szabadságharc bukása után bújdosó Lévay Béla részére akar színésznő szerelme

menlevelet szerezni idejében a komáromi helyőrségnél, férfinak öltözve cselesen. Igenám, de Lévay legfőbb ismertető jele volt egy kardvágástól származó heg a homlokán. Az elszánt honleány, hogy menlevelet szerezhessen, pontosan olyan sebhelyet preparáltatott a bizalmas barát, Glanz doktorral a saját homlokára. A jogos, életmentő család romantikus kalandokon átverekedve, nagy nehezen, de sikerült. A Politikai divatok megírása előtt Jókai, mint szerkesztő, három havi börtönt kapott egy viszonylag ártatlan cikk megjelenetéseért. A megírásban tehát ez is közrejátszott.

A legmegszállottabb Jókai hős, a Rab Ráby történelmi alakja köré kerített regény mellékszereplői között is találunk orvosokat. Vixere fortes Agamemnona (multi; sed omnes illacrimabiles) (urgentur ignitique longe) nocte carent quia vate sacro — írja a csodálatos Horatius. Nos, Ráby Mátyás történetét nem fedte be a feledékenységg. Az író jóvóltából, hasztalan kálvária-járása közismert. A mindenható vármegye mindenáron el akarta emésztetni a jog és az igazság e megszállottját, nem riadva vissza még a méregtől sem. A Fehér Farkas vendéglőben egy felbérelt kereskedő mérget kevert ivóvízébe. Szerencsére Ráby cselédje nem vesztette el a lélekjelenlétét: tejet itatott vele, tollal csiklandozta a torkát, hogy hányásra ingerelje. Azután orvosért szaladt, de sem a vármegye physicusa, sem Pest város orvosa nem merte vállalni Ráby Mátyás gyógykezelését. Huszonnégy óráig orvosi segítség nélkül, egy paraszt cseléd gondozására volt hagyatva, . . . „csak másnap, este későn, mikor már besötétedett, kopogtatott be az ajtaján a pilisi járás seborvosa” . . . Nevét is feljegyezte Ráby e derék orvosnak: Moltzer János volt. „Szigorúan titokban, mert a megye urai elüldözik a környékről, ha tudomást szereznek róla” . . . Tíz hét telt bele, amíg a mérgezésből kilábalta valahogy. Hanem a derék sebész, aki segített rajta, csakugyan kiüldözték még az országból is. Mire szegény Ráby kiszabadult a helyi hatalmasságok börtönéből már nem élt II. József, a „legnemesebb és legszerencsétlenebb Habsburg” — Németh László találó jellemzése —, aki igazságot szolgáltatott volna neki honfitársai ellenében.

Jókai orvos alakjai között akadnak árnyékoltabb jellemek is. Idézzük fel a nagyon derék Kárpáthy Zoltán nagyon hitvány nagybátyjának elég silány kezelőorvosát, Mauz doktort. A gyenge jellemű,

beteges Kárpáty Abellinó, az unokaöccse ellen folytatott tisztesség-telen per idején két diplomás ember befolyása alatt állott. Maszlaczky ügyvéd és a kezelőorvos Mauz doktor sem igen szívlelte egymást, de kenyéradó gazdájuk módszeres kopasztásában egyetértettek. Végül a „méregkeverő, mirigyfőző borbélylegény” és a „pénzért hazudó, pörvesztő zugprókátor” — ahogy egymást becéztek — feltett szándéka zátonyra jutott. Kárpáthy Abellinó, hogy hátralevő, kevés jót ígérő éveivel maradék erejét összeszedje, Graefenberg fürdővárosba utazik, a felkapott Prieznitz mesterhez, hidegvíz-kúrát venni megviselt idegei megnyugtatására.

Az éltes kort megért költőt öregedő éveiben nemcsak az orvos epizód szereplők, de az orvostudomány legújabb eredményei is meglepően érdekelték. Az Öreg ember nem vén ember című könyv négy képzelt kisregényéből három; elmegyógyászati napló, paranoid kórrajz, vagy gerontológiai tanulmány is lehetne. A Coronilla fejezetben képzeletbeli párbajt vív az író egy halottal, s a helyszínre való szállításkor derül ki, hogy az örültek házába vitték. A vizsgáló orvos paralysis progressivára gyanakszik. A párbajból tehát „kényszerzubbony, dörzsöltetés, villanyoztatás és zuhanyoztatás” lett, sőt kilátásba helyezték a koponyalékelést, ami ugyan nem volt speciális gyógymód, minden esetre kijózanítólag hatott a betegre. Így sóhajtott az ápoló: „hiába, azt a pupillakitágulást nem lehet letagadni. Az ember nem macska, hogy szemfeketéjét össze tudja tetszése szerint húzni. Az orvos ráismer” . . . Kijózanodása után a P. P. jelzésű kórismét felváltotta az előkellő Neurasthenia. Bár a lipótmezei tébolydába, mint párbajozni akaró, került, előtte már olyan „sikerekkel” dicsekedett: Attila király sírjának „megtalálása”, valamint a nagy karszt csatorna tervezője, mely a Balatont az Adriával kötötte volna össze. Csupa képtelenség. A Gyász orgiák című fejezet vízbe fulladni akaró „tündéri” is bizarr helyzetet idéznek. Az író képzeletben a Ferencz József hídnál, a vízbe ugró öngyilkos jelöltek részére mentőállomást építtetett, méghozzá a Duna kellős közepén levő Tisza szigeten. Jól képzett, lélekbúvár doktornők igyekeznek a vízből kimentett, főleg fiatal, életunt lányokat életkedvre hangolni. Így került Zentay Diadalma kisasszony is az említett helyre. Alkalmazott kezelés, mesterséges lélegeztetés, ammoniák áramoltatása az orrlukakba, katéteren keresztül a gyomorba vezetett borszesz, vala-

mint fehér hunyor (Helleborus) és kapotnyak finom porából nyert tüsszentőpor. Az életkedv visszanyerésére a nagy emberbarát az alkoholkúrát tartotta alkalmasnak, hogy a feléledtek nyelve is megoldódjon egyúttal. Diadalma kisasszony öngyilkossági szándékának kiváltó oka a következő: nagy szerelme, Kis Miklós amerikai párbaj áldozata lett, ami azt jelenti, hogy nyomtalanul el kell tűnni arról a vidékről. Így került a tengeren túlra, s lett belőle Kisssmi Clos (visszamaagyarítva: csókolj meg Kolozs) fogorvos New-Yorkban. Egészséges néger fogakat ültetett a fehér emberek inyébe, egy senki-nek el árult csodabalzsam segítségével. Megjelenik az újkor csodagépe, a Röntgen, kellő titokzatossággal körítve, mintegy az író friss érdeklődését bizonyítandó. Visszatérve Zentay Diadalma történetéhez, az amerikai csoda fogorvos hazajön, vízbe veti magát és a két szerelmes a mentőállomáson talál egymásra. Tovább ismertetve a fantasztikus álom történetét, elvégzik a koponyalékelést az álmodon. . . „Egy acélcső, melynek az alsó széle sűrű fűrészfogakkal van ellátva; egy gép hozza sebes körforgásba, s mélyesztí alább. A fogascső közepében van egy acél szeg, mely elébb a csontba benyomul, hogy a cső forgását biztosítsa. Igazán tökéletes eszköz. Fejet kell hajtanom az orvostudomány előtt” . . . Az utolsó fejezet, a szív mártírjai szépséges Stelláján is elvégzik a trepanálást. Egy „hóttetemet vesznek ki az „agyhátúljából”. Lehet öregkori hypochondria és tudományos érdeklődés kivetülése ez a fantasztikus regény-ciklus. Számunkra különösen érdekes színfolt, utalás egyben a múlt századvég gyógyítási viszonyaira.

Jókai nagy utóda a realista *Mikszáth*, a századforduló előtti és utáni Magyarország vesébelató ismerője, megörökítője, mosolyogva bírálója. Nos, a nagy szatirikus, híven a világirodalom epés tollú alkotóihoz — élén Molière-rel — kevés jót mond az orvosokról. Egyik méltatója, Nagy Sándor szerint Mikszáth orvosai egy-két kivételtől eltekintve „hivatásos emberölők”. Hogy ezt az elfogultságot milyen személyes okok motiválhatták, Mikszáth életrajzában magyarázatot találhatunk rá. Mária huga 16 éves korában tüdővészben pusztult el, anyja a kolerajárvány áldozata lett, legkedvesebb gyermeke, Jánoska difteritiszben halt meg. Az orvosok mindannyiszor tehetetlenek voltak.

Még a silány jellemű szereplők közül is kilóg a Fekete kakas című

kisregény két lelketlen orvosa. Különösen Kupolyi gazda városban szerzett, alkalmi Aesculapja. A történet dióhéjban: influenza járvány dühöngött a kis hegyvidéki Parászka nevű faluban. Megtizedelte az amúgy is szegény, rosszul táplált lakosságot. Többen, akik átvészelték, az utószövődményekben: tüdősorvadás, vérszegénységben szenvednek. A tehetősebbeket Dr. Brogly, a falu orvosa szanatóriumba, a stájerországi Gleichenbergbe küldi. Kupolyi is megbetegedett, kezelőorvosa könyörtelenül közli vele a tényeket: „nem érdemes komédiázni erre a rövid időre” vagy szanatórium, vagy koporsó. Aratás-cséplés után a búza jövedelméből mód nyílna a szanatóriumra. Mikor a búzát a városba szállították, Kupolyi uramék az útszélen találtak egy elhagyott, haldokló kislányt, aki lázalmában fekete kakast lát, csengettyűvel a nyakán. Megsajnálja szegényt, szekerén beviszi a városba, mintha a sajátja lenne és orvost hív hozzá. Az orvos bagatell okok miatt félnapos késéssel érkezett meg. Felületesen megvizsgálta a kis nyomorultat, majd receptet írt neki. Közben Kupolyi és a doktor között a következő párbeszéd zajlott le. . . „és mit gondolt orvos úr? — Hm. A tudomány törvényei szerint a jelen beteg meghalhat, ellenben meg is gyógyulhat. — De mi a valószínűbb? — A tudományban nincsenek valószínűségek és lárifárik. A tudomány főnséges és pozitív” . . . Sajnos, a jelen esetben az orvos magatartása nem volt az. Majd éjjél felé valami névnapról jövet pityókásan ismét beállított és megállapította: „... az érverés túlságosan gyenge. Konyakot, csak konyakot a betegnek, a többit majd meglátjuk reggel” . . . A kis beteg már nem érte meg a reggelt. Megrázó történet, az orvosoknak kötelező olvasmányként írnám elő.

A Szökevények című kisregény szépséges, vízbeesett kasznárnéjához orvost kerestet a „praesens imperfectum, futurum perfectum” rejtélyes jelmondatért kapott birtok újdonsült úra. „De a doktor most kártyázik valahol, nehéz lesz megtalálni” . . . mire a doktor elősántikál este felé, már konstatálhatta, hogy a „kasznárné ki fogja heverni a kalandot” . . . Ők a kortárs orvosok, de nem kerülnek szerencsésebb megvilágításba a történelmi regények epizód orvos-szereplői sem. Pl. a Szelistyei asszonyok mindvégig derűt árasztó légkörében alig található ellenszenves figura. Mujkó a királyt játszó udvari bolond fura történetekkel szórakoztatja az asztaltársaságot. Céltáblája Valvasori olasz doktor, aki egyszemélyben főkös-

toló is. Mert a megmérgeztetéstől az udvari bolond is tartott. Közben nem minden célzás nélkül, elmesélte a Lyrilla királynéről szóló fura históriát, aki, ha megbetegedett, mindig kiadta a rendeletet: „há meghalnék, a két doktorom velem temetessék el elevenen. „No persze össze is szedték minden sütnivalójukat a gyógyászok, ha igénybe vették őket. Végül mégis meghalt a királyné és amit parancsolt, megtörtént. „Nyugszik a szép királyné a jó puha orleans-i földben, lombos olajfák árnyékában, illetlen módon ugyan, de csöndesen a két doktor között.” . . . Erre Valsavori. . . „Okos asszony volt, s a kollégák is jól jártak: királyi sírokban fekszenek.” Másik történelmi regény, az Akli Miklós orvos alakjai is kimerítik a szélhámosság fogalmát.

Az udvari doktor azt találta, hogy „az ischli levegő a legjobb a világon” Rögtön zárójelben, hogy biztos telkei vannak Ischilben — teszi hozzá nem minden célzás nélkül az író. . . „Aesculap föl-kentje a százados sablon — nyújtsa ki a nyelvét — elmondása után elrendeli, hogy a betegek szobájában nyissanak fel egy üveg ischli levegőt” . . . Ha nem javul a beteg, „bontsanak ki még egy palack levegőt” . . . Ez esetben sarlatánnal van dolgunk. A Vén gazember betegágyához hívtó sulyomi doktor pedig tudatlan felcser, aki egy sérv visszahelyezésére sem mer vállalkozni. A falu bírójának az ötlete, hogy fektessék a kasznárt egy párnákkal megrakott létrára, hogy a feje alacsonyabban legyen, mint a lába (Trendellenburg-helyzet) és úgy szállítsák Sulyomra. Mire hazaértek, a sérv spontán visszacsúszott. Ezt az epizódot Mikszáth csak a regény első változatába illesztette, a véglegesből kihagyta. Ám az orvos azzal nem vált rokonszenvesebbé.

További orvosi vonatkozású életrajzi adatokra utalva, az író mintegy tíz nyáron üdült Gleichenberg világhírű fürdőhelyén, ahol meghitt barátság fűzte Závory Sándor, magyar fürdőorvoshoz. Nem egy Mikszáth novellának Závory doktor elbeszélése volt a magva. Egyik legrokonszenvesebb szélhámós, Katánghy Menyhért képviselő pályafutása is fürdőorvosként indul. A vagyon nélkül maradt dzsentri, Jókai hasonszórú figuráihoz képest már korszerűben gondolkodik. Katánghy Menyhértet apja orvosnak szánta. . . . „doktor barátom, és csak örökké doktort. Doktoroké a világ, mert beteges. Hiszen már nincs is egészséges ember. Ezen a pályán

sokra viheti. Hány gazdag ember van a doktorok közt... könnyű tudomány, ha az orvos meggyógyít valakit, hálás és dicséri, ha pedig nem gyógyítja meg, örökre elnémul, nem tehet neki szemrehányást” Mindezeket az öreg Katánghyval mondhatja az író, de egyben a saját véleménye is. Pláne a fürdőorvosokról: „semmit se kell tudni. Még a mutassa a nyelvét sem feltétlenül szükséges, a diagnózist, ami a legnehezebb, nem kell megállapítani, fürdőre már kitalált betegséggel megy a páciens, fürdőorvosnak csak a mellét kell meghallgatnia (vagy hall valamit, vagy nem), s aztán elrendeli, hogy melyik vízből igyék és mennyit, hány órát sétáljon naponként”... A PRIXDORFBA vetődött Dr. Melchior von Katanghy Brunnenartz, elmés látszatok kiagyálásával akár jólmenő magánrendelést teremteni a nagy konkurrencia ellenére is. Utolsó forintjaival keresztül-kasul hordatja magát, hogy azt higgyék, mennyi sok betege van. Megfelelő partnerre akadt aztán egy látszatbárónó személyében, aki utolsó aranyait adta honoráriumnak, hogy férjül szerezze meg magának a divatossá vált orvost. Mindketten a jó anyagi fedezet létezésében reménykedtek, s mindketten beugrottak a látszatnak. Katánghy további pályafutását ismerjük. Országra szóló választási csalások botrányhőse lett. Mikszáth, mint nagy író, a kedvezőtlen, sötétebb alaptónus ellenére rokonszenves orvosokat is ábrázol. Ama kevesek egyike A zöld légy meg a sárga mókus című novella Birli sebésze. Ő a hivatásával nem él vissza. Ha csal is, csak a beteg érdekében teszi. Rövid tartalma: Az idős gazda lázas állapotban, dagadt kézzel fekszik odahaza. (Zöld légy csípte meg.) Már a kéz leamputálása segítené csak a fenyegető gennyvérűség ellen. A gazda s főleg fiatal felesége nem akar beleegyezni. A sebész erre cselhez folyamodik, kinyomozza, hogy a menyecskének udvarlója van, ezzel igyekszik féltékennyé tenni a gazdát. A beteg ember most már mindenre hajlandó, hogy áthúzza felesége tisztességtelen számításait. Kedvező képet ad még az orvosokról az Aesculap az alföldön című novella is.

Végül ismerkedjünk meg a legáltalánosabban ismert, szimpatikus orvos, a Különös házasság Medve doktorával. A regény társadalmi mondanivalójával elsőrangú remekmű. Csupa elevenség, csupa kedély a népszerű doktor. Élcelődik az urakkal... „a doktort csak a paraszt fizeti, az úr per-tu lesz vele”... Továbbá így jellemzi Medve Miklóst: „ki hitt volna az olyan hókusz-pókuszoknak, hogy nyújtsa

ki a nyelvét és mutassa az üterét, amelyekkel az orvosok dolgoznak? De Medve doktort mégis szerették, mert érdekes kis hörcsög ember volt, aki mindenkivel disputált, veszekedett ugyan, de tele volt kedéllyel, játszisággal, tréfával ... azonfelül otthon volt az orvosi tudományokban, ami szintén valami" ... Elszánt ellenfele a babonának és a papoknak, így vall hivatásáról... „az orvos valóságos Prügelknabe, azt mindenért ütik. Ha kicsibe veszi a beteg baját, megharagusznak rá, hogy lelketlen kutya, ha nagyba veszi, megharagusznak rá, hogy megrémíti a beteget és még betegébbé teszi. Ha a beteg meggyógyul, azt mondják, hogy magától is meggyógyult volna, ha nem gyógyul meg, azt mondják, hogy a doktor rontotta el” ... Medve doktor további sorsát ismerjük. Nem lehetett a nagy Buttler-Döry per tanúja a bíróságon. Az úton halt meg hazafelé menet Döryéktől, magával vitte a sok titkot, amivel segítségére lehetett volna a szentszék megfellebbezhetetlen határozata ellen hasztalan hadakozó Buttler grófnak.

Mikszáthnál az emberi lélek színképelemző skáláján a sötétből indultunk el, hogy fokozatosan eljussunk a világosba, az alkalmi Aesculaptól Medve doktorig. A humor alaptónusa néha véres komolyságot, a sötét pedig humort takarhat. Végül fejezzük be egy, az író által feljegyzett orvosi adomával, hogy teljes legyen a kép. . . . „A híres angol orvos, sir James Simpson házának ajtaja előtt egy hercegnő kocsija állott meg, ki felküldé legényét értesíteni a doktort, hogy kint várja őt az utcán. . . — Mondja meg a hercegnőnek, hogy el vagyok foglalva egy mosónővel, nem mehetek le” ... Ezekután megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy talán mégsem volt Mikszáth annyira egyértelműen orvosellenes.

Jókai és Mikszáth nagy öröksége arra az íróra szállt, aki romantikus és realista vonásai mellett egyben a századfordulón oly divatos zolai naturalizmus meghonosítója volt. Fellépésétől keltezzük a modern városi próza, dráma, egyben a polgári irodalom haladó irányának a térhódítását. Bár az öregedő Arany és Jókai érzik már a nagyjövőjű városi élet lüktetését (pl. Arany Hídavatás c. verse), ám a polgár színpadon és regényben, valamint a városi élet megannyi új szereplője: munkások, cselédek, iparosok, kereskedők, bérből élő értelmiségiek először Bródy műveiben kapnak teljes polgárjogot. Ezek után nem meglepő, ha úgyszólván mindben felbukkan egy-egy

orvos, különösen a hivatalnok járásorvos, hol mint képmutató erkölcsbíró, vagy a szegényekkel együttérző, de csekély hatalmú, jószándékú hivatalnok. Az előbbire talán legelőbb darabja, a Tanítónő a példa. A szolgabíró, a káplán és a bérlő mellett a járásorvos is tevékeny részese a tanítónő elleni hajszájának. Legkedvesebb darabja az írónak a Medikus, orvos-apa szereplője Rubin doktor taníttatja Arrak János medikust a szegény szabó fiát. Persze, nem önzetlenül, mert Riza leányának vélt biztos megélhetesű férjet szerezni. A medikus, míg kötelezőnek véli a házasságot, mindent elkövet, hogy elidegenítse magától pártfogója leányát. Riza önzetlen segítőkészsége és nagyvonalú viselkedése az Arrak-család iránt, valamint a furcsa helyzet feltárásának meglepő elviselése rádöbentti a medikust, hogy Rizánál alkalmasabb feleséget, szeretetre méltóbb élettársat lámpással se találhatna. Ennyi a tartalom röviden. Közben hű képet kapunk a nyomorgó diákok életéről, az áldozatról, mely ára a diploma megszerzésének, de még nem — a biztos megélhetésnek. Azt benőösülés, vagy egyéb összeköttetéssel lehet elérni. Rubin doktor keserűen kijózanító szavakkal akarja a medikust minden idealizmusától megszabadítani....” A beteg emberiség! Maga még ott tart, hogy az emberek tömegével lehet valamit csinálni?... Magunkkal kell törődni, a családdal, a gyerekekkel... egy ilyen kis körben még lehet valamit tenni. Ambíció! Tudomány! Ezen a rongyos Pesten. Itt nincs pénz. Ez az egész város egy krájlzeráj. Tíz forintom múlnak itt a dolgok. Tíz munkást vizsgáltam meg ma. A szívük megnagyobbodott a munkától és az italtól. Micsoda receptet adhatok nekik? — Pénzt. Hogy ne dolgozzanak. Különben elpusztulnak, mint a kutyák. Az egészség is pénzkérdés”.... Keserű kifakadás ez, szakmailag a megállapítások nem mindig helytállóak, de Rubin doktor azért törődött az emberekkel.

Érdekes, lélekelemző színdarab a Timár Liza. Az újjgazdag, kikeresztelkedett apa akar egyetlen lányának megbízható férjet szerezni. Liza, mint általában Bródy női főszereplői, határozott jellem, nem tűr érzelmeibe semmilyen beavatkozást. Elutasítja az apja pártfogolta, gazdag kereskedő fiut, rájön, hogy a neki udvarló huszártiszt szánalmas figura, arra se érdemes, hogy függetlensége megtartása mellett látszatfelesége legyen. A nem mindennapi leány nevelésében szerepe van háziorvosuknak is. Kölcsönös vonzalom sejthető ket-

tejük közt, de komoly kapcsolat lehetőségre senki sem gondol. A doktort Timárékhoz anyagi kényszer köti, hiszen öt leánytestvére van, akiket neki kell férjhez adni... „és a derék férfiak drágák...” A pénzkeresés módjairól különben sem moralizál... „Nekem mindegy. Hozzá vagyok szokva az élethez, mint a halálhoz, egyformán élek mindkettőből...” A serdülőkor lelki megrázkódításain áteveckélő Liza megértő szövetségesre talál a modern gondolkodású orvosban. A dilemmáról, hogy férjhez menjen-e a semmirekellő huszártiszthez, a következőképpen vélekedik... „voltaképpen semmi borzalmas dolog nem történt. A kisasszonynak tetszik egy csinos katonatiszt, aki hozzája gróf is. Ez a legszentebb joga. Tetszik neki, szereti, kiválasztotta. Mindnyájunknál hivatottabb arra, hogy kiválassza élete párját... sőt joga van ahhoz is, hogy szerencsétlen legyen vele. De én bízom a kisasszony finom ízlésében és egészséges ösztönében. Különb lány mindnyájunknál...” Mindezeket a nő egyéniségének a tisztelete diktálta. Kissé romantikusan az orvost akár az öngyilkosságba is követné, de arra már nem kerül sor. Egymásratalálásuk nem olcsó drámai fogás, de lélektanilag kellően megindokolt természetes feloldódás. Európa színpadain a polgári foglalkozású orvost *Ibsen*, nálunk Bródy honosította meg. Örököse a múlt, őse a jelen század prózairodalmának. Összekötő híd, tartósságát a saját pillérein kívül szilárd partok biztosítják. Az említett partok innesső felét már *Móricz Zsigmond* hatalmas életműve képezi elsősorban.

Közhely, hogy Móricz volt a nagy lehetőség; nyelvi ereje, ritka ábrázoló képessége alkalmas volt a magyar próza, világirodalmi régiókba való lendítésére. Nagy kár, hogy említett, páratlan adottságaihoz nem társult kellőképpen az intellektus ábrázolás szükséges összetevője. Így is a század első évtizedeinek a legteljesebb keresztmetszetét adta, a legsúlyosabb társadalmi mondanivalóval, az *Ady* által átkozott, nyomasztó magyar valóságról.

Rendkívül gazdag, sokrétűen ábrázolt szereplői között bőven találunk orvosokat, leginkább epizód-figuraként, névtelenül. Kezdjük az ismertebbekkel. Dr. Fetter Leó, a Forró mezők orvosa, az irodalmi szinten írott detektívregény szerény szereplője. „Kevés ponyvaregénynek adatott meg ilyen remekműtermő humuszba gyökerezni”, írja róla nagy méltatója, *Németh László*. A rejtélyes gyilkosság egyik áldozatát, Balthazár Pistát életveszélyes állapotban

szállították kórházba. Fetter főorvos látja el a sebesültet, a kórlapon rögzíteni akarja a szakvéleményt, midőn megjelenik Papp Béni, a nyomozó és arra kényszeríti az orvost, hogy a nyilvánvalóan lövéstől eredő vállsérülést autóbalesetből eredőnek véleményezze. Az óvatos doktor ceruzával írja be a nyomozó kívánságát, hogy alkalmasint a valódi tényekre tudja majd átírni. A detektívregény törvényei szerint mindig a legkevésbé gyanús a gyilkos, jelen esetben az illetékes nyomozó volt az. Az uram-bátyám világot megelevenítő Rokonok c. regény kártyázó kaszinó tagjai között is akad orvos: Dr. Mannheim személyében, aki az érvényesülés keserves lehetőségeiről elmélkedik. . . . „Ha például a főügyész nekem véletlenül rokonom volna, most milyen jól jönne az nekem. Nagyon szeretnék egy hatósági orvosi állást elnyerni. Pardon, tisztiorvosít. De hát nincs semmi rokonom, akit protekcióra megkérhetnék” . . . A hazai, harmincas évek nyomorban tengődő, jobb élet után sóvárgó budapesti hivatalnokok világát idézi fel Az asszony beleszól c. regény remek társadalmi profilja. Méltatlankodnak az asszonyok; hiszen négy család próbálkozik az ügyes újságíró szerzete, négy potya színházjeggyel megnézni egy sikeres Hauptmann darabot, méghozzá Csörtossal, de a körítés oly „sokba” kerülne, hogy a szándékok reménytelenül ernyednek el a tehetetlenség egynemű közegében. Az orvosfeleség kényelemszeretettel vádolja férjét. . . . „Az lehetetlenség, hogy egy orvos egy fillért se keressen hónapokon keresztül. Ne tessék az excentrikus gyógyítási módokat forszírozni, tessék felkeresni a húszkrajcáros betegeket és azokat a húsz krajcárokat beszédni.” . . . Az elkeseredett férj válasza: „A húsz krajcárokat nehezebb bevasalni, mint a húsz pengőket.” . . . Ő én emlékszem — replikázott a feleség — „gyermekkoromban volt nálunk egy öreg orvos falun, az, ha parasztokhoz hívták, mikor belépett, először kinyújtotta a kezét s azt mondta: ide a két hatost. Addig rá se nézett a betegre, ha ott döglött is meg, míg le nem adták a kezébe a húsz krajcárt. . . Nem kívánhatja, hogy én ennek a módszerét kövessem.” Az orvos túlkibálta a feleségét, hogy ne hallják annak szavait. Megdöbbenő lenne, ha a vitázóknak fordított volna a véleménye. Ennyit a regényekről. Novelláiban is bő a választék. Szív-bemarkoló kis írás az Annuska című rövid novella. Benne Bogács tisztifőorvos, a cvikkeres doktor bácsi a lelketlen hivatalnok meg-

testesítője. A mogorva kovácmester egyetlen tizenöt éves, fejletlen leánykáját akarja mindenáron férjhez erőszakolni. Előtte megvizsgálta a tisztiorvossal, hogy alkalmas volna-e a házasesetre? Szegény kis riadt madárnak egyetlen titkolt reménye, hogy a doktor bácsi még éretlennek fogja találni. A reménye hiábavaló volt, nem fogták pártját. Zavarában nem volt ereje megmondani, hogy neki még az sincs meg, ami a vele egyidőseknek már van. Másik novella: a Nihilista körorvosa engedély nélkül ment szabadságra és a hús-vizsgáló pecsétet tizenöt éves leánykájára hagyta. Az állatorvos joggal jelentette fel a megyénél, ecsetelve annak beláthatatlan veszélyeit, ha beteg hús kerülne fogyasztásra. A „mindenki cimborá” hivatalnokok között egy szelid dorgálás lett a beígért fegyelmiből. Végül a feljelentő állatorvos felé: „maga kérem egy nihilista — kiáltott a bíró tele torokból. Aztán szeliden tette hozzá — hanem meg fogjuk szelidíteni magát is” . . . és kedélyesen csapott a vállára. Az pedig régvest belátta: ne szólj szám, nem fáj fejem, itt az egyetlen lehetséges viselkedés.

A Cserebere c. novella civakodó házastársainak egymást okoló elégedetlenjei között kiegyenlítő szerepet tölt be Dr. Beke, a férj jóbarátja. A feleség mondva csinált ürügyek alapján válni akar, abban a hiszemben, hogy a vele, mint beteggel törődő orvos biztos szerelmes belé és hajlandó akár feleségül is venni. Beke doktor azonban gyermektelensége ellenére rendkívül családpárti, lebeszéli a válásról és kiábrándítja tévhitéből. Inkább otthagyja a vidéket, hogy barátja házassága helyreálljon. Móricz legmegindítóbb orvosa a Szegények doktora c. novella hőse. . . „a doktorbácsit kinevezték egészségügyi tanácsossá. Ebből az alkalomból mindenki fel kereste, az egész körorvosi járásból és elhalmozták szerencsekívánatokkal. Doktor bácsi nagyon népszerű volt, csak a legravaszabb erőszakkal lehetett neki honoráriumot adni. Sőt a szegényeknek, ha ezeknek recepteket írt, a patikaköltséget is mellékelte” . . . A doktor nagyon elégedett, nem így a gazdag származású feleség, ő főtanácsosné szeretne lenni. Az már méltóságos címmel jár. Ime, a szegények doktora: „Soha nem bírnám elviselni, ki kellene bújdosnom a világból, ha engem méltóságosnak szólít valaki. Úgy érezném, hogy meg vagyok fizetve és meg vagyok szégyenítve” . . . továbbá „— Aki azért tesz valamit, hogy majd a kormány megjutalmazza egyszer

érte, az nem tett jót, az üzletet kötött a sorssal" ... Végül epésen megjegyzi: „együtt élek egy nővel egy életen át, és az annyira nem ismer... hajlandó volna a szegények doktorának a felesége méltóságos asszony lenni” ... Móriczot az orvos érthetően, elsősorban, mint ember érdekelte. Pár vonással, néhány oldalon utánozhatatlan kis világot teremt. Ilyen a Fogorvos c. kis novella is. A rendelőben kis rettegő leánynak a figyelmét fogtömés közben igyekszik az orvos, mesével elterelni. A kislány később egyenesen rajong az orvosért, kötőtűvel kipiszkálja fogaiból a tömést, hogy újra a rendelőbe mehessen. Ott aztán egy elejtett szóból megtudja, hogy a bácsi már nős, így nem vágyik többet a fogtömésre.

A novellahősökből idézzük fel még a Szülike mesél c. írás Füredi doktorát. Elgondolkoztatóan időszerű a mondanivalója. Egy fiatal menyecske magzatelhajtásért keresi fel a nevezett orvost. „Ha van még másnak is ilyen gondja, jöjjenek csak bátran” — biztatja. Erre a következő alkalommal kilencedmagával tér vissza, az olcsó és biztos munka reményében. Az orvos bediktáltatja az adatokat és szigorúan figyelmezteti őket, hogy aki nem szüli meg gyermekét, azt rendőrkézzre adja. „...de nagyon szigorúan mondta ám, úgyhogy mögijedtünk” ... „Hát így esött, akkor kilenc gyermek születött Dráva-Ványiban” ... „Ezért aztán csak bolond doktornak hívták Füredit .. mer aztán el kellett neki kötözni erről a vidékről, mer meg haragudtak rá a népek, osztán nem adtak neki könyeret”....

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a század legnagyobb magyar regényírója általában kedvező képet ad az orvosokról. A rokonszenves és a kedvezőtlen aránya fordított a Mikszáthéval, a színvonal azonos, tehát mindkettő igaz. Móricz szinpadán orvost nemigen találunk, hacsak a Napóleont idéző Repülő sas, egy percre megjelenő orvosát nem számítjuk.

A századforduló utáni tizes évek a derékba tört tehetségek szomorú korszaka. Elég *Török Gyulára* hivatkoznunk, az alig harminc évet élt rendkívüli tehetségre. Egyik remekműve a Porban, különleges helyet biztosít írójának. Főhőse, a tehetetlenségében oly szálnalmas Kender Pál, a tépelődő falusi Hamlet, ahogy sajátmagát nevezi az oblomovizmus, a felesleges ember e sajátságos, honi megtestesítője. A kis fürge, fekete, zsidó származású orvos, Dr. Weissenberg, az összekötő híd a magányos ember és sárbaragadt szemléletű

környezete között. Józan, gyakorlatias tanácsaival igyekszik a fáradt dzsentri fiút legalább az élet elviselésére bírni, de hasztalan. „Nincs dolgom, nem lehet hasznomat venni, és mégis tele vagyok gondokkal, tépelődéssel” . . . panaszodik Kender Pál. A doktor, akinek „aranyszelű szemüvegénél csak a két eleven szeme csillogott jobban”, így válaszolt. — „Ne sértődjön meg, mondok magának egy egészen egyszerű, de találó diagnózist: világfájdalom. Fiataloknál gyakori, ellenszere a jó táplálkozás, a mozgás, szerelem és így tovább” . . . Ám a leckéztetés csak falra hányt borsó. . . .” Hamlet, falusi Hamlet. Rosszul sikerült Hamlet-imitáció. Halvány másolat, az ostobaságok királyfia, a gyöngeségek bohóca, az energiátlanság díszpéldánya „. . . így jellemezte sajátmagát. Orvosa tanácsára nagynehezen megnősül, hogy ezzel is újabb, vélt teher nehezédjék satnya vállaira. Akaratgyengesége mellett szembetűnő kontraszt a kis doktor szorgalma.” — Kedves uram — mosolygott a kis doktor — én se dolgozzak szorgalmasan? Zsidó vagyok tisztelt földbirtokos úr, és első nemzedék a családomban, amely szellemi munkából él. Az én őseim túlnyomólag rongyszédők voltak és évszázadok óta egyebet se csináltak, mint pihentek és imádkoztak. Nekem könnyű dolgozni. Én nem lehetek fáradt. Ezt csak az úgynevezett történelmi családoknak a gyermekei engedhetik meg maguknak. . . . Az én dédunokáim is fáradtak lesznek, mert én vagyok az az ő, aki részegre tülekedik magát a garasokért” . . . Weissenberg doktor hiába követ el mindent, Kender Pál a végső kiuttalanságba, az öngyilkosságba menekült. Szép könyv, némileg az egzisztencializmus is vallhatná ősenek és oldalági rokona az ifjú Werthernek.

Török Gyula másik főműve a Zöldköves gyűrű, nemzedék-regény, a vagyonát veszített dzsentri alkalmazkodni akarása a polgári élet-hez. Őz József a három gyermekes özvegyember már a régi életforma illúzióját elvesztette és becsületes hivatalnok a kis városban. Háziorvosa Löw úr „a németvilágból ittfelajtott orvos, akinek az volt a specialitása, hogy sohase hordott nyakkendőt. Tört magyarsággal beszélt és a betegekhez feltűnően szigorú volt” Ennyi a bevezető jellemzés, ami már sejteni engedi, hogy hivatásának nem a legkiválóbb képviselőjével van dolgunk. Őz legkisebb leánya, Carolina lázas beteg lett. Löw doktor először vörhenyt állapít meg, majd amikor válságosra fordul a helyzet, megváltoztatja a kórismét.

A kor réme, a difteritisz. A kislány átvészeli ugyan a betegséget, de Löw doktor bajmegállapító bizonytalanságai végül a családfő elvesztéséhez vezetnek. Legjobb barátja temetésén megfázik Óz József, orvosa megnézi, magas a láz, kész a diagnózis: tüdőgyulladás. A betegért hű ápolója, a második felesége, aggódik... „legyen résen. Én rosszat sejték... a férjem, szegény nagyon nyugtalan. Mondja meg, vallja be, ha nincs tisztában a dologgal, hiszen három gyermek atyjáról van szó. Az orvos haragosan villogtatja a szeme párpját. Bozontos szemöldökei szinte megrémítették a tanácsos nejét. Asszonyom — felelte az orvos — ha nem bízik bennem, nyomban távozhatok ... legyen nyugodtan, félre-ismerhetetlen a dolog: tüdőgyulladás. Ez a rendes lefolyás. Csak vigyázni kell. Borogatni éjjelre” ... Négy hétig ment így, aztán Löw doktor beadta a derekát. — Súlyos, nagyon súlyos. Mostmár nem lenne baj, ha elhívnák a főorvos urat” Megjött a főorvos, aki már nem titkolhatta a szomorú kilátásokat. — „Asszonyom önnek bevallhatom, hogy végtelen fájdalmas tévedés történt. Löw doktor ... tüdőgyulladás ellen kezelte a férjét. Tífusza van minden bizonnyal” ... Az orvos felelőssége még utólag sem csökken, ha esetleg abban az időben az adott tüdőgyulladás, vagy tífusz egyformán halálhoz is vezethetett. A félreismert diagnózist a therapiás lehetetlenség sem menti. Nos e két remekművet egy alig harmincéves fiatalember írta. A prózáiróknál ez csecsemőkornak számít. Mire lett volna képes később, érett fővel? Fájó kérdés volt ez gyakran íróinknál.

Két rövid esztendővel élt többet nála *Csáth Géza*, szellemi életünk e ritka tüneménye. Orvosként írt az orvosról, illetve beteg orvosként a beteg orvosról. Néhány oldalas lélektani remeklés a *Sebész* c. novella. Abszint mellett üldögél a sebész, a „szenvedélyes alkoholista, aki egyenes úton halad a delirium tremens felé.” Sebészi rögeszméje lett, hogy az emberi agy időérzékelő központját kell kioperálni, ezzel megszűnik az öregedés tudata, tehát az öregedés is. Ez a titka az örök fiatalságnak. „... De addig is, míg a sebészi beavatkozás ideje el nem jő, egy múltó belgyógyászati szerünk van az idő ellen. Ez az abszint. Tisztán tüneti orvosság. Sokáig úgyse kell, mert a sebészi eljárás radikális és kitűnő...” Ime, az ivás megokolásának egy nem mindennapos változata. Önéletrajzi ihletésű az Ópium c. írás. Csáth Géza maga is morfinista ideggyógyász volt Az ópium

hatásáról írja: „A gyönyör eltünteti a körvonalakat és az értelmetlenségeket. Kihelyez bennünket a tér béklyóiból és az idő zakatoló másodperc óráját megállítva langyos hullámokon emel bennünket a lét magasságaiba” Így ötezer esztendő gyönyöre sűríthető egy napba. Okosan gazdálkodva, tíz évig eltartó ópiumfogyasztás húsz millió évet tesz ki. . . „és akkor húsz millió éves korodban nyugodtan hajthatod fejedet az örök megsemmisülés jeges párnájára. . .” Fájdalom, így cselekedett, az irodalom és az orvostudomány örök kárára.

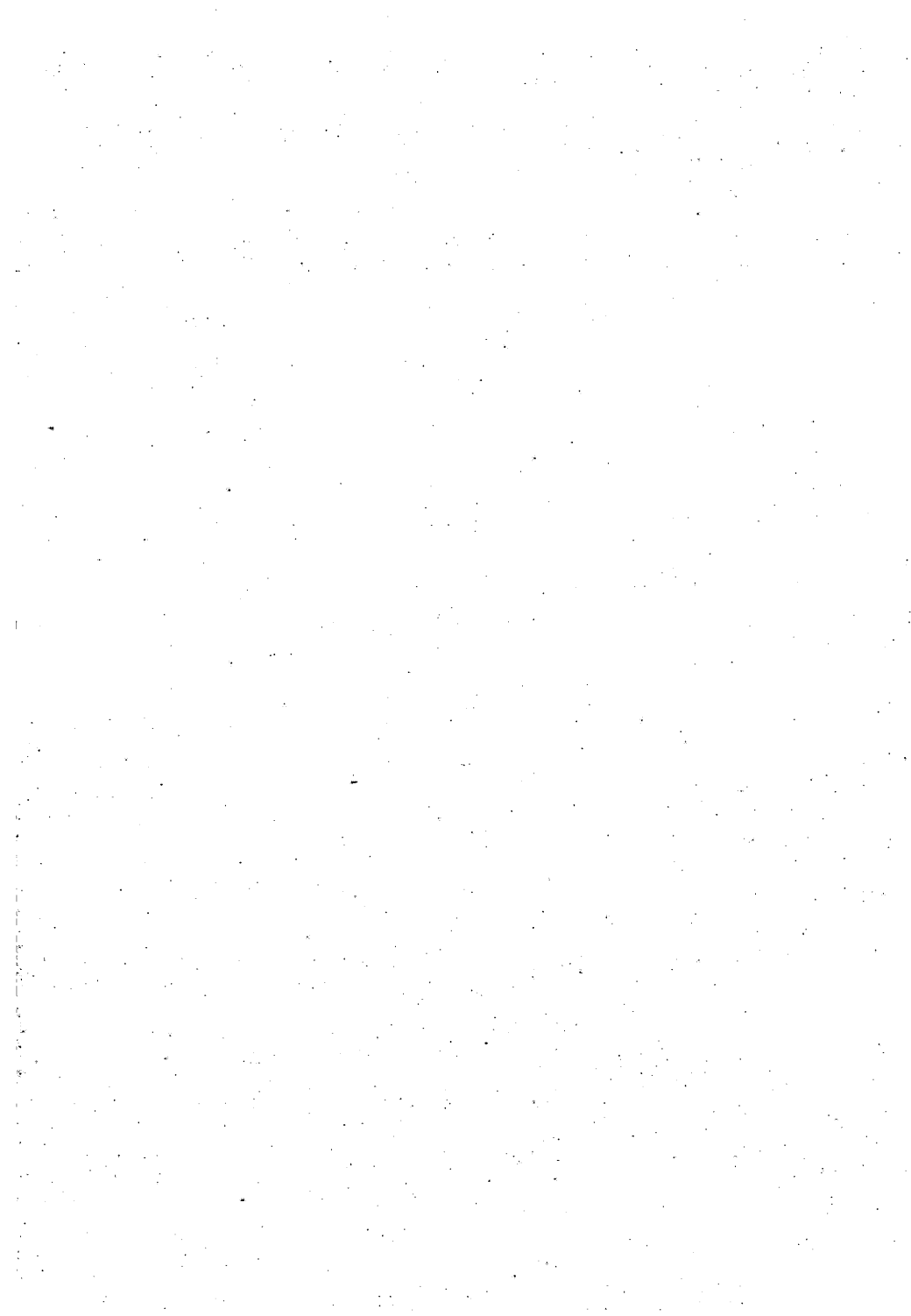
A nagy Nyugat nemzedék egyik kiváló képviselője, a ragyogó tollú *Kosztolányi Dezső* prózája sem szűkölködik orvosokban. Az Édes Anna igen rokonszenves Moviszter doktora pártatlan bölcselkedéseivel egy kicsit az író szócsove is. A cukorbeteg orvos: „betegb volt, mint akármelyik páciense . . . gépiesen gyúrta a beteg emberiséget” . . . Pedig ez utóbbi kifejezéstől igazán írtózott. Mikor megkédezték, szereti-e az emberiséget? a következőképpen válaszolt. . . „Nem szeretem, mert még sohasem láttam, mert nem ismerem. Az emberiség holt fogalom. És figyelje meg tanácsnok úr, hogy minden szélhámós az emberiséget szereti. Aki önző, aki a testvéreinek se ad egy falat kenyeret, aki alattomos, annak az emberiség az ideálja. Embereket akasztanak és gyilkolnak, de szeretik az emberiséget. . . . Az emberiség nem kér enni, ruhát se kér, hanem tisztességtávolságban marad, a háttérben, dicsfényvel fennkölt homlokán. Csak Péter és Pál van. Emberek vannak. Nincs emberiség” . . . A gazdáit meggyilkoló mintacseléd megrendítő tárgyalásán, mint tanú, összegezi szenvedélyes véleményét. . . „az az érzésem, hogy nem bántak vele emberien. . . embertelenül bántak vele” . . . A közönségnek és a bíróságnak az volt a véleménye, hogy a sír szélén álló agg doktor „korlátolt ember. Moviszter az is volt. Korlátolt volt, volt egy korlátja, mely nélkül emberi nagysága megsemmisült, elveszett volna a szabadság meddő korlátlanóságában” . . .

Magától értődően orvosi tárgyú A rossz orvos című kisregény. Dr. Gasperek Artur „az összes orvosi tudományok doktora”, megtestesítője a jovialis, begyepesedett fejű orvosnak. Ime a hangoztatott véleménye: „Újabb elméletek hajítófát se érnek. . . . Mi öreg doktorok tudjuk, hogy mi kell” . . . Magabiztos, de felületes ténykedése egy három éves kislány halálához vezetett. A diftériát enyhé

náthaláznak nézte. A fiucska utolsó kapocs volt szülei felbomló házasságában. Aztán a kis sírhalom végkép összefűzte a két bánatos embert, akik egész életükben az orvost vádolták.

Hogy teljes legyen a gyűjtemény, ismerkedjünk meg az F. F. rejtélyes gyógyulása c. rövid novella, nem a legszimpatikusabb orvosaival. F. F. felügyelőt túrhetetlen szagok állandó észlelése gyötörte. Orvoshoz fordult. Az egyik Hysteria olfactoria-nak tartotta és értekezést írt róla egyik bécsi lapba. „Ön a szag Macbethje, aki az orrával kísérteteket szagol”.. mondta szellemeskedve. A másik, fiatal lélekbúvár a gyermekkor utáni sóvárgást véli felismerni e különös jelenségben. A beteg természetesen nem nyugszik meg és harmadikhoz fordul. Az aztán telibe talál. „Évtizedes orvosi gyakorlattal” a beteg zsebét tapogatja meg, s kihúzza belőle a csomag romlott sajtot. Nyilván tréfából csempészte valaki oda. . . . „Diadalmasan lobogtatta meg azt a leletet, mint híres sebészek műtéteknél a kórokozó daganatot, és azt a fölöttébb becses tanácsot adta a betegnek, hogy máskor ne hordjon a zsebében oly sokáig sajtot F. F. főfelügyelő az orvosi tanácsért ötven koronát nyújtott át, melyet az orvos eleinte vonakodott elfogadni, de aztán engedett neki. Mindenesetre, gondolta, egy téglát a harmadik emeletes házhoz.” . . .

Létezik Moviszter és létezik ez utóbbi típus. Szerény ismertetésem Kosztolányival zárom. A teljesség igénye nélkül önkényesen válogatott mozaik-darabokból raktam össze azt a sajtóságot, mely sokszínű és árnyalt, mint maga az élet és igaz, mint az irodalom. Érdeemes foglalkoznunk vele, hiszen orvosokról szól mindenkinék.



EGÉSZSÉGÜGYI ISMERETEK NÉPSZERŰSÍTÉSE A HASZNOS MULATSÁGOK 1833-AS ÉVFOLYAMÁBAN

Írta: KŐHEGYI MIHÁLY (Baja)

1780 és 1790 között huszonhárom hírlap és folyóirat indult hazánkban, köztük tíz magyar nyelvű [1]. Ám II. József halála [2], majd a magyar jakobinus mozgalom leleplezése után [3], a tomboló reakciós terror idején [4], valamennyi magyar folyóirat megszűnt [5]. A rövidéletű új vállalkozások — Sándor István Sokféléje [6], Molnár János Magyar Könyvesháza [7] — nem tudtak erőre kapni. Sándor Lipót nádor azt javasolta, hogy a magyar lapokat teljesen visszasszák el [8]. A meglevőkkel szemben szigorúbban alkalmazták a cenzúrát [9], újlapengedélyeket alig adtak [10]. A hanyatlás így igen gyors volt [11]. 1792-ben még tizennyolc lap jelent meg [12], 1805-ben azonban már csak egy magyar, egy latin és három német politikai újság [13]. A hazai sajtó visszaszorítása, az előfizetők számának csökkentése céljából 1801-ben felállították a Polizey-Zensur-Hofstelle intézményét [14] s ezzel a cenzúrát lényegében rendőri ügygé tették [15].

A rendkívül erős politikai korlátok közül [16] a hazai sajtó 1806-ban a Hazai Tudósításokkal kezd új kiutat találni a nemzeti nyelv [17] és irodalom [18] látszólag politikamentes pártolásával. A Bécsben megjelenő Magyar Kurír (1786—1834) szerkesztői, akik egymagukban szállították Ausztriából Magyarországra a hazai híreket (!), mindent elkövettek, hogy az új vállalat hatósági engedélyezését megakadályozzák, de folyamodásuk nem vezetett sikerre [19]. Kultsár István leküzdötte a nehézségeket, kérvényét a budai Helytartótanács pár-

tolóan terjesztette fel a bécsi kancelláriához, ez viszont megadta az engedélyt és kijelölte a cenzort [20]. Így indulhatott meg 1806 július 2-án a Hazai Tudósítások. Hetenként kétszer jelent meg. Előfizetői szép számban jelentkeztek, levelezői az ország minden részéből ellátták tudósításokkal, híryaneggal.

Nem volt könnyű lapot szerkeszteni ebben az időben. Pest lakosságának lélekszáma az 1820-as években ötvenezer, Budáé huszonötezer [21], de Pesten csak ezer magyar van, Budán néhány száz [22]. A dunántúli városokban túlnyomóan németek laknak, a felvidékiekben németek és tótok [23]. Az ország legnagyobb városai Pest és Buda mellett: Pozsony [24], Debrecen [25], Szeged [26], Szabadka [27]. Mi sem jellemzőbb, mint az a tény, hogy a pesti magyar színház nem tudott boldogulni, aminek oka az állandó színházi épület hiánya mellett, a fővárosi magyarság csekély számában keresendő [28]. A színészek 1855-ben Pest vármegye ajánlólevelével Borsod vármegyébe mentek, hogy vidéken folytassák a magyar nyelv és az irodalmi művelődés terjesztését [29]. Alig hihető, pedig ez a tény, hogy a XIX. század elején milyen kevés író lakott Budán és Pesten, nem is a letehetségesebbek. Virág Benedek, Dugonics András, Révai Miklós, Verseghy Ferenc, Kultsár István voltak az idősebb nemzedék tagjai s csak lassan sorakozott melléjük néhány ifjabb író: Horvát István, Vitkovics Mihály, Kisfaludy Károly, majd Döbrentei Gábor [30]. Nagynevű íróink egész sora — Kazinczy Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály, Kisfaludy Sándor, Berzsenyi Dániel, Kölcsey Ferenc — eldugott falvakban és kis vidéki városokban élték le életüket, csak néha rándultak fel Pestre, hogy azután dolguk végeztén sietve térjenek haza [31]. Mi is vonzotta volna őket?

Az 1835-ben hazánkba látogató angol John Paget — többek között — ezeket jegyezte fel Pestről: „A terek nagy része igen célszerűen épült, csak az a kár, hogy valami központi helyzetű építmény híján üresnek és elhagyottnak látszanak, meg aztán tág teret adnak ama homokbuckák felhalmozódásának, melyek időnként Pestre támadnak. Ez a homok Pest egyik legnagyobb csapása. Olyan finom, hogy behatol mindenüvé, tönkre teszi a berendezést, megvakítja, egészségében támadja meg a lakosságot, még a londoni ködnél is rosszabb. A vidék Pest körül homokos síkság, erdő vagy kert alig van a környéken, nincs semmi, ami megtörhetné a szél erejét... Egyik széles

tér, most a város közepén, csak néhány évvel ezelőtt is annyira kívül esett a városon, hogy az első települők aludni sem tudtak a szomszédos mocsarak békái miatt” [32]. Paget jól ismerte a hazai állapotokat. Tudjuk róla, hogy igen régi, angol családból származott. Ítéletei szak szempontból is megbízhatóak: Edinburghban szerzett orvosi diplomát. 1835-ben Rómában megismerkedett Wesselényi Miklós unokahúgával, Polyxéniával és megkérte a lány kezét. Menyasszonya után Magyarországra utazott és itt szoros barátságot kötött Széchenyi Istvánnal, Batthyány Lajossal. Beutazta az egész országot, majd házassága után letelepedett Magyarországon [33]. A szabadságharc alatt Bem szárnysegéde volt [34], annak bukása után Londonba emigrált [35]. Ő készítette elő Kossuth londoni útját [36].

Hogy Paget leírásában és megjegyzéseiben nincs semmi túlzás, azt a nyolc évvel korábban nálunk járt Joseph Krickel bécsi polgár leírása is bizonyítja. Krickel gyalog indult Bécsből Jeruzsálembe és a budai fürdőkről ezeket jegyezte fel:

„Ezek a fürdők, melyeknek forrásai Budán fakadnak, régóta híresek, öt fürdő, valamennyi a Krisztinavárosban, köztük a Császárfürdő, a Rácfürdő és a Spring-Brucks Blocksbad [37]. A Rácfürdőben csak medencében lehet fürödni. A Blocksbad a legforróbb vízü: 30 Réaumur fok. Erősen kénes szagú s igen frissítő, erősítő, gyógyító hatását.” [38]

Néhány nap múlva újra felkeresett egy budai fürdőt. Tapasztalatairól így számol be:

„Mivel a hőség tovább tartott, felkerestem a Rácváros egyik, úgynevezett medence-fürdőjét. A kőből épült medence elég nagy, s benne a víz tiszta, világos, a fenéig átlátszó. Öt lépcsőn jut az ember a medencébe, vize, ahol a legmélyebb, mellig ér. Be kell vallanom, hogy a fürdő igaz jótétemény lett volna testemnek, ha kezdeti kellemes hangulatomból ki nem ragad az a váratlan felfedezés, hogy külső része fölöttébb tisztátalan. Gondolataimba mélyedve álltam a medencében, amikor a velem szemben levő, nagy alacsony ablakban észrevettem négy hatalmas patkányt, amint kényelmesen tartottak a fürdőterembe. Az első pillanatban, nagyságuk miatt, macskáknak néztem őket. De amint megláttam undorító, hosszú farkukat, hangos kiáltással kiugrottam a vízből. Ezalatt az egyik patkány beugrott a medencébe; két társa ijedten visszafutott a lyukba, melyben több

társukkal együtt fészkelhettek, a negyedik pedig kiugrott az ablakon, amelyen át az előbb bejutottak a fürdőbe. Mivel, nézetem szerint, ez az állat a föld legundorítóbb állatfajtája, ne csodálkozzanak olvasóim, hogy öt perc alatt felöltöztem és elhagytam a kristálytisza fürdőt, ahol ezek az undorító állatok garázdálkodnak. . .” [39]

Ilyen volt hát fővárosunk külső arculata. És belső tartalma?

A védtelen polgárt nemcsak a zömével idegen ajkú katonaság rettetgeti, hanem a titkos besúgók, feladók hada is. I. Ferenc feszült érdeklődéssel olvassa a bécsi rendőrminiszterhez befutó bizalmas jelentéseket, a kormány a közrend fenntartására nélkülözhetetlenek tartja a kémkedő és vádaskodó rendszert. A titkos szolgálatban állók között pap és világi, mágnás és nemes, tisztviselő és polgár egyaránt akadt. Nemcsak a közéleti dolgok után érdeklődnek, hanem a magánügyeket is kifürkészik; belopódnak a gyanútlan emberek bizalmába, barátaik minden mozdulatáról értesítik a császári rendőrséget. Egy epés megjegyzés, egy keserű elszólás, egy indulatos kijelentés elég arra, hogy szépen haladó életpályák derékba törjenek. Nyugdíjazás, kegyvesztés, mellőzés, dorgálás jár a besúgók vádaskodása nyomán, az emberek nem tudják balsorsuk forrását, a kém személye örökre homályban marad [40]. Ez vonzotta volna a vidéki írókat Pestre? Aligha.

A pesti és budai írók Trattner János Tamás, Kultsár István és Vitkovics Mihály házaiban találtak barátságos fogadtatásra. Írói estéiken a költőket és a tudósokat egyaránt szívesen látták, a fővárosba látogató vidéki írókat szeretettel ünnepelték. A Trattner-nyomda tulajdonosa sok áldozatot hozott az irodalomért, Kazinczy Ferenc pesti hívei különösen hatottak rá, irodalmi tanácsaikat még anyagi kárával is elfogadta. A nyelvújításnak lelkes híve volt [41]. Vitkovics Mihály fogadónapjai voltak a legbensőségesebbek, megjelent ezeken Virág Benedektől kezdve Kisfaludy Károlyig csaknem valamennyi fővárosi író [42]. Egyedül Verseghy Ferenc maradt meg budai elszigeteltségében, nem akart barátkozni senkivel, vele is alig érintkezett valaki [43].

A Hasznos Multságok-at kiadó Kultsár István vendégszerető otthonában sok magyar író megfordult, a fővárosban játszó magyar vándorszínészeket nagy igyekezettel támogatta [44]. Ő indította meg 1806-ban a Hazai Tudósításokat és mikor 1808-ban külföldi hírek

közlésére is engedélyt kapott, Hazai és Külföldi Tudósítások név alatt folytatta vállalkozását. 1828-ban bekövetkezett haláláig ő szerkesztette a lapot. Özvegye — Perger Anna — azonban már kénytelen volt eléggé gyenge kritikájú ügyvédeknek átengedni a szerkesztést. 1817-től, hetente kétszer szépirodalmi és ismeretterjesztő melléklapként megjelent a Hasznos Multságok. A törzslapnak ez az enciklopédikus tartalmú toldaléka verseket, elbeszéléseket, életrajzokat, földrajzi cikkeket, érdekes külföldi híreket, találos kérdéseket és természettudományi tudósításokat egyaránt hozott. Mondanunk sem kell, hogy a természettudományi rész érdekel bennünket a legjobban, hiszen közöttük — fogjuk látni — orvostörténetileg is érdekes és értékes anyag rejtőzik. Az alábbiakban ezek közül mutatunk be néhányat s ahol erre szükség mutatkozik, jegyzetekkel kísérjük azokat.

A pesti és budai lakásokban, úgy tűnik, már ebben az időben is (1833), sokat kellemetlenkedtek a svábbogarak (vagy ahogyan a cikk írója óvatosságból nevezi: fekete bogarak), mert az első orvostörténeti vonatkozású rövidke hír ezek irtásával foglalkozik: „Végy kemenceze kormot, elegyítsd egy kis összemorzolt kenyérrel, vagy egy marok sűrűre főlt borsóval, tedd estennen oly helyre, hol ezen hivatlan vendégek tartózkodnak. Ezek majd mohón esnek neki, torkig laknak belőle, de torkukra is fog forrani, mert a' belőle ettek egy lábíg ledöglenek.” [45].

A nyavalyatörés ellen bazsarózsa ecetet ajánl: „Mínthogy ezen ecetet mint igen hathatós gyógy- és védszert a' nyavalya törés ellen sokan ajánlják, magasztalván kiváltképen annak szív erősítő tulajdonságát, tehát emberi kötelességemnek tartám az említett súlyos nyavalyában sínylődők vigasztalására annak készítése módját köz hírré tenni, melly e következő: szedd meg a basa vagy pünkösti rózsa piros szirmait, hadd egy nap s egy éjjel fonnyadni, tedd mázos vagy kő korsóba, vagy mi még jobb, üveg palackba, tölts reá jó erős bor ecetet, tedd langyos helyre s hadd ott állani 6 hétig ekkor szűrűd más tiszta palaczkba.” [46].

Hírt ad a „vízzel töltött nyoszolák” feltalálásáról és készítéséről: „Külföldön mostanság a' beszélgetések fő tárgya a' vízzel töltött nyoszolák új készítése. Ezen elmés találmány nem egyéb mint egy 6—7 hüvelyk mélységű vízzel töltött 's alól fölül víztül ált nem hat-

ható vászonnal befedett láda, mely nyoszola gyanánt szolgál; a' víztől ált nem hatható vászanyra ló szőrrel töltött párna tétetik. Az illy ágynak az a' haszna vagy on, hogy a nyoszolában levő víz a' tagok minden helyzetéhez alkalmaztatván magát, 's annak nyomásinak engedvén kiváltképpen a' törődött és beteg testeknek kipihenésére igen alkalmas.

Ez, a' hosszasan fekvő betegeknek nagy enyhülést és könnyebbséget szerző találmány, mostanság már fényűzés tárgyává lett. Nem is tartatik jó ízlésű uraságnak többé, kinek vízzel töltött nyoszolája, melyet *Najadának* neveznek, nincsen" [47].

A kórházak és fogházak romlott levegőjének jobbítására is tud háziszert: „Porrá tört krétára közönséges eczet kell önteni, míg nem fővése megszűnik, aztán hagyni kell e' higságot leülepedni 's megtisztulni. A' leülepedett allyat megszáritván pohárba kell tenni, s mind addig gáliczsavanyt (acidum vitrioli) rá tölteni, míg fehér gőz emelkedik belőle, mely higgá sűrűdvén, a legkellemesb aromájú eczet adja, és sebesen elterjed, s mindenüvé elhat; azért is a kór- és fogházakban, s minden romlott levegőjű szobákban legalkalmasabban használtathatik. A csekély költség, melyet e szer kíván, s megszerzésének könnyősége minden füstölőknél elsőbbé teszik" [48].

A hideglelés meglehetősen elterjedt nyavalya volt a korábbi századokban [49], nem csoda hát, ha ellenszerét széles körben népszerűsíteni igyekeznek: „Egy evő kanálnyi tiszta rozslisztbe ölj belé 3—4 közönséges pókot; (ti. ha jó nagyok a pókok, három, ha pedig kisebbek, négy szükséges az orvosságra) — e'hez tégy egy diónyi csomó pókhálót, és annyi tiszta mézet, a' mennyi kívántatik, hogy a' fen mondottakból tészta váljék; végre ezen tészttára hints apróra tört koromból annyit, hogy a' tészttának barna színe legyen, 's ezeket keverd össze jól.

Ezen tészttából készíts egy pár flastromot, egy pár rongyra. Egy egy flastrom 2—3 ujjnyi széles és ugyan illy hosszú is legyen. — Ezt a két flastromot a' hideg lelés beállása előtt egy órával kösd mind a' két kezéd élet-erére (arteria). Ezt háromszor cselekedd egymás után, mindig egy órával a' hideg-lelés beállása előtt. Az egyik flastrom kezeden legyen mindaddig, míg azt a' másikkal fel nem váltod.

Jegyzés. 1) A' betegnek legalább kétszer el kell várnia a' hideglelést, hogy megtudhassa, minő legyen az. 2) A' fen említett tészta

elég lészen mind a' három pár flastromra. 3) Ezen tészta be legyen takarva, míg nem használtatik. 4) E' flastrom nem okoz semmi fájdalmat, sebet sem csinál, sőt nyomát sem láthatni. 5) Ha rendetlenül jár a hideg-lelés, e' flastrom feltétele után rendet tart 's így azután gyógyítható a' betegség" [50].

Különösen fontosak számunkra azok a jótanácsok, melyeket állatbetegségekkel kapcsolatban ad a Hasznos Mulatságok, hiszen aligha lehet vitás, hogy lényegében általánosan ismert és használt, sokszorosán kipróbált népi gyógymódok és gyógyszerek kaptak itt irodalmi teret, azaz a széles nyilvánosság számára váltak hozzáférhetőkké. Az itt közölt anyag jó adalékokat nyújt, a sajnálatos módon elhanyagolt, állatorvoslás-történeti kutatásokhoz.

A Szolnok-Doboka megyei Kálnáról Terelmes Mihály a koszos marhák gyógyításának új szeréről tudósít: „Egynéhány esztendőktől fogva (1791-ben íratott) Szalad Vármegyében Peklenitzánál, 's másutt is fedeztetett fel (Bergh öhl) Hegyi olaj, melly a' Pesti orvosi kar által is megvis'gáltatott. Ez igen hasznosnak találtatott a' koszos marháknak meggyógyításokra; ha kétszer háromszor jól megkenik vele. Gallitziában élnek vele a' juhoknak 's egyéb marháknak belső nyavallyáik ellen, mikor a marhák a gyomrokban lévő férgectől, vagy rothasztó hidegtől gyötretnek. Ebből t. i. és korpából készítenek apró pilulákat, vagy golyóbisotkákat, az állatoknak nagyságához képest, hogy azok a' marháknak torkokon könnyen le mehesse- nek. Ez az olaj a' vele megkent vasakat a' ro'sdától megőrzi, a' hajó fájit pedig, mind a' vízben mind azonkívül tartósabbakká teszi. Igen hasznos továbbá bőröknek, szappanoknak, 's firnajtzoknak készítésekre is.

Sok hasznos javaival bővölködik a' Természetnek a' mi Magyar Hazánk, csak hogy mi nem tudjuk mind, — 's utazóink, ha van is egy kettő mind a' külföldet bújja, pedig először a' Hazát kellene esmerni!?" [51].

Különösen részletes és igen szemléletes Eröss Lajos leírása a bir- kák köröm betegségéről: „Láttam több majorokban köröm fájásban sinlődő birka seregeket, láttam legkevesebb siker nélkül vitriollal, 's még több oszlató szerekkel is ápolgattatni; a mi legsajnosabb a' torzomborz bajuszu öszveborultt birkásokat reá nem lehetett birni, hogy ne a mérget gyarapítsák a mit tettek, hanem a mérges, és meg-

romlott hust vágjákki a szaruval együtt, a mit ők az előbbinél veszedelmesebbnek lenni tartanak, ámbátor igen hibáznak. — Sokan ezen nyavalyát olly módon mint a' himlőt, vagy más ragadós nyavalyát ragadványosnak lenni gondolják; de ez alig vagyon ugy. Ezen bajnak, több származtató okai lehetnek, lehet t. i. a porhanyó földü legelő, midőn tartósabb esős idő jár; okozhatja a nagy szározság, a melly a barmoknak körmeiket (kivált hogy ha a pásztorok restségek miatt) a szarujok olly nagyok, hogy már fel, le, be s ki görbedeznek ugy öszve szárítja, hogy megrepedeznek, ezen repedésben különféle idegen testek magokat beveszik, s így nyaválás állapotot hoznak elő, utoljára okozhatja, s okozza is legtöbbszire ezen veszedelmes nyavalyát: a' tisztátalanság, t. i. hogy ha az aklokban régi megrothadt ganaj vagyon, vagy ha a' ganaj lének éppen semmi kifolyása nem lévén az alom mindig nedves, vagyis inkább süppedős, ehez járulván az aklok alatsónságoktól okoztatott felettébbi melegségis. Mind ezek elkerülhetetlen kipárlást okoznak a barmok lábaikon; mellyekből nyilván következtethetni, hogy ezen baj nem mint a himlő vagy más ragadvány terjed, hanem minthogy a sereget az ártalmas körülmények egyenlőül érdeklik, következőleg az egész sereg ugyan egy nyavalyától megis lepettethetik; de azomban mégsem következés, hogy egész sereg benne szenvedjen, minthogy egyikben nagyobb, másokban pedig kevesebb az arra való elrendeltetés. Észre vévén t. i. a' bajt az első okoknak azonnal gát vettetik, 's azok elháríthatnak; a' még meg nem romlott barom egészében megtartathatik.

A' mi az orvoslását illeti, ezen módot leghasznosabb, 's leghamarább gyógyítótnak tapasztaltam, 's legnagyobb sikerrel használtam: a mint észre vétetik, hogy egy, vagy több birkák sántítanak, azonnal szorgalmasan megkell vizsgálni lábaikat, hogy mellyik a három felhozott okok közül, indító oka a bajnak, és így ezeket azonnal elkell a többitől választani, s őket jó száraz almos helyre állítani, a'holis azonnal az orvosláshoz kell fogni. Ha a körmök rendkívül nagyok, azokat azonnal le kell vágni. Legfőbb ismértetője ezen nyavalyának a körmök közölt megjeleneni szokott pörsenés, vagyis a kipárlás, ezt tehát szükség azonnal egy éles késsel levakarni, egész az elevenyhusig, ha pedig már annyira elterjedett, hogy a korona megdagadván, a szaru alá vette magát a méreg, ekkor szükség lesz a szaruval együtt a megromlott részt kivágni, a sebet azonnal sós vízzel jól kimosni, s salétrommal

békenni, hozzáadván néhány csepp szarvas szarv olajt, (igen jól használtatik itt a mész víz is) hogy a' még benne találandó mérget egészen elemésze; a' melly esetben hogy ha igen nagy seb támadott volna a' metzés által, igen czélerányos, sőt szükséges is lesz a' lábot valami rongy darabbal békóttni, 's a' salétrommal való kenést naponként gyakorolni, még meg nem gyógyul. Ezen mód a' várakozásnak bizonyosan meg fog felelni, mert hamar, 's nem drágán gyógyít [52].

Balneologiai szakirodalmunk művelői — igen helyesen — bő teret kaptak e folyóirat hasábjain. Ennek köszönhető, hogy fürdőügyünk múltja lényeges vonásokban tisztán áll előttünk. Ám, hogy ezen a téren is vannak még fel nem kutatott források, azt egy legutóbb megjelent tanulmányon túl [53], az alábbi idézet is bizonyítja. Szalay Mihály hosszas leírást közöl az Ungvár melletti Sztrippa Cigányóc nevű fürdőjéről. Elsősorban a táj szépségeit méltatja s csak az utolsó bekezdésben szól tulajdonképpeni tárgyáról: „Valóban nem érdeméhez képest látogatják még is Czigányótzot, noha az az ungvári kir. kam. uradalom, mellynek birtokában esik, elég jó, és czélerányos épületeket tétetett, mellyek jó rendben is tartatnak. Ezen bájos völgyben vagyon tehát még a természetnek már remek műve is a szem gyönyörködtetésén kívül; vagyon itten olly csuda erejű forrás, melly mind ivásra, mind fürdésre kellemetes vizet nyujt; különös ereje által csudálatosan gyógyítja meg a' különböző arany eret, görcsnyavalyát, bár honnét származot, s minemü köszvényt, epesárt, sárgaságot, és pedig ezeket gyökerestül kiirtja; a viznek állandó részei: vas, magnesia, konyhasó. Kár, hogy nagyobb figyelemmel nem vagyunk Czigányótz eránt.” [54]. A leírás értékét növeli, hogy erről a gyógyfürdőről szinte semmi híradásunk nem volt eddig.

E rövid tanulmányban szándékosan csak egyetlen folyóirat egyetlen évfolyamát vettük vizsgálat alá. A 832 lapból álló, kis alakú kiadványban az orvosi vonatkozások aránylag csekély helyet foglalnak el terjedelmükre, de számukra nézve is. Ezeknek a cikkeknek, közleményeknek orvostörténeti jelentősége azonban vitathatatlan. Úgy érezzük régi napilapjaink, folyóirataink ilyen anyagának bibliográfiai feltárása igen kívánatos lenne. E munka szükségességére szerettük volna a fentiekben orvostörténészeink figyelmét felhívni.

J E G Y Z E T E K

1. *Ferenczy József*: A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig. Bp. 1887.
2. *Marczali Henrik*: Magyarország II. József korában. I—III. Bp. 1882—1888. — Horváth Mihály: Magyarország története, VII. Bp. 1873. — Baráth Tibor: L'Absolutisme éclairé en Hongrie. Bulletin Comité International des Sciences Historiques, 1936. — W. Bruckner: Die Reformen Kaiser Josefs II. Jena, 1867. — A. J. Gross—Hoffinger: Lebens- und Regierungsgeschichte Josephs des Zweiten. I—IV. Stuttgart—Leipzig 1835—1847.
3. *Kató István*: A magyar jakobinus-mozgalom néhány kérdéséről, Századok, 1950. 199—234. — Benda Kálmán: A magyar jakobinusok iratai. I—III. Bp. 1952—1957. — Benda Kálmán: A magyar jakobinus mozgalom története. Bp. 1957.
4. *I. Ferenc* (1792—1835) jellemzéséből majdnem egyértelműen egy kevés tehetségű, makacs, bürokrata egyén képe bontakozik ki. C. Wolfsgruber: Franz I. Kaiser von Österreich. I—II. Wien, 1882. — H. v. Meynert: Kaiser Franz I. Wien, 1872. — V. Bibl: Der Zerfall Österreichs, I. Kaiser Franz und sein Erbe. Wien—Berlin, 1922.
5. *Kereszty István*: A magyar és magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése. (1705—1867.) Bp. 1916.
6. *Szinnyei József*: Az első magyar bibliographus. Bp. 1901. — Szily Kálmán: A Sokféle történetéhez. Magyar Könyvszemle, 1915.
7. *Pécsi Ödön*: Molnár János élete és művei. Szeged, 1896. Orvostörténetileg is fontos természettudományi munkásságáról *Rapaics Raymund*: Molnár János, a magyar természettudomány megalapítója. A Természet, 1933.
8. *Mályusz Elemér*: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Bp. 1926.
9. *Sashegyi Oszkár*: I. Ferenc nyomdapolitikája. Magyar Könyvszemle, 1943. 368—382. Az előző időszakra Sashegyi Oszkár: A Német felvilágosodás és a magyar cenzúra. Bp. 1938.
10. *Ifj. Pongrácz Alajos*: Szépirodalmi folyóirataink 1848-ig. Budapesti Szemle, 1930. 218. kötet 373—398. és 219. kötet 71—98.
11. *Dezsényi Béla—Nemes György*: A magyar sajtó 250 éve. Bp. 1954.
12. *Dezsényi Béla*: Az időszaki sajtó története a Dunatáj országaiban. Bp. 1947.
13. *Dezsényi Béla*: A magyar hírlapirodalom első százada, 1705—1805. Bp. 1941.
14. *A. Weisner*: Denkwürdigkeiten der oesterreichischen Zensur vom Zeitalter der Reformation bis auf die Gegenwart. Stuttgart, 1847., — I. Beidtel: Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung 1740—1848. Innsbruck, 1896.
15. *H. H. Houben*: Polizei und Zensur. Berlin, 1926.

16. *Sashegyi Oszkár*: Német felvilágosodás és magyar cenzúra. (1800–1830) Bp. 1938.
17. *Szinyei József*: A magyar nyelvészeti irodalom bibliographiája Révai előtt. Magyar Könyvszemle, 1893. 148–163. (Ezentúl: MK.)
18. *Pándi Pál* szerk.: A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. Bp. 1965.
19. *Decsy Sámuel* és *Pánczél Dániel* voltak a Magyar Kurír szerkesztői, akik a konkurrenciától félve igyekeztek megátolni új lap indítását. — *Kozmutza Livia*: Az első magyar újságírók. Pécs, 1928.
20. Az Országos Levéltár Helytartótanácsi Részlege igen tetemes cenzoranyagában több orvostörténeti könyvről adott vélemény is található. Az anyag feldolgozása igen kívánatos és hasznos lenne. — *Felhő Ibolya*–*Vörös Antal*: A helytartótanácsi levéltár. Bp. 1961. — *Ism. Kóhegyi Mihály* a *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* 24. (1962) köt. 200–201. (Ezentúl: CMed.)
21. *Bárándy János*: Magyarország statisztikai összes átnézete. Bécs, 1842–1844. — *Magda Pál*: Magyarországnak és a határőrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pest, 1819.
22. *Grünwald Béla*: A régi Magyarország. 1711–1825. Bp. 1910. — *Haufler J. V.*: Sprachenkarte der Oesterreichischen Monarchie, sammt erklärender Übersicht der Völker dieses Kaiserstaates, ihrer Sprachstämme und Mundarten. Ihrer örtlichen und numerischen Vertheilung. Pest, 1846.
23. *Pápai Béla*: Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején. (1711–1867.) In *Kovacsics József* szerk.: Magyarország történeti demográfiája. Bp. 1963. 143–217. — *Téglás Jenő*: Dunántúl népességének változása a török uralom megszűnése óta. Történetírás, 1937. 294–312., 418–430. — *Thirring Gusztáv*: Városaink népességének alakulása 1787-től 1910-ig. Városi Szemle, 1911. 465–492. — *Thirring Gusztáv*: Sopron népességének fejlődése és összetétele. Magyar Statisztikai Szemle, 1931. 407–453. — *Thirring Gusztáv*: Sopron vármegye községeinek népesedési fejlődése az utolsó 15 év alatt. Sopron, 1938. — *Méhely L.*: A megmagyarosodott Kőszeg. Bp. 1932. — *Chernel Kálmán*: Kőszeg szab. kir. város jelene és múltja. Szombathely, 1877–1878.
24. *Borovszky Samu*: szerk.: Pozsony vármegye és Pozsony város. Bp. 1900. — *Czilchert K.*: Pozsony vármegye helyrajzi és statisztikai leírása. Bp. 1873. — *Győry V.*: Pozsony története. Bp. 1911. — *Pávai Vajna G.*: Pozsony sz. k. város közegészségügyének fejlődése 1856–1906. Pozsony, 1907.
25. *Csobán E.* szerk.: Debrecen szkv. múltja, jelene és jövője. Bp. 1931. — *Herpay Gábor*: Debrecenbe beköltözött polgárok. Matricula Civium 1715–1867. Debrecen, 1936. — *Szűcs István*: Sz. Kir. Debrecen város történelme. Debrecen, 1870.

26. *Reizner János*: Szeged története. I—IV. Szeged, 1899—1900.
27. *Iványi István*: Szabadka sz. kir. város története. I—II. Szabadka, 1886—92.
28. *Bayer József*: A nemzeti játékszín története. I—II. Bp. 1887. — *Vállai Béla*: A magyar színélet története. Bp. 1887. — *Ország Sándor*: Budai színházak és játékszín 1783—1895. Bp. 1895. — *Kádár Jolán*: A budai és pesti színészet története 1812-ig. Bp. 1914. — *Kremmer Dezső*: A fővárosi színművészet múltja. Bp. 1914. — *Magyar Bálint*: A Nemzeti Színház előtti magyar színészet történetének vázlatja. Bp. 1931.
29. *Keresztesy Sándor*: Miskolc színészetének története. Miskolc, 1903. — *Ferenczy Zoltán*: A kolozsvári színészet és színház története. Kolozsvár, 1897.
30. *Szücsi József*: Bajza József. Bp, 1914. — *Kuncz Aladár*: Toldy Ferenc. Bp. 1907. — *Sallay Géza*: Döbrentei Gábor élete és működése. Máramarosziget, 1912.
31. *Czeiczél János*: Kazinczy Ferenc élete és működése. Bp. 1927. — *Barta István*: Kölcsey politikai pályakezdeté. Századok, 1959. 252—302. — *Vargha Balázs*: Berzsényi Dániel, Bp. 1959. — *Vargha Balázs*: Csokonai Vitéz Mihály. Bp. 1954.
32. *John, Paget*: Hungary and Transsylvania.
33. *Kovács János*: Paget János életrata. Kolozsvár, 1893.
34. *Kovács János*: An oration in memory of the late John Paget. Kolozsvár, 1893.
35. *Koltay-Kastner Jenő*: Iratok a Kossuth emigráció történetéhez. 1859. Szeged, 1949.
36. *Kubinyi Lajos*: Londoni esték 1852-ben. Fővárosi Lapok, 1887. 18. sz. — A magyar emigránsok Londonban. (Töredékek egy rokant naplójából.) Pesti Hírlap, 1880. 152. sz. — *Pulszky Ferenc*: A magyar emigránsok Londonban. Pesti Hírlap, 1880. 152. sz.
37. Blocksbad = Gellért-fürdő. Blocksberg a Gellérthegy régi német neve.
38. *A., Joseph Krickel*: Fussreise durch den grössten Theil der österreichischen Staaten in den Jahren 1827, 1828 bis Ende Mai 1829.
39. *Haraszi Sándor* — *Pethő Tibor*: Útikalandok a régi Magyarországon. Bp. 1963. 257—259.
40. *Pintér Jenő*: Magyar irodalomtörténet. Bp. 1932. V. 15—16.
41. *Csahihen Károly*: Pest-Buda irodalmi élete 1780—1830. Bp. 1930.
42. *Rádits Dusan*: Vitkovics Mihály életrajza. Újvidék, 1908. — *Waldapfel József*: Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. 1780—1830. Bp. 1935.
43. *Császár Ferenc*: Verseggy Ferenc élete és művei. Bp. 1903.
44. *Alapi Gyula*: Kultsár István. 1760—1828. Komárom, 1911.
43. A fekete bogarak kiirtásának könnyű módja. Hasznos Mulatságok, 1833, január 30. (Ezentúl HM)
46. *Sztanics*: Bazsa rózsa eczet készítése. HM. 1833. márc. 30.

47. Sz — cs (*Sztanics*) : Külömféle. HM. 1833. május 22.
48. Gazdaságos szobafüstölő. HM. 1833. júl. 24.
49. *Kőhegyi Mihály* : Recept a negyednapos hideglelés ellen 1714-ből. CMed. 27. Bp. 1963. 287—288.
50. *F. P. Gy...*-ről: Hathatós házi orvosság a hideg-lelés ellen. HM. 1833. szept. 14.
51. *Terelmes Mihály* : Régi jegyzések, és új óhajtások. HM. 1833. ápr. 10.
52. *Eröss Lajos* : A birkák köröm betegségéről. HM. 1833. jún. 1.
53. *Palla Ákos* : Újabb adatok Buda hőforrásainak történetéhez. CMed. 33. (1964). 115—127.
54. *Szalay Mihály* : A cigányótzsi fürdő Unghvár mellett, Hm. 1833. júl. 6.



A BOLYAI AK EXHUMÁLT FÖLDI MARADVÁNYAI

Írta: HINTS ELEK (Budapest)

A közkedveltségben álló öreg tudós, Bolyai Farkas 1856-ban halt meg. Utolsó útjára még a város lakosságának nagy tömege kísérete el, de emlékezetének képe évről évre fakult. A különcnek tartott fiát: Jánost 1860-ban csak három civil kísérete ki utolsó útjára, a katonai díszkíséreten kívül. Az emberektől félrevonult, magába zárkózott és meg nem értett tudósról hamar elfeledkeztek az emberek. Már-már úgy látszott, hogy a tudományos világ is megfeledkezik róluk, amikor Hoüel bordeauxi matematikus felhívta a világ figyelmét Bolyai János Appendixére 1867-ben, majd az 1868-ban közzétett munkájában.

A matematikusok egész sora világszerte felfigyelt Bolyai munkásságára. A legkiválóbbak közül a francia Poincaré, az olasz Bonola, Baltrami, Forti, Angliában Flye és Russel, az USA-ban Halsted, Németországban Grunert, Frischauf és Simon. Hazánkban: Kőnig, Réthly, Szily, Schmidt és többen más nemzetek soraiból, akik kiemelték a feledés homályából a Bolyaiakat és a halhatatlanság dicsőséges fényébe állították.

A megbecsülés fokozatosan következett be:

1884-ben Bolyai Farkasnak síremléket állít a marosvásárhelyi református kollégium. Koncz tanár tollából megjelenik Bolyai Farkas, részben Bolyai János életrajza. Külföldiek is kutatják Bolyai János sírhelyét, amit volt gazdasszonya: Szóts Júlia mutatott meg 1893-ban. E fölé a Magyar Matematikai Fizikai Társaság sírkövet emelt 1894-ben.

Bolyai János tudományos értékének felfedezésében Halsted fesszornak van a legnagyobb érdeme. Ő Texasból utazott hazánkba Bolyai adatok kutatására. Ő volt az, aki biztatta Bedőházi János marosvásárhelyi tanárt a Bolyaiak életrajzának megírására, de Halsted maga is megírta Bolyai János biográfiáját és külön dolgozatban méltatta geometriájának jelentőségét.

1899-ben Stäckel foglalkozik Bolyai János hátrahagyott irataiban a képzetes számok elméletével (amelyet a Jablonowsky pályázatra adott be). Ez más oldalról emeli ki Bolyai János zsenijét.

Az elismerés tovább haladt.

A Magyar Tudományos Akadémia 1899-ben kiadja a Tentament, az Appendixet és a Bolyai—Gauss levelezést. 1902-ben a kolozsvári egyetem nemzetközi ünnepélyt rendez Bolyai János születésének 100. éves fordulójára alkalmából. 1905-ben a Magyar Tudományos Akadémia Prix Bolyai-t alapít Bolyai emlékezetére. Így tehát méltó módon következett be a Bolyaiak szellemi exhumálása.

A Bolyaiak tetemének: földi maradványainak exhumálására 1911. június 7-én került sor, a Magyar Tudományos Akadémia küldöttének és a Kollégium tanári karának jelenlétében.

Elsőként Bolyai János feltételezett sírját hantolták ki. Amikor a sírásók megkezdték munkájukat, az exhumáló bizottság előtt, a 74 éves Bolyai Dénes megismételte nézetét, hogy „minden valószínűség szerint ebben a sírban nyugszik apja, de e feltevés és Szóts Júlia állítása akkor lesz bizonyos, ha megtalálják benne az uniformist”. Ezek után Biás István történész irányításával megkezdődött a kihanatolás.

Talán egy méter mélyen áshattak a kavicsos földben, amikor korhadt koporsó darabok kerültek felszínre. Ezekután az ásással óvatosan haladtak előre. Kézzelel vették ki a koporsódarabokat, a behullott földrögöket. Egyszer csak Biás mondotta, hogy egyenruhát lát a sírban. Ezzel bizonyossá vált, hogy valóban Bolyai János sírját tárták fel. A koporsó deszka alkatrészei korhadtak, a csontok mállékonyak voltak. Minden kivett darabot gondosan letisztítottak a földtől és kiemelve a sírból, egy deszkalapra helyezték. A csontváz nagy része el volt már korhadva és mállékony volt. A koponyának csak a fejtető része maradt meg, a hajjal együtt.

A karok, lábak csővescsontjai, bár nagyjából megmaradtak, de

az izületi felszínnek táján mállékonyak voltak. A törzs egyéb csontjai, a csigolyák, medencecsontok, bordák, kéz- és lábcsonatok el voltak már korhadva. Az idő viszontagságainak és az enyészetnek legjobban a ruhadarabok és a bronz egyenruhagombok állottak ellen.

A bizottság úgy határozott, hogy a koponyatető maradványt id. dr. Hints Elek főorvosnak [1], Bolyai János unokaöccsének adják át azzal a kötelezettséggel tanulmányozásra, hogy majd a Bolyai Múzeumnak fogja átadni. A koporsó maradványokból, a ruhadarabokból, egyenruhából, gombokból egy-két darabot, szemfedő részletet, párnafoszlányt, a cipőmaradványokat átadták Gyulai D. Kálmán kollégiumi tanárnak, hogy helyezze el a Bolyai Múzeumban. Ezekből a tárgyakból magam is tettem félre egy-egy darabot kegyeletes emlékül (sajnos ezek mind elvesztek kórházunkat 1945-ben ért harcok folyamán).

Mindezekután Bolyai János földi maradványait érckoporsóba helyezték és átvitték Bolyai Farkas sírjához, ahová átment a bizottság is.

Bolyai Farkas sírja közel a temető bejáratához, a cinterem mellett foglalt helyet. A kihantolásnál a sírásók kétszer akkora gödröt ástak, mint János exhumálásánál azért, hogy Farkas koporsója mellett Jánosé is elférjen.

A munka előrehaladását megnehezítették azok a vaskos gyökerek, amelyek Farkas sírja mellé ültetett ponik almafából származtak [3].

Amint a munkások elérték a korhadófélben levő koporsót, a kihantolás irányítását Biás történész vette át. Maga vette kézbe a koporsódarabokat, a csontokat. A koponya és az állcsont elég ép volt. Lágyszövetek, pl. bőr, nem volt rajta. Az arccsontok, a maxilla os zygomaticum már mállékony és korhadt volt. A koponya többi része jókarban maradt meg. A csontváz többi csontja ugyan mutatott korhadási nyomokat, de sokkal kisebb mértékben, mint János csontjai. A csontok közül a koponyát és az állcsontot a bizottság dr. Hints Elek kórházi főorvosnak adta át tanulmányozás céljából azzal a meghagyással, hogy a tanulmány befejezése után a református kollégiumnak adja vissza, a csontváz többi részét, valamint a ruhadarabokat, koporsómaradványokat visszahelyezték az előre elkészített érckoporsóba. Emlékezetem szerint a kollégium tanári kara nem tétetett félre kegytárgyakat Bolyai Farkas sírjából.

A holttestek kihantolásánál feltűnt, hogy a korábban elhalt Bolyai Farkas csontjai sokkal jobb állapotban, csaknem épen maradtak meg, ezzel szemben a 4 évvel később temetett Bolyai János csontjai csaknem egészen el voltak korhadva. Erre magyarázatot adott Gyulai Ferenc, a temetkezési intézet vezetője. Ő a különbséget a talajviszonyok különbségével magyarázta meg. Bolyai Farkas teteme aránylag száraz talajban feküdt, amelyben elrothadtak a lágy részek, de megmaradtak a csontok, csaknem ép állapotban. Ezzel szemben János sírja két domboldal találkozásánál, árokszerű mélyedésben feküdt, vízmosásos, nedves talajban. A nitrifikáló baktériumok hatására képződő nitrátok tönkreteszik a csontok szerves és szervesetlen anyagait.

Következménye ennek az, hogy a csontok hamarosan elmállanak, tönkremennek. Nézete szerint, ha az exhumálást 20 év múlva végezték volna, akkor a csontoknak nyoma sem maradt volna, sőt a ruhánumiek is talán elpusztultak volna.

Közben az illetékesek az exhumáláshoz felvett jegyzőkönyveket aláírták és eltávoztak.

A temetés 5 óra volt kítűzve. A tanári kar vezetésével a diákok jórésze megjelent, a város polgárai közül is többen eljöttek.

5 órakor megszólaltak a református templom harangjai, a kollégium csengői és megkezdődött a két Bolyai egymás melletti sírba helyezése. A búcsúztató beszédet Tóthfalusy József esperes mondotta. Páran beszédet is tartottak, Paál Gusztáv igazgató és Farkas Gyula kolozsvári matematikai professzor, a Magyar Tudományos Akadémia képviselőjében.

Id. dr. Hints Eleknek 1919-ben, korán bekövetkezett halála után a Bolyai koponyákat a család visszaadta a marosvásárhelyi református kollégiumnak.

A koponyák feldolgozása, róluk másolatok készítése céljából ifj. dr. Hints Elek 1935–36-ban hat hetet töltött a marosvásárhelyi Bolyai Múzeumban. Dr. Hernády György kollégiumi főgondnok, Nagy Endre kollégiumi igazgató és Kováts Benedek tanár, könyvtáros adtak engedélyt, hogy hominit anyagból készítsék másolatot mind Bolyai Farkas, mind Bolyai János koponyamaradványairól, valamint, hogy azokról röntgen felvételeket készítsék és méreteket vegyék fel. Ezeket a teendőket még annakidején elvégezve, az eredményekről most, a következőkben számolok be:

Bolyai Farkas koponyája

A koponyának arcsontjai szenvedtek nagyobb mérvű korhadást, így a maxillák, a szemgödör alsó falát képező csontok, valamint az os zygomaticum eléggé elpusztult. Az agyat tartalmazó koponya, a glabellától a foramen ovaléig jó állapotban maradt meg.

Az elkorhadt részek miatt a craniológiai méreteket csak hiányosan lehetett felvenni. A mandibula elég jó állapotban maradt meg. Rajta csak az utolsó években kihullott fogak gyökérhelyei maradtak meg. A régebben kihullott fogak medrei már elsorvadtak. A koponya-agyvelőt befogadó része nem olyan nagy, mint azt egyik-másik matematikusnál tapasztaljuk. A méretekből az a jellegzetesség állapítható meg, hogy a koponya magassága nagyobb volt, mint általában lenni szokott. A koponya méreteket természetesen csak az épen maradt részekben lehetett felvenni.

Az agyvelő súlyát a koponya űrméretéből lehet kiszámítani. Bolyai Farkas koponyájának űrmérete 1386 ccm volt. Az űrméretből átlagosan 8%-ot szokás levonni, hogy megkapjuk az agyvelő súlyát. Esetünkben azonban számolni kell egy hibaforrással, ti. azzal, hogy exhumálás után a koponyaüreg nem volt kitakarítva, s így a koponyaüregbe beszivároghatott sár és rászáradhatott talán az agyvelő bomlott anyagából valami. Ezért az űrméretből csak 3%-ot vonunk le, ami 42 ccm-t tesz ki. Ennek a korrekciónak figyelembe vételével Bolyai Farkas agyveleje 1344 g-ot nyomhatott. Ha ezt az adatot összehasonlítjuk pár tudós agyvelejének súlyával, úgy a következő megállapítást tehetjük:

Gauss agyvelejének súlya	1492 g
Helmholtz agyvelejének súlya	1440 g
Liebig agyvelejének súlya	1351 g
Bolyai Farkas agyvelejének súlya	1344 g
Gambetta agyvelejének súlya	1241 g
Molière agyvelejének súlya	1230 g

Vagyis a nagy német kémikus: Liebig agyveleje állott legközelebb Bolyai Farkaséhoz.

A zsenialitás azonban nem az agyvelő súlyától függ. Az agyvelő támasztó szövetei fokozhatják az agyvelő súlyát nagyobb szellemi

képesség hiánya esetén is. A nagy agyvelő speciális idegsejtjei tartalmazzák és képezik a tudás és rendkívüli agyműködés székhelyét, illetve elemi részeit. Az egyes agyvelősejtek raktározzák fel a benyomások és tudás emlékképeit. Az agysejtek csodálatos működése váltja ki a gondolatokat és dolgozza fel eszmékké az emlékképeket. Ennek a magasabb rendű agyműködésnek nincs és nem is lehet nyoma a koponya csontjain. Azt hiszem, hogy még magának az agyvelőnek szövettani vizsgálatával sem lehet a zsenialításra fényt deríteni.

A koponyákról készített röntgenfelvételek rendellenességet nem mutatnak. Nem mutatják az agytekevénység nyomait sem. A felvételek aránylag tág erek nyomait mutatják. Ebből pedig arra lehet következtetni, hogy az agyvelőnek jó volt a vérellátása, ami összefügg az élénk észjárással. A felvétel tehát alátámasztja a Bolyai Farkasról rég tudott tényeket.

Bolyai János koponyájának maradványa

A koponya tetőboltozatából maradt meg 16 cm széles és 14 cm hosszú, szabálytalanul kerekded rész. Érdekes, hogy ezen a koponyarészen a hajas bőr megmaradt és így megállapíthatjuk, hogy Bolyai János haja őszülő gesztenyebarna volt.

Bolyai János koponya maradványáról is készítettem hominit anyagból öntvény másolatot. Ehhez az öntvényhez hozzátapadt helyenként Bolyai János haja, s így a másolaton látható haj Bolyai János saját haja.

A kis koponya maradványról kraniológiai méreteket felvenni nem lehet, de a koponya darabka azt a benyomást kelti, hogy Bolyai János koponyája nagyobb és szélesebb boltozatú volt, mint Farkasé. Egyúttal mutatja azt is, hogy luetikus elváltozásnak nyoma sincs, amint megállapítható volt, hogy Bolyai János bőrbetegségét és kiütését pithyriasis okozta, nem pedig vérbaj.

Az agyvelő minősége kétségtelenül nála is kivételes lehetett, de az agysejtekben rejlő zsenialitást már az utókor tudósai sem fogják tudni bebizonyítani.

Önkéntelenül merül fel a két Bolyai sorsának Semmelweisével való hasonlósága, a régi magyar tudósok kálváriája:

1. egyiket sem ismerte el koruk, mint tudományuk úttörőit;
2. mindhármukat elfeledték;
3. mindhármuknak csak a késői utókor szolgáltatott igazságot és elégtételt, amikor az elfeledés homályából a világ legnagyobb tudósai sorába emelte őket.

J E G Y Z E T

1. *Id. dr. Hints Elek* a marosvásárhelyi állami kórház ig. főorvosa. Bolyai János unokaöccse, mint családtag vett részt az exhumáláson.
2. Bolyai Dénes fia volt Bolyai Jánosnak. Jelen volt az exhumáláson. Élete végén Gyulafehérvárt volt törvényszéki irodaigazgató.
3. Bolyai Farkas kívánságára sírjához két ponik almafát ültettek, mivel annak gyümölcse emlékeztette három olyan almára, amely az emberiség életében fontos szerepet játszott: 1. Éva almájára, amely kiűzte az első embert a paradicsomból, 2. Paris almájára, amely kirobbantotta a trójai háborút, 3. Newton almájára, amely a tömegvonzás törvényeinek felfedezéséhez vezetett.

Bolyai Farkas és János kihantolási Jegyzőkönyvének másolata, a marosvásárhelyi Bolyai Tud. Könyvtárban őrzött eredeti után
Sz: 4148/1911

r. k.

J e g y z ő k ö n y v

a Maros-Vásárhelyen 1911. évi június hó 7-én a református egyház temetőjében az 1856. évben elhalt Bolyai Farkas és az 1860. évben elhalt Bolyai János tetemének 4148/1911. r. k. sz. a. kiadott hatósági engedély alapján megejtett kihantolásáról és közös sírba való helyezéséről.

J e l e n v o l t a k :

a hatóság részéről: Oroszlány Endre rendőrfogalmazó, Oreskovits Jenő rendőrkapitány, Ziegler Károly dr. rendőrorvos, a család részéről Bolyai Dénes nyug. törvényszéki irodaigazgató, Hints Elek dr. állami kórházi főorvos, a Magyar Tudományos Akadémia részéről Farkas Gyula dr., kolozsvári egyetemi ny. r. tanár; a Marosvásárhelyi Ref. Kollégium részéről Csiki Lajos igazgató, Gyulai D. Kálmán, Kiss Tamás, Gulyás Károly, Paál Gusztáv és Báthory József

tanárok, Péterffy István dr. ref. koll. orvos; a maros-vásárhelyi ref. egyház részéről Tóthfalusi József ref. lelkész; ifj. Biás István, a Széki Teleki grófi nemzetség levéltárosa, mint a kihantolás intézője és végül Gyulai Ferentz temetkezési vállalkozó.

A kihantolás előtt Bolyai Dénes nyug. törvényszéki irodaigazgató, Bolyai János fia, a jelenlévők előtt kijelentette, hogy Bolyai János tetemének maradványai kétségtelenül azon a helyen fognak lenni, ahol katonai tiszti díszkabátnak maradványai és gombjai találhatóak, mert Bolyai Jánost katonai egyenruhájában temették volt el.

Ezek után ifj. Biás István vezetése mellett Bolyai János teteme kiásatván, a talált leletekből különösen a Bolyai Dénes említette adatok alapján, kétségtelenül megállapítottuk, hogy a kiásott maradványok Bolyai János tetemével azonosak.

A kihantolás útján megtaláltuk Bolyai János homlokcsontjának és két falcsontjának egymással összefüggő, erősen korhadásnak indult nagyobb részletét, egyik halántékcsonkját szintén a korhadásnak előrehaladt állapotában, két alkarcsontját, két felkarcsontját, két alsó lábszárcsontját, továbbá koporsójának korhadt forgácsait és az alább felsorolt különböző ruhadarabokat.

A koponyacsontokat az elhunyt jelenlévő fiának, Bolyai Dénes gyulafehérvári lakosnak beleegyező nyilatkozata és hatósági hozzájárulás alapján tudományos vizsgálat céljából Hints Elek dr., állami kórházi főorvos vette át avval a kötelezettséggel, hogy a maros-vásárhelyi ref. kollégiumban létesítendő Bolyai-múzeum számára fogja átadni.

Ugyancsak a Bolyai-múzeum számára Gyulai G. Kálmán kezébe átadtunk 10 db koporsóforgácsot, 4 drb. selyem párnafoszlányt, egy szemfedődarabot, egy mellény jobb és bal felét, egy pár halotti cipőt, 4 drb. koporsófogantyút, több drb. külső koporsódísz, 6 drb. rézből való katonai kabátgombot, ebből 5 drb. a megmaradt kabát részletre varrva, két nagy és egy kisebb porcellán fehérmű gombot, egy szemfedős porladékony koporsórészt és 4 drb. vas koporsószeget. Bolyai János földi maradványainak többi részét a korhadt koporsórészekkel együtt a jelenlévők előtt érckoporsóba helyeztettük a temetői rendes sírásokkal.

Ezután Bolyai Farkas tetemét hantoltattuk ki s a koponya kivételével teljes egészében megmaradt csontvázat a korhadt koporsó-részletek-

kel együtt külön érckoporsóba helyeztettük. Bolyai Farkas koponyáját Bolyai Dénes beleegyező nyilatkozata alapján Hints Elek dr. állami kórházi főorvosnak adtuk át, szintén azon meghagyással, hogy a Bolyai-múzeum számára adja át.

Mind Bolyai János, mind Bolyai Farkas koporsóját még a mai nap folyamán délután 5 órakor a Bolyai Farkas régi sírhelyén kiszélesített sírba hantoltattuk el ünnepi temetéssel egybekötve.

Ezzel a kihantolást befejezván, a jegyzőkönyvet bezártuk és aláírtuk azzal a megjegyzéssel, hogy a kihantolás szabályszerűen és a közegészségügyi rendelkezéseknek megfelelően történt, a róla írott jegyzőkönyvet pedig 7 példányban elkészítve, a következő intézeteknek és hivataloknak küldöttük meg:

1. Magyar Tud. Akadémia főtitkári hivatala, Bpest.
2. Magyar Nemzeti Múzeum levéltára, Bpest.
3. Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltára, Kolozsvár.
4. Maros-Vásárhelyi sz.-kir. város rendőrkapitányságának levéltára, Helyben.
5. Református Egyházközség levéltára, Helyben.
6. Református Kollégium eljárósága, Helyben.
7. A Széki Teleki grófok nemzetségének levéltára, Helyben.

k. m. f.

Oroszlány Endre s. k. rendőrfogalmazó, Bolyai Dénes s. k., dr. Farkas Gyula s. k. a M. T. Akadémia képviselője, Oreskovits Jenő s. k. rendőrkapitány, dr. farkaslaki Hints Elek s. k., Csiki Lajos s. k. ref. koll. ig., dr. Ziegler Károly s. k. rendőrorvos., Gyulai Kálmán s. k. ref. koll. tanár., Kiss Tamás s. k. ref. koll. tanár., Tóthfalusi József s. k. ref. lelkész., Gulyás Károly s. k. ref. koll. tanár., ifj. Biás István s. k. levéltáros, Paál Gusztáv s. k. ref. koll. tanár., Báthory József s. k. ref. koll. tanár., dr. Péterffy István s. k. ref. koll. orvos., Gyulai Ferentz s. k. temetkezési vállalkozó.

I g a z o l v á n y

Alulírottak igazoljuk,

hogy dr. Hints Elek budapesti kórházi igazgató főorvos úrnak megengedtük, hogy személyes felügyeletünk alatt tanulmányozás

céljaira Hominit anyagból másolatokat készítsen az 1856. évben elhalt Bolyai Farkas volt marosvásárhelyi ref. kollégiumi professzor és az 1860. évben elhalt Bolyai János ny. cs. kir. mérnökkari kapitány földi maradványainak az 1911. év június hó 7.-én a Magyar Tudományos Akadémia költségén egy közös sírba való elhelyezése alkalomával az eljáró hivatalos bizottság által Dr. Hints Elek marosvásárhelyi állami kórházi igazgató főorvos úrnak, az előbb említett Dr. Hints Elek úr édesatyjának tanulmányozás céljából átadott, majd pedig a Kollégiumunk könyvtárában a Bolyai ereklyék között elhelyezett és mindez ideig a leggondosabban őrzött koponya maradványokról.

Igazoljuk továbbá, hogy Dr. Hints Elek budapesti kórházi igazgató főorvos úr az előbb már említett engedélyünk alapján az 1935. év december havának 27-ik napjától 1936. év január 10.-ik napjáig előbb a koponya maradványok negatív, majd pedig ezek alapján pozitív másolatait készítette személyes jelenlétünkben és a legéberebb ellenőrzésünk mellett el, s hogy az eként elkészített másolatok a Kollégiumunk könyvtárának Bolyai ereklyéi között őrzött koponya maradványoknak plasztikus másai. —

Végül kötelességszerűen említést teszünk arról, hogy Dr. Hints Elek budapesti kórházi igazgató főorvos úr előttünk tett kijelentése szerint a mi hozzájárulásunkkal készített másolatokat tanulmányainak befejezése után a Magyar Tudományos Akadémiának fogja felajánlani.

Marosvásárhely, 1936. január hó.

Bernády György s. k.
kollégiumi főgondnok.

Nagy Endre s. k. Kováts Benedek s. k.
koll. igazgató. koll. könyvtáros.

Die irdischen Überreste der beiden Bolyai

Wolfgang v. Bolyai starb im Jahre 1856. Sein Sohn, Johann, folgte Ihn im Jahre 1860. Die Zeitgenossen und die wissenschaftliche Welt vergassen Sie in kurzer Zeit. Erst im Jahre 1867 und gleich hernach im Jahre 1868 war Hoüel, Professor der Matematik aus

Bordeaux der Gelehrter, der die Aufmerksamkeit der Welt auf Johann v. Bolyai lenkte. Nach Ihm beschäftigte sich eine ganze Reihe der Gelehrten mit der nicht euklidischen Geometrie.

In dieser Hinsicht war Halsted jener Gelehrte, der das grösste Verdienst um die Entdeckung der beiden Bolyai erwarb. Er reiste von Texas nach Maros—Vásárhely um nach Dokumenten zu forschen und die nachgelassenen Schriften aus mathematischem Gesichtspunkt zu bearbeiten. Etwas später, im Jahre 1899, schrieb Steckel eine Dissertation über die imaginärische Zahl — Theorie von Bolyai. Das war die zweite grundlegende und mit grosser Tragweite verbundene Entdeckung von Bolyai. Im Jahre 1899, erschien das Tentamen, der Appendix und der Briefwechsel von Bolyai — Gauss, in der Ausgabe der Akademie.

So wurden die beiden Bolyai am Ende des Jahrhundertwechsels aus der Vergessenheit geistlich ausgegraben.

Die irdische Ausbegrabung hat am 7. Juni 1911. stattgefunden in Maros-Vásárhely, an welcher ich selber beigewohnt habe. Zuerst wurden die Gebeine von Johann Bolyai exhumiert. Das Grab lag in einer Vertiefung des Friedhofes in einer nässigen Grube. Infolgedessen sind die Knochen grösstenteils zugrunde gegangen. Nur ein Teil des Schädeldaches ist unversehrt geblieben, merkwürdigerweise samt den Haaren. Die anderen Gebeine wurden durch die Wirkung der nitrifizierenden Bakterien fast vernichtet. (Ich habe von dem Schädelrest einen Hominit — Abguss gemacht, an dem sind wenige Haare von Johann Bolyai angeklebt geblieben. Diese zeigen, dass die Farbe der Haare von Johann Bolyai Kastanienbraun vermischt mit weissgrau waren. —

Im Grabe waren das Uniform mit Bronzeknöpfe, die Schuhe, auch verschiedene Textilien, verfaulte Teile des Sarges, u. s. w. zurückgeblieben. Ein Teil der Sachen wurde für das Bolyai-Museum aufbewahrt. Die Überreste hat man in einem Erzsarg getan.

Dann ging die Exhumierungs-Komité zum Grab des Wolfgang v. Bolyai, das nahe zum Eingang des Friedhofes lag. Bei der Ausgrabung der Gebeine stellte sich heraus, dass die Knochen in viel besserem Zustand waren, als die des Sohnes. Der Schädelraum des ganzen Schädels ist wohlbehalten, aber die Gesichtsknochen sind verzehrt. Das Mandibula hat keine Zähne. Die andere Knochen

sind in ziemlich guten Zustand geblieben, demzufolge, weil die Grabstätte in trockenem Grund liegt. Der Schädel wurde an senior Dr. Alexius v. Hints, dem Familienmitglied der Bolyai's übergeben, um wissenschaftliche Untersuchungen zu verrichten. Die anderen körperlichen Überreste wurden in einem Erzsarg gelegt und zuletzt mit dem Sarg von Johann Bolyai in ein gemeinsames Grab gelegt. — So haben sich die zwei Bolyai: Vater und Sohn, die oft mit einander kämpften, endlich in ewiger Ruhe und Friede vereinigt.

Die Untersuchung des Schädels

von Wolfgang Bolyai gat das folgende Resultat:

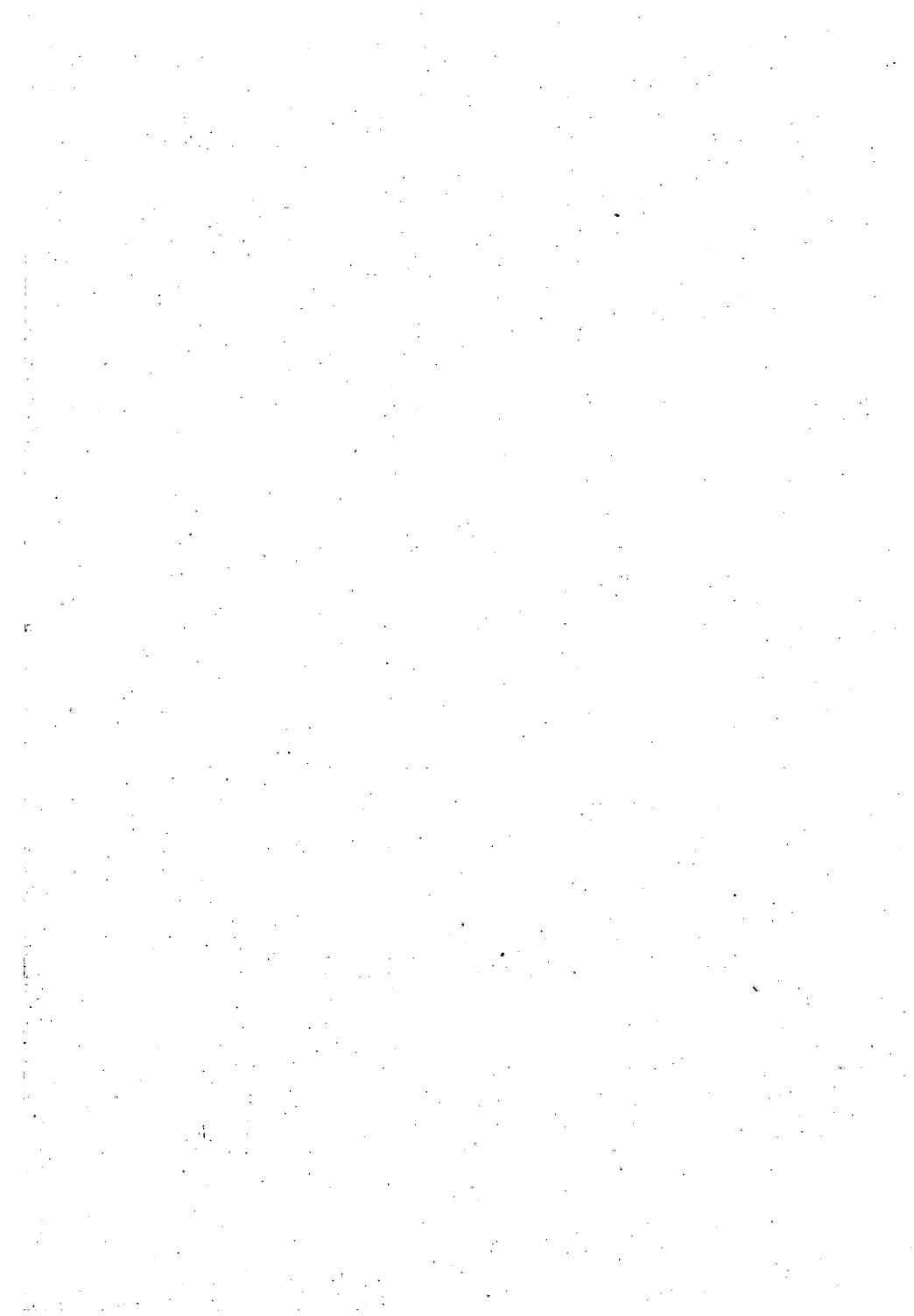
Die craniologische Messungen waren nur teilweise ausführbar, wegen dem Verwesen der Gesichtsknochen. Der Schädelraum mass 1386 cm³. Also das Gehirngewicht von Wolfgang Bolyai konnte ungefähr 1344 gr. wiegen. Im vergleich zu den Gehirnmass anderer Gelehrten finden wir folgenden Daten:

Das Gehirn von Gauss	wog 1492 gr
Das Gehirn von Helmholtz	wog 1440 gr
Das Gehirn von Liebig	wog 1351 gr
Das Gehirn von Bolyai W.	wog 1344 gr
Das Gehirn von Gambetta	wog 1241 gr
Das Gehirn von Molière	wog 1230 gr circa.

Also das Gehirngewicht von Bolyai und von Liebig war fast dasselbe. Viel wichtiger als die Quantität ist die Qualität der Gehirnzellen, was die grösste Rolle spielt bei der Gehirntätigkeit, insbesondere bei drei Genie. Die einzelne Gehirnzelle haben die Fähigkeit die Eindrücke, und die Gedächtnisbilder anhäufen. Die merkwürdige Tätigkeit der Gehirnzellen löst die Gedanken aus und bearbeitet die Erinnerungsbilder zu Ideen. Diese Gehirntätigkeit hat natürlich keine Spur an den Schädelknochen.

Im Röntgenbild sehen wir keine Unregel mässigkeiten, nur die Gehirnadern sind weiter als gewöhnlich. Das zeigt, das die Blutversorgung des Gehirnes gut war. Dieser Umstand erklärt den frischen Scharfsinn.

Die Überreste des Schädeldaches von Johann Bolyai zeigen das es grösser war, als das seines Vaters. Die Schädelreste weisen darauf, dass Johann Bolyai keine luetische Krankheit hatte. Also die Krankheit an welcher Johann Bolyai litt war nur eine Hautkrankheit: Pityriasis.



ADATTÁR

Fordítás dr. Linzbauernek 1859. május 1-én Bécsben kiadott könnvéből

Írta: BEREND ERNŐ (Kaposvár)

Magyarország egészségügyi személyzete, gyógy- és gondozóintézeti, ásványvíz, gyógyfürdő, ivóvíz és gyógyvizeinek statisztikája. A császári és királyi belügyminisztérium a III. nemzetközi statisztikai kongresszus alkalmával, amelyet 1857-ben Bécsben rendeztek, egészségügyi igazgatási statisztikai programot javasolt.

Ez egyenlőre a táblázat-formák összeállításának feladatára korlátozódik:

I. Az egészségügyi igazgatás szervezeti statisztikája

4 táblázat formájában kerül szemléltetésre, és pedíg:

A) *Belső egészségügyi ellátás :*

1. tábla : A közegészségügy és egészségügyi rendszet vezető és gyakorló szolgálati szervei.

2. tábla : A közbetegellátást szolgáló egészségügyi személyzet,

B) *Külső egészségügyi ellátás :*

3. tábla : A határon belüli területek vesztegzárai.

4. tábla : A tengerpartok tengeri-karantinjai.

II. Az egészségügyi állomány statisztikája (Egészségügyi statisztika)

Ez feloszlik:

A) Kiemelt táblák:

1. Orvos doktorok
2. Sebész orvosok
3. Gyógyszerészek
4. Szülésznők
5. Állatorvosok

B) Kimutatás-táblázatok (Az előzőek alapján megszerkesztve.)

1. Kimutatás a teljes eü. személyzetről.
2. Kimutatás az eü. személyzet megoszlásáról a terület és a lakosság számának viszonylatában.
3. Kimutatás az eü. személyzet vallási és nemzetiségi megoszlásáról.
4. Kimutatás az eü. személyzet élettartamáról.
5. Kimutatás az eü. személyzet kormegoszlásáról.
6. Kimutatás az eü. oktató személyzetről.

III. A gondozás és betegellátás intézményeinek statisztikája

Ez feloszlik:

A) Kimutatás a betegéelyző egyesületekről (a nem kölcsönösségre alapulókról):

1. Kimutatás az egyesületekről.
2. Kimutatás az egyesületi tagokról és segélyezettkekről.
3. Kimutatás a költségekről.

B) Statisztika a testi fogyatékosokról:

a) Vakok:

1. Felvételi tábla vakok iskolájáról.
2. A vakság kor szerinti bekövetkezéséről szóló — vakokat kezelő intézetben felvett — állománytábla.
3. Diagnosztikai táblázat a vakok iskolájában vagy vakok intézetében található vakokról.

4. Aetiologiai-diagnosztikai kimutatás egy vakok iskolájában vagy intézetben található megvakultakról.
5. Diagnosztikus tábla a vakon születettekről a megvakulás diagnosztikus és aetiológias vonatkozásaiban.
6. Intercurrens megbetegedések egy vakok intézetében.

b) *Süketnémák :*

1. Felvételi tábla egy süketnéma iskoláról.
2. Évenkénti megoszlás korszerinti csoportosításban egy süketnéma intézetben a felvettek között.
3. Az évenkénti felmérés egy süketnéma intézetben a szellemi képzettség szerint.
4. Kimutatás a süketnémaság okai szerint egy süketnéma iskolában.

c) *Kreténség :*

1. Felmérés a kreténeket oktató vagy gondozó intézetről.
2. A kretén egyének helység szerinti kimutatása.
3. A kretén családok helységi szerinti megoszlása.

C) *Betegellátó Intézmények statisztikája :*

a) A tulajdonképpeni kórházak:

1. Áttekintő jellemzése egy betegellátó intézménynek.
2. Betegellátó intézet személyzeti helyzete.
3. Egy kórházban felvettek illetőségi hely szerinti kimutatása.
4. Kórházi költségek.

b) Szülőintézmények: Létszám ellátottság.

c) 1. Lelencház állomány változása teljes egészében:

- α.* A felvett gyerekek.
- β.* Eltávozottak vonatkozásában.

2. Állomány mozgás a lelencházban csak a gyermekekre vonatkozólag.

3. A dajkák létszámhelyzete és a gyermekek oltása.

d) Elmeógyógyintézet kimutatása valamely évre vonatkozólag.

IV. A járványok statisztikája

- a) Minden egyes járványra:
1. Általános kimutatás.
 2. A járványos betegségben elhalt halott cédulájának melléklete.
 3. A magánorvos heti jelentése.
- b) Himlő:
1. Kimutatás a himlő megbetegedés idejéről az eredményes oltás és újraoltás utáni X évben.
 2. Kimutatás az X évben történő oltásról és újraoltások számáról.
 3. Kimutatás a himlő morbiditás és mortalitásról összehasonlítva a nem oltottakat az oltottakkal és újraoltottakkal X évben.

V. Veszetségi statisztika

Beszámoló táblázat veszett állat harapása következtében beállott veszetségről.

A mű keretében megyei és szabadkirályi városi vonatkozásban közli az egészségügyi szervezetet és a személyi kimutatást.

Megtudjuk belőle, hogy pl. Somogy megyében 7 járási székhely, 316 község volt 256 814 lakossal.

Székhely: Kaposvár.

Az egészségügyi igazgatás hivatalos közege.

Dr. Wehle Ferdinánd Alajos császári és királyi megyei fizikus. A kaposvári általános kórház igazgatója, a frauendorfi kertészeti egyesület tagja.

A megye egészségügyi szervezetének áttekintése :

I. Az egészségügyi ellátást szolgáló intézményekről

- A) Közigazgatás: járási orvosok és szülész nők.
- B) A községekben: a 23 felé osztott egészségügyi körzetekben működő községi orvosok és szülész nők.

II. A gyógyító és aggodat gondozó intézmények

- A) Közigazgatás: Kaposváron Kórház a megyei elítéltek számára.
- B) Községekben: Kaposváron:
1. Községi Kórház.
 2. Szegényház.
- Marcaliban: alapítvány a betegek ellátására.
Nagyatád: szegényház.
- C) Testületi alapon: Lengyeltóiban Izraelita Kórház.

III. Fürdők és gyógyvizek : (Azonkívül, ami a Balatont illeti, ebben a megyében nem ismeretes ásványvíz.)

1. *Járási Szolgabírói Hivatal: Csurgó*
(39 község, 35 114 lakos, 5 egészségügyi kör).
Hivatali székhely: Csurgó

A császári és királyi szolgabíróság szolgálati szervei: (a járási orvosi állás nincs betöltve) járási vezető szülésznő: Ritter Franciska, Csurgó.

Az egészségügyi személyzet székhelyei :

1. Csurgó (2610 lakos, nemzetiségek: magyar, német, szláv)
5 községből tevődik össze 7530 lakosú egészségügyi kör.

Alsók	762 lakos	Szenta	730 lakos
Berzence	1997 lakos	Udvarhely	1197 lakos
Sarkad	416 lakos		

Orvos: Pollitzer Simon 25 éves.

Sebészek: Maitinger János 39 éves.
Hawliczek Mátyás 56 éves.

Gyógyszerész: Plachner Ferdinánd 36 éves.

Szülésznők: Ritter Franciska,
Szentés Rozália (2 működési jogú).

2. Iharos-Berény (1123 lakos, magyar)
 9 községből tevődik ki az eü. kör, 6042 lakossal:
- | | | | |
|-------------|-----------|-------------|------------|
| Bagola | 357 lakos | Pátró | 778 lakos |
| Csicsó | 206 lakos | Sáncz | 47 lakos |
| Iháros | 899 lakos | Szentmiklós | 1110 lakos |
| Liszó | 646 lakos | Sz. Péter | 381 lakos |
| Nagy-Márton | 495 lakos | | |
- Orvos: Pfeiffer Gyula, községi orvos, 37 éves.
 Szülésznök: 2 működési jogú.
3. Zákány (623 lakos, magyar)
 8 községből van a 6335 lakosú eü. kör.
- Alsó- és Felső
- | | | | |
|---------------|------------|-------------|-----------|
| Gyékényes | 1786 lakos | Borrog | 601 lakos |
| Belezná | 876 lakos | Surd | 682 lakos |
| Bükkösd | 302 lakos | Szt. Király | 773 lakos |
| Ór vagy Tilos | 510 lakos | Szt. Pál | 182 lakos |
- Orvos: Steiner Lázár, községi orvos, 34 éves.
 Szülésznök: 1 működési jogú.
4. Inke (1156 lakos, magyar)
 6 községből áll az 5538 lakosú eü. kör.
- | | | | |
|-----------|------------|--------|-----------|
| Antalfalu | 339 lakos | Miháld | 884 lakos |
| A-Segesd | 730 lakos | Páth | 368 lakos |
| F-Segesd | 1437 lakos | Sánd | 674 lakos |
- Sebészorvos: Sorkos János, községi orvos, 38 éves.
 Szülésznök: 1 működési jogú.
5. Tapsony (1127 lakos, magyar)
 5 községből áll az 5495 lakosú eü. kör.
- | | | | |
|---------------|------------|---------|-----------|
| Böhönye | 1167 lakos | Szenyér | 708 lakos |
| Nemeskisfalud | 389 lakos | Vése | 984 lakos |
| Szakácsi | 1156 lakos | | |
2. *Járási Szolgabírósi hivatal: Igal*
 (43 község: 36192 lakos, 5 eü. kör)
Székhely: Igal.
- A császári és királyi helytartótanács szolgálati szervei. Dr. Papp József, járási főorvos, Kramarich Zsófia járási vezető szülésznök (Igal).

Az orvosi személyzet székhelyei:

1. Andocs (1207 lakos, magyar)

8 községből áll az eü. kör, 6304 lakos.

Fiad	220 lakos	Nágocs	1058 lakos
Kára	230 lakos	N. egres	485 lakos
Kis Bár	883 lakos	Török-Koppány	1040 lakos
Miklósi	557 lakos	Zich	664 lakos

Sebészorvos: Czopf Károly, községi orvos, 40 éves.

Bábák: 2 működési jogú.

2. Gölle (1133 lakos, magyar)

9 községből áll az eü. kör, 5540 lakossal.

Attala	776 lakos	Kazsok	529 lakos
Balaton	234 lakos	Magyaratád	606 lakos
Büsü	968 lakos	Pula	396 lakos
Csoma	324 lakos	Szabadi	330 lakos
Gyalány	244 lakos		

Sebészorvos: Freyler Ferdinánd, községi orvos, 44 éves.

Bábák: 1 működési jogú.

3. Igal (1532 lakos, magyar)

6 községből áll a 7770 lakosú eü. kör.

Acsi	1052 lakos	Ráksi	553 lakos
Bonnya	786 lakos	Szill	2544 lakos
Döröcske	938 lakos	Szorosád	365 lakos

Orvosok: Papp József, járási főorvos, 48 éves,

Kelemen János, községi orvos, 37 éves.

Bábák: Kramarich Zsófia, járási főbába, 1 működési jogú.

4. Mernye (1175 lakos, magyar)

8 községből áll a 7230 lakosú eü. kör.

Aszaló	714 lakos	M. Egres	490 lakos
Ecsény	1120 lakos	Polány	597 lakos
Kér	836 lakos	Somodor	673 lakos

Orvos: Edl Kálmán, községi orvos, 40 éves.

Sebészorvos: Grunhut Zsigmond, 30 éves.

Bábák: 2 működési jogú.

5. Osztopán (946 lakos, magyar)
Sebészorvos: Rosenfeld Lipót, 39 éves.
Bába: 1 fő, működő.
6. Patalom (182 lakos, magyar)
Sebészorvos: Tóth Pál, 46 éves.
Bába: 1 működési jogú.
7. Szill (2200 lakos, magyar, német)
Sebészorvos: Cserny Rudolf, 51 éves.
Bába: Carpeles Regina.
8. Somogyvár (1270 lakos, magyar)
6 községből áll a 6861 lakosú eu. kör.
Edde 620 lakos Osztopán 867 lakos
Gamás 1817 lakos Pamuth 386 lakos
Jáad 1008 lakos Vámos 813 lakos
Sebészorvos: Lőrincz Pál, községi orvos, 39 éves.
Bába: 1 működési jogú.
3. *Járási szolgabírói hivatal : Kaposvár* (51 község, 40 607 lakos, 5 eu. kör).
Székhely : Kaposvár.
A helytartótanács eu. szervei :
Dr. Márton Vince, járási főorvos.
Makfai Anna, járási főbába (Kaposvár).
Eu. személyzet székhelyközségei, Szegénybetegek gondozása.
1. Berki (1336 lakos, magyar)
Orvos: Mitter Adolf, 24 éves.
Bába: 1 működési jogú.
2. Gálosfa (657 lakos, magyar, német)
Bószénfa 722 lakos K. Keresztúr 200 lakos
Cserénfa 292 lakos Simonfa 455 lakos
Gyarmáth 161 lakos Sz. Balázs 391 lakos
Hajmás 412 lakos Tótváros 418 lakos
8 község képezi a 3708 lakosú eu. kör.
Orvos: Schlesinger Szigfried, 47 éves, községi orvos.
Bába: 1 működési jogú (a főorvos engedélyével).

3. Kadarkút (1143 lakos, magyar)

8 községből áll a 4200 lakosú eü. kör.

Bárd	143 lakos	Zs. kislelud	794 lakos:
Hedrehely	965 lakos	Sz. araszló	100 lakos
Hencse	440 lakos	Szil. Szt. Márton	334 lakos
Pátya	159 lakos	Visnye	212 lakos.

Sebészorvos: Reinitz Ignác, 50 éves, körorvos.

Bábák: 2 fő működési jogú.

4. Kaposvár (3447 lakos, magyar)

11 község képezi a 8680 lakosú kör.

Jutta	566 lakos	Sz. Jakab	149 lakos
Kaposfüred	650 lakos	Sz. Benedek	742 lakos
Kaposmérő	665 lakos	Töröcske	348 lakos
Kaposújlak	279 lakos	Kis Lak	421 lakos
Sántos	458 lakos	Zs. szt. Pál	436 lakos
Szena	842 lakos		

1. Szegényház: 1800-ban Winkler Mátyás alapította: Férőhely: 30 ágy.

Háziorvos: a községi orvos.

2. Megyei Kórház:

Somogy megyei Alapítványból alapították.

Férőhely: 30 ágy.

Igazgató főorvosa: a megyei főorvos.

Kórházi sebész: Huber Mihály.

3. Kórház a megyei elítélteknek:

Férőhely: 8 ágy.

Igazgató: a járási főorvos.

Orvosok: Márton Vince, járási főorvos, 34 éves.

Töltényi János, 39 éves, körorvos,

Hoffer József, 40 éves, tartományi cs. és kir.

törvényszéki orvos,

Kozma József, 52 éves,

Gulyás János, 42 éves,

Kriszt János, 67 éves.

Sebészorvosok:

Bergel József, 55 éves,
Fekete Mihály,
Huber Mihály, 34 éves, törvényszéki sebész-
orvos és kórházi helyettes igazgató.
Weber Éliás, 50 éves,
Töltényi Ferenc, 32 éves.

Gyógyszerészek:

Csallay Imre, 56 éves (Magyar Korona),
1 beosztott, 2 tanuló.
Schröder József, 49 éves (Arany Oroszlány),
1 tanuló.

Bábák: Ekstein Rozália, 26 éves,
Fejér Anna, 42 éves,
Friedländer Rozália, 46 éves,
Hirschberg Appolónia, 36 éves,
Keszthely Katalin, 50 éves,
Kuti Zsuzsa, 24 éves,
Makfai Anna, 48 éves, járási főbába,
1 engedélyezett gyógykovács.

5. Mosdós (1605 lakos, magyar)

9 község alkotja az eü. kör, 7783 lakossal.

Baté	393 lakos	Kercseliget	637 lakos
Berki	880 lakos	Orczi	414 lakos
Fonó	460 lakos	Taszár	428 lakos
Homok	388 lakos	Toponár	1829 lakos
K. Keresztúr	940 lakos	Zimány	609 lakos

Segédorvos: Haas Emánuel, 55 éves, községi orvos.

Bába: 1 fő engedéllyel.

6. Nagy-Bajom (3509 lakos, magyar)

Orvos: Grünhut Jakab, 45 éves.

Gyógyszerész: Draskovich Károly, 46 éves, 1 tanuló.

Bábák: 2 fő.

7. Saard (1019 lakos, magyar)

10 községből áll a 10 006 lakosú eü. kör.

Bodrog	363 lakos	Kis-Asszond	375 lakos
Csokonya	857 lakos	Nagy-Bajom	3405 lakos
Csombárd	332 lakos	Szomalom	1426 lakos
Hetes	955 lakos	Várda	453 lakos
Kis-Korpád	439 lakos	Vrácsik	382 lakos

Orvos: Parray János, 44 éves, községi orvos.

Bába: 1 fő.

4. Járási Szolgabírói hivatal: Karád.

38 község, 35 069 lakos, 5 eü. kör.

Székhely: Karád.

Dr. Patzkó György, járási főorvos.

Kopcsányi Jozefa, járási főbába.

Székhelyek:

1. Karád (2587 lakos, magyar)

6 községből áll a 7694 lakosú eü. kör.

Csepely	924 lakos	Szárszó	725 lakos
Köttse	1811 lakos	Szólás	795 lakos
Öszöd	422 lakos	Teleki	430 lakos

Orvosok: Patzkó György, 52 éves, járási főorvos,

Buchwald Gyula, 42 éves körorvos.

Sebészorvos: Zbinowsky Károly, 32 éves.

Gyógyszerész: Gondnok: Szabó Sándor, 28 éves.

Bábák: Kopcsányi Jozefa, 55 éves, járási főbába, 2 engedélyezett.

2. Tab (1933 lakos, magyar)

7 község képezi a 6400 lakosú eü. kör.

Bábony	833 lakos	Pusztaszemes	317 lakos
Kapoly	936 lakos	Torvay	588 lakos
Kereki	636 lakos	Zala	654 lakos
Megyer	512 lakos		

Orvos: Neumann Adolf, 29 éves.

Sebészorvos: Tausk József, 55 éves, községi orvos.

Gyógyszerész: Krebs Vilmos (Igazságosság).

Bábák: Zwicker Júlia, 42 éves,
Mautner Anna, 39 éves,
2 engedélyes.

3. Ádánd (1645 lakos, magyar)
7 községből áll a 7181 lakosú eü. kör.

Falu-Hidvég és	Nyim	329 lakos
Szabadhegy	365 lakos Ságvár	1369 lakos
Juth	724 lakos Som	768 lakos
Nagy-Berényi	1089 lakos Város-Hidvég	801 lakos

Sebész: Schnabel Zsigmond, 42 éves, községi orvos.

Bába: 1 engedélyes.

4. Endréd (1555 lakos, magyar)
4 község alkotja a 6138 lakosú eü. kör.

Bálványos	1127 lakos Köröshegy	1133 lakos
Kiliti	1567 lakos Zamárdi	756 lakos

Sebészorvos: Pozsgay Lajos, 38 éves, községi orvos.

Szülésznő: 1 engedélyes.

5. Látrány (1024 lakos, magyar)
9 község alkotja a 6838 lakosú eü. kör.

Csehi	520 lakos Sz. györök	1234 lakos
Boglár	294 lakos Sz. kislak	270 lakos
Orda	402 lakos Túr	1246 lakos
Szemes-Falu	588 lakos Visz	317 lakos
Lelle	943 lakos	

Sebészorvos: Mittler Ignác, 45 éves, községi orvos.

Bába: 1 engedélyes.

6. Város-Hidvég (1096 lakos, magyar)
Sebész: Schlesinger József, 39 éves.
Bába: 1 engedélyes.

7. Köttse (1669 lakos, magyar és német)
Sebészorvos: Bek Emánuel, 34 éves.
Bába: 2 engedélyes.

Járási szolgabírói hivatal: Marcali

(43 község, 34 493 lakos, 4 eü. kör)

A járási főorvosi állás nincs betöltve.

Szabady Júlia, járási főbába (Marcali).

Az eü. személyzet székhelyei: Szegénybeteg-ellátás.

1. Marcali (2390 lakos, magyar)

11 községből áll a 7376 lakosú eü. kör.

Bize	364 lakos	Horváthkút	473 lakos
Boronka	307 lakos	Kelevíz	438 lakos
Csömönd	278 lakos	Libitz-Kozma	417 lakos
Faisz	688 lakos	Mesztegyő	1148 lakos
Gadány	472 lakos	Sörnye	279 lakos
N. és Kis			
Gomba	122 lakos		

Szegénybetegek részére alapítvány.

Pacsonay plébános alapított a saját és kegyes ajándékaiból más emberbarátoknak. Van egy háza és 1000 fl. CM. pénze.

Orvosok: Pfeffer Mihály, 45 éves községi orvos,

Szabó János, 41 éves.

Gyógyszerész: Kiss Gábor, 65 éves.

Fenntartó: Kiss István, 24 éves.

Bábák: Szabady Júlia, 68 éves, járási főbába,

Stoll Terézia, 41 éves.

Állatorvos: Angenstein József, 40 éves.

2. Kéthely (2049 lakos, magyar)

10 községből áll a 7907 lakosú eü. kör.

Bal. Berényi	894 lakos	Hollád	389 lakos
Bal. Keresztúr	545 lakos	Tikos	199 lakos
Bal. Újlak	762 lakos	Varjastér	698 lakos
Főnyed	154 lakos	Vörs	828 lakos

3. Lengyeltóti (1142 lakos, magyar)

9 községből áll a 7638 lakosú eü. kör.

Buzsák	1665 lakos	Pusztá Kovácsi	793 lakos
Kisberényi	270 lakos	Pusztá Kürtös	258 lakos

Hács N. és kis	318 lakos	Táska	792 lakos
Nikla	864 lakos	Tóth Sz. Gyugy	792 lakos
Öreglak	652 lakos		

Izraelita kórház, 1846-ban a hitközség kegyes ajándékából állították fel és meghatározott évi járadékból tartják fenn.
Férőhely: ismeretlen.

Igazgató főorvos: dr. Grünhut Dávid.

Orvos: Schwarz Dávid, 26 éves.

Sebész: Grünhut Dávid, 58 éves, községi orvos.

Bábák: Jenner Katalin, 36 éves, (1 engedélyezett) (2 gyógykovács).

4. Nemes-Vid (1098 lakos, magyar)

9 községből áll a 6063 lakosú eu. kör.

Fejéregyház	324 lakos	Somonyi	381 lakos
Csákány	524 lakos	Szóke-Déncs	658 lakos
Nemes-Déd	1132 lakos	Vrászló	433 lakos
Sámson	681 lakos	Zsitfa	256 lakos
Sávoly	568 lakos		

Orvos: Száraz Ferdinánd, 42 éves, községi orvos.

Sebészorvos: Rosenspitz Salamon, 58 éves.

Bábák: Rosenspitz Anna, 46 éves, (2 engedélyes).

6. Járási szolgabírói hivatal: (Nagy-Atád)

39 község, 34 072 lakos, 4 eu. kör.

Székhely: Nagyatád.

A járási főorvosi állás üres, Skibauek Adél járási főbába.

Eu. Székhelyek és szegénybeteg-ellátás:

1. Nagy-Atád (1447 lakos, magyar)

10 község alkotja a 8921 lakosú eu. kör.

Belleg	496 lakos	Kónyi	352 lakos
Bodvicza	491 lakos	Nagy-Korpád	1118 lakos
Balhás	568 lakos	Ötvös	560 lakos
Henész	595 lakos	Szob	970 lakos
Kis-Atád	361 lakos	Tarany	1763 lakos

Szegényház, amelyet 1791-ben Czundery Erzsébet, Adamovich alapított. 6 ágyas, és a járási helytartótanács vezetése alatt áll.

Orvos: Vissy Pál, 39 éves, községi orvos.

Gyógyszerész: Jobot János, 36 éves, (Szt. István).

Bábák: Skiránek Adelheid, 36 éves, járási főbába,

Bódog Borbara, 50 éves,

Günsberger Magda, 42 éves.

2. Babócsa (1412 lakos, magyar)

10 községből áll a 7617 lakosú eu. kör.

Agarév	226 lakos	Heresznye	481 lakos
Arács	403 lakos	Komlósd	314 lakos
Bellovár	445 lakos	Péterhida	484 lakos
Bohó	1216 lakos	Újnép	319 lakos
Háromfa	1138 lakos	Viszvár	1152 lakos

Orvos: Kohn Ábrahám, 32 éves, községi orvos.

Bábák: 2 engedélyezett.

3. Csököly (1782 lakos, magyar)

7 községből áll a 7248 lakosú eu. kör.

Gige	1006 lakos	Kutas	1090 lakos
Jákó	458 lakos	Mike	984 lakos
Kis-Bajom	762 lakos	Szabás	786 lakos
Kis-Kovácsi	380 lakos		

Segédorvos: Hamp János, 37 éves, községi orvos.

Bábák: Herczel Rozália, 45 éves, (2 engedélyes).

4. Görgeteg (729 lakos, magyar)

7 községből áll a 6087 lakosú eu. kör.

Bessenye	328 lakos	Rinya Sz. Király	1016 lakos
Csokonya	1198 lakos	Rinyaújlak	303 lakos
Hosszúfalu	469 lakos	Visonta	867 lakos
Lábod	1177 lakos		

Orvos: Martinger Gábor, 46 éves, községi orvos.

Bába: 1 engedélyes.

7. Járási szolgabírói hivatal: Szigetvár

(57 község 41 267 lakos, 5 eü. kör). Székhely: Szigetvár.
A járási főorvosi állás üres, Schopp Júlia a járási vezető bába,
(Szigetvár).

Az eü. székhelyek:

1. Darány (1667. lakos, magyar)

11 község képezi a 7092 lakosú eü. kör.

Barcs	1323 lakos	N. Újfalú	759 lakos
Dráva-Tamási	448 lakos	Pettend	229 lakos
Gárdony	245 lakos	Szentés	413 lakos
Gymellék	672 lakos	Szörény	214 lakos
M. Újfalú	306 lakos	Zádor	588 lakos

Orvos: Eibenschutz M. 52 éves, községi orvos.

Sebészorvos: Anhalter Dávid, 44 éves, bába.

Bába: Horváth Terézia, 54 éves.

2. Drávafok (672 lakos, magyar, szláv)

13 községből áll a 6610 lakosú eü. kör.

Borüs	239 lakos	Révfalu	132 lakos
Dombó	469 lakos	Sz. Borbás	315 lakos
Dráva Keresztúr	347 lakos	Sztára	724 lakos
Dr. Sz. Márta	1113 lakos	Teklafalu	457 lakos
Lakócsa	849 lakos	Tóth Újfalú	505 lakos
Markóc	228 lakos	Várod	218 lakos
Potony	342 lakos		

Sebészorvos: Duchkau Simon, 51 éves, községi orvos.

Bába: 1 engedélyes.

3. Kálmánca (605 lakos, magyar)

10 községből áll a 7176 lakosú eü. kör.

Apáthi	218 lakos	M. Lad	467 lakos
Hatvan	412 lakos	Nagy Dobsza	602 lakos
Horváth Sz.			
György	588 lakos	Német-Lad	814 lakos
Istvándi	1059 lakos	Patosfa	541 lakos
Kis Dobsza	422 lakos	Szulok	1438 lakos

Orvos: Matussek István, 46 éves, községi orvos.
Bába: 1 engedélyes.

4. Mozsóg (500 lakos, német)

8 községből áll a 6128 lakosú eü. kör.

Alma-Mellék	1109 lakos	Nagy Harsány	687 lakos
Bécz	556 lakos	Sz. László	863 lakos
Boldog- asszonyfa	205 lakos	Szulimán	260 lakos
Kis-Harsány	832 lakos	Tóth-Keresztúr	322 lakos
Nagy Lukofa	238 lakos		

Orvos: Mocsáry Antal, 27 éves, községi orvos.

Sebészorvos: Ritzs Izrael, 54 éves.

Bába: 1 engedélyes.

5. Szigetvár (3486 lakos, magyar, német, szláv)

11 község alkotja a 7180 lakosú eü. kör.

Besal	162 lakos	Pata	259 lakos
Csertő	242 lakos	Poklosi	317 lakos
Hoboly	585 lakos	Tóth L. György	519 lakos
Mesénye	350 lakos	Viszló	426 lakos
Molvány	276 lakos	Zsobóti	311 lakos
Nemeske	247 lakos		

Orvosok: Rozgonyi Gábor, 52 éves, községi orvos,

Kohanitz János, 43 éves,

Breslauer Jakab Konrád, 52 éves.

Sebészorvos: Koha Izrael, 52 éves.

Gyógyszerész: helyettes: Krau Károly, 32 éves, Magyar
Korona, egy kisegítő.

Bábák: Schopp Júlia, 52 éves, járási főbába,

Glück Júlia, 47 éves,

Kovács Veronika, 54 éves,

kettő engedélyes.

Három levél az 1831. évi kolerajárvány idejéből

Az 1831. évi kolerajárvány egyike a magyar orvostörténet legjobban ismert eseményeinek. Jelentős levéltári és nyomtatott anyaga maradt fenn, ami leginkább az idő közelségére vezethető vissza. Számos cikk, tanulmány érintette orvostörténeti, társadalomtörténeti, sőt helytörténeti szempontból [1]. Mi indokolja mégis az alábbi három levél közlését?

Egyrészt sajátos tartalma, amely egy aggódó orvosfeleség panaszain keresztül szinte újra emberközelbe hozza a pusztító járványt, másrészt az érintett vidék fontossága. A Galíciával szomszédos megyékben lépett fel először a kolera, onnan terjedt el az ország többi részében is.

A három levél Bereg és Zemplén megyékre utal, tükrözi a járványtól és a „koleralázadás” néven emlegetett parasztmozgalomtól való félelmet egyaránt. Olyan dokumentumai a kolerajárványnak, amelyek képesek felidézni és érzékeltetni a távolodó eseményeket.

A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum történeti dokumentációs anyagában található (gy. sz.: 3242, 3243, 3246) levelek Jobsthy Györgyné Ternyey Klára ükunokája, Gulácsy Ferenc tulajdonából kerültek közgyűjteménybe.

1.

1831. július 2. Beregszász,
Sztankó Jánosné Jobsthy Anna,
Jobsthy Györgyné Ternyey Klárához
Madame Klaire de Jobszty
Nee de Ternyey
K. Almás (2)

Kedves Édes Anyám!

Bezeg közel vagyunk az Cholerához, mert Ardóba (3) már egy Ember meg halt benne, a másik pedig tsak ugyan Cholerába fekszik; de tudja az Isten én nem tudok tőlle úgy félni, mint némellyek, hiszen pedig ha valaki el kaphatja, mi el kaphatjuk mert már Muki (4) is vólt mellette pulsussát nézte, de persze füstölik magokat, mozsdanak is, de még az Chirurgusok, akik bontczogálják ide járnak referálni, de én nem félek még is, Muki is azt mondja hogy leg jobb ha az Ember nem fél, most ugyan Czirklinek (5) kel itt lenni Mukim helyett, mert ő nem járhat, már két hete hogy az szeme fáj, ha egy keveset jobban van, küldik

valamere akkor mindég rosszabul van tegnapi már meg lehetősen volt de Ardóba külddtték azokhoz az Cholerásokhoz, és estve már megint nagyon fáj az szeme. Tsak az sok betegségekkel van az embernek baja, éngem is talán két hete hogy az hideg egészen el hagyott, jól is meg látszik rajtam, tsak arra tudnék meni, hogy Aratásig még kedves Anyámhoz mehetnék, mert osztán ki tudja mikor mehetek, leg aláb rá beszélném édes Anyámat, hogy ne féljen az Cholerától, bár tsak az a Muki szeme jobban vólna, mert tudja kedves Anyám tsak én tudok körülte járni. Édes kedves Anyám Muki mindég regnál rajtam hogy nem kérem édes anyámat hogy az Szóró Malomhoz való Rostákat siettesse, tehát igen alázatosan kérem édes kedves Anyám, hogy ha nagyon sietteté, mert a nélkül igen nagy bajba leszünk.

Ezel midőn kezeit Mukival edjütt alázatosan tsokolnám vagyok alázatos engedelmes Leánya

Ninya

Ferit (6) tsókolom.

2-ik Juli 831.

Kedves Anyám ha lehet jöjön édes Anyám legaláb ha én nem mehetek.

2.

1831. augusztus. 5. Beregszász.

*Sztankó Jánosné Jobsthy Anna,
Jobsthy Györgyné Ternyey Klárahoz*
Madame Klairé de Jobszty

K. Almás

5-ik Augusti [1831.]

Kedves Édes Anyám!

Mi már örültünk hogy meg szünt az Cholera Beregszászba, de most bezeg többen hálnak mint az előtt bene, és majd mindenik tsak Mukit kívánja magához, én ötet ugy féltem, hogy ki sem tudom mondani, mert muszáj neki mennie; — éjtszaka is jönnek utána osztán szegény tsak mondja hogy még mehet, megy akár éjjel, akár nappal, még az Isten az egészséginek kedvez; és még az sem elég de még azt is kívánják hogy nem tsak itt tegyen mindent, de Czirkuláljon is, bizony sokat kívának tőlle, pedig az ő egészsége sints vasból, a hanyszor el megy, mindég félek hogy meg betegszik, most sints ide haza Naminyba (7) ment, és tegnap itthon akart lenni, és még most sints, én tsak az Ur Istenbe bizakodok, mert tsak az őrizheti meg ötet is, minket is. Ferin is meg ijettem hogy beteg, mert mert (sic!) Tertsá irta, de hál' Istennek hogy jobban van, tsak őrizkedjen hogy az gyomrát meg ne hütse, és meg ne rontsa. Tertsát is sajnálom mert tudom hogy fél; bár tsak leg aláb mint edjütt lehetnék, hogy edjik az másikat biztatná. Ardóba már egészen meg szünt az Cholera, bár tsak Beregszász felől is azt irhatnám. Az aratásunk is bajosan megy, 10 garast kétszer szalonát és kétszer pálinkát ebédre bort

adunk az aratónak, még sem tudtuk még el végezni, mert tsak ide valok aratnak falusiak nem jönnek. Azon igen örülnék ha édes Anyám el jönne; de kedves Anyám, tsak úgy jöjön ha nem fél, és Feri is tudom hogy fél és ezért írom meg inkább, hogy osztán valami persvaziojok ne legyen, Dewzsófy itt volt de még az nap el ment, mert senki sem hozott pénzt. Ezel kezeit tsokolom, Feritt is vagyok alázatos engedelmes leánya

Ninya

Muki haza jöt, hála Istenek egéségesen, de van itt baja elég, mert sok betegek vannak és az Chirulgusokra nem bizakodhatik — mindenütt magának kell leni, mert igen nagy gyorsaság kel ezekhez az Cholerásokhoz, mindjárt fürösztik meleg vízbe és Kánfor Spiritussal dörzsölik, és ha a val késnek, már kevés reménség van az beteghez.

Az Kánfort itt küldöm és a keserü söt. Kamfor kevesett adott az Patikarius, de ha kell lesz Mártonnál had kérjen tölle *Feri*.

Kevesednek már az betegek Beregszászba, hála Istennek.

3.

1831. augusztus 18. Ilosva.

*Ilosvay Menyhért,
Jobsthy Ferenchez*

Tekintetes Perceptor Ur Kedves Uram Eötsém!

A' Maruszánits László felesége hirtelenül történt halála felől vévén tudósítását, azonnal irtam Márton Pál Chirurgus Urnak Bilkére, (8) hogy onnat azonnal induljon Kis Almásra, és határozza meg a nyavalyát, ha Cholerába holt é meg, vagy egyéb betegségbe, elis küldöttem azonnal utána az ordinatgot, ughyszem, hogy mentül előbb Kis Almáson lesz, Bátor itt is, körülöttünk szüntelenül dolga van a' Cholerásokkal mert a' mint 9-dik Augusztusba megholt itt Roszpopa János Bilkén, azolta azt sokan követték, Lukován (9) Petz Só fel vigyázó Ur Gazdasszonya, Rosztokáról (10) és Remetén (11) kettő özveséggel 5. Személyi holt meg hirtelenül s' Cholera nyavalyában; — itt a' mi fel vidéki Járásunkba tsak most kezdődött, de más felé régtől nagyon pusztit, Unghváron is nem régen ütött ki, még is már bizonyos tudósítás szerent 45 holt meg belé, más Hellyeken pedig az el zárások, és megszorítások zendüléseket okoztak, ugmint Zemlin (12) Vármegyébe, a'holott is Terebesen (13) Kolosy Feő sz[olga]bíró Urat megis ölték, Doctorokat Feltsereket, és Magistratualis Tiszteket üldöznek, 's tsak Katonai

erővel tilapittatnak le, melynek sokan lettek áldozatjaivá a' fel zendülte k közül. — Minálunk még Ilosván (14) semmi bajunk sem volt eddig Istené légyen a' ditsósság, az Ur Isten oltalmazza Kedves Uram Ötsémet, Kedves Asz[szonykáj]ával, és minden hozzájok tartozandóival egygyüt minden veszedelmektől. —

A' meg holt Maruszanits Házát Urostól, és Tselédeivel együtt Strá- zsa alá tétesse Uram Ötsém, hogy Senkivel öszve vegyülések nelegyen, a Sir ásókat rendeltesse ki a' sz[olga]biróval 4 Embert, a' kik a' meghült Testet a' Koporsóba teszik, a' különös Temetőbe ki viszik, és egy ölnyi méjségü Sirba el temetik, annál fogva egy különös Helyet kelletik e végre Temetőnek ki nézni, azonal felsántzolni, és aba temetni a' Chole- ráásokat, a' Sir ásók is azonnal őrizet alá vétessenek, és 21 Napig Őrizet alatt tartassanak, senkivel Communicatiójok nelegyen ezeket az orvosis megfogja magyarázni, — a' Choléraba holtnak lehet harangosztatni. Koporsóba tétetni, és el temettetni. . .

Többire a' Néném tisztelete mellett atyafi tisztelettel

maradok Alázatos Szolgája

Ilosvay Menyhért fősz[olga]biró

Kedves Uram Eötsém Perceptor Urnak
Ilosván 18-ik Auguszt 1831.

CIMZÉS :

Tekintetes N[eme]s N[em]z[e]tes és Vitézlő Jobszty Ferentz Urnak;
Te[kin]t[e]s Nemes Beregh Vármegye Particularis Perceptorá-
nak. (15)

Hivatalból

Az [Cholera]Kórság Dólgába

Kis Almáson

J E G Y Z E T E K

1. *Korányi Frigyes*: Az ázsiai hányászékelésről. Budapest, 1873.
Kiss Ákos: Az 1831. évi kolerajárvány Pest megyében.
OOKK 35. (1965). Tartalmazza a legfontosabb adatokat is. (Jegy-
zetekben bibliográfiai adatok.)
2. A címzettet — a kor divatja szerint — franciásan írta. Kis-Almás
Bereg vármegyei falunál Fényes Elek is említi a Jobsity családot.
(Geographiai Szótár, 1851.)
3. Árdó, Bereg vármegyei község, közel Beregszászhoz.
4. Sztankó János, Bereg vármegyei főorvos beceneve.
5. A cirkulál szóból eredő játékos kifejezés. Körüljár, szemmel tart,
felügyel stb. értelemben.
6. Sztankóné fivére, Jobsthy Ferenc, későbbi alispán.
7. Vásáros-Namény.

- 8. Bilke, Bereg vármegyei falu, illetve mezőváros Munkács mellett.
- 9-11. Bereg vármegyei falvak.
- 12. Zemplén vármegye
- 13. Tőke-Terebes, Zemplén megyei mezőváros.
- 14. Ilosva, falu Bereg megyében.
- 15. Helyi biztos.

Antall József

Ceglédi S. János receptlevelei a XVII. század elejéről

Az alább közlésre kerülő négy levél szerzője a nagy műveltségű, héberül is tudó, jogi, bölcséleti, teológiai, orvosi tudományokban jártas Ceglédi (Cegletius, Cegledius) S. János, kiről *Weszprémi István* is írt életrajzot, s kiről elismeréssel nyilatkozik *Bojti Veres Gáspár*, Bethlen Gábor fejedelem történetírója. Szegény szülők gyermekeként született Cegléden, úgy tetszik, az 1570-es években. 1589. október 31-től a wittenbergi egyetem magyar hallgatói között találjuk, a bölcsészeti, teológiai, orvosi előadásokat hallgatja; egy év múlva, 1590. november 2-ától Heidelbergben tanul teológiát. Hazatérve hamarosan itáliai tanulmányútra indul, s 1597. január 23-án a padovai egyetemre iratkozik be joghallgatónak, de még ez évben hazajön. A tiszántúli ev. ref. egyház 1598. január 25-én Csengeren tartott zsinata a Liptó megyei Szentmártonba rendeli, s még ez évben nagyváradi rektor lesz. Nem-sokára megint Itáliában van, nevét 1600-ban ismét a padovai egyetem anyakönyvében látjuk; még ez évben — útban Magyarország felé — Velencében is megfordul, ahol ismeretséget köt valami Thomas Segetus nevű skóttal, akinek emlékkönyvébe bejegyzni a nevét egy héber nyelvű mondás kíséretében.

1601. december 6-án mint „vir clarus” van jelen a báthori zsinaton, az 1604. január 25-én tartott csengeri zsinat pedig Elvedinum-ba ordinálja. Nem hisszük azonban, hogy a Trencsén megyei Ölvédről lenne itt szó, mert már az előző év tavaszán végleges lakóhelyén, Nagyecsedén találjuk Ecsedi Báthory István udvarában; az „Elvedinum” valószínűleg olvasási hiba „Ezedinum” helyett.

Mint a nagytekintélyű protestáns főúr udvari prédikátora, háziorvosa, gyámfiának, a későbbi fejedelemnek, Somlyai Báthory Gábornak nevelője, hamarosan kapcsolatba kerül a Felvidék protestáns hatalmasságaival, s divatos orvossá válik körükben. Szegény sorból származván korábbi külföldi tanulmányait sem folytathatta patrónus nélkül, e tekintetben azonban semmiféle támpontunk sincsen. Késmárki Thököli Imrével már Velencében ismeretséget köthetett, neve mellett ugyanis amazét is ott olvassuk Segetus Stambuchjában. 1603. március 15-én már mint Báthory embere a Nyáryak kisvárdai rezidenciájában időzik, onnan hívja haza ura: „Czegledy Janost kulgie haza kégd ha nem zukseges Ott. Ha penig zukseges Ott letele, Maradgiö Ott.”

1604—1606-ban, a Bocskai—szabadságharc hónapjaiban a fejedelem mellett tartózkodik. Az eseményeket megéneklő szemtanú, Bornemisza Váczi Menyhárt Alvinczi Péter mellett róla emlékezik meg:

*„Ket predicatora nekie vala,
Alj vincj Peter es Cegledj Janos vala,
Kiküel az vr Jstent dicirik vala,
Kicin es nagj Istent szolgálialk vala.”*

A versíró nemcsak mint harcostárs kerülhetett kapcsolatba a mi embe-
rünkkel, lévén maga is prédikátor Homonnay Bálint seregében, hanem
közös pártfogóik révén is. Bornemisza éppen annak a Várday Katának
a nevére szerez éneket, kihez Ceglédi alábbi levelei szólnak.

Ezután nyugalmasabb évek következnek. Ecsedről ritkábban mozdul
ki, s akkor sem hosszú időre. 1606-ban — feltehetően ura megbízásá-
ból — Kassán jár valami hivatalos ügyben, s ismeretséget köt Rimay
Jánossal, a költővel, kitől egy szakkönyvet kap ajándékba. A könyvet
Johannes Jacobus Weckerus írta, címe „Medicinae utriusque syntaxes
ex Graecorum, Latinorum Arabumque thesauris. Basileae 1582.”
Cimlapján e bejegyzést látjuk: „Joan. Ceglédi Donatus Cassoviae a
Groso D. Joanne Rimaj A 1606.” Ceglédi sokat forgatta a könyvet,
aláhúzásával, kiemelő glosszáival sűrűn találkozunk lapjain.

Az 1608 és 1613 közötti időből négy levelét ismerjük, melyben
Ecsedről orvosi tanácsokkal látja el Várday Katát. (Ezeket közöljük
alább.) 1621-ben a kis Rákóczi Sámuel sérvére küld kenőcsöt anyjának,
Lorántffy Zsuzsannának, mint ezt megtudjuk annak 1621. június 27-én
Sárospatakon kelt leveléből: „Mi is hála legyen az úr Istennek, türhető
állapottal vagyunk, az kis Samuelkát is nem arányozhatjuk, ha leli az
hideg, avagy nem, csak azonban vagyon. Czeglédi uram küldött valami
kenetet Sérésről és minden nap azzal kenettetem, egyébképen nem volna
semmi nyavalya, az mint arányozzuk.” — írja Rákóczi Györgynek.

Bethlen Gábornak is szolgálatára állt, s a fejedelem nem feledkezik
meg róla, végrendeletében 100 aranyat és egy nagy ezüst kelyhet hagy rá.

Közben egyházi pályája is felfelé ível. 1603-ban Hodászi Lukács
mellett másodpap Nagycseden, majd — fölöttese 1604. február 22-én
a püspöki székbe hivatván — 1607-től elsőpap, később közép-szolnoki
esperes. 1633-ban azonban e tisztet már nem ő tölti be, amiben az is
közrejátszhatott, hogy előjáróival gyakran tűzött össze.

Irodalmi tevékenysége nem sokoldalú, de mind újszoitikus filozó-
fiájára s meglepő műveltségére, mind a legfelsőbb körökhöz fűződő
szoros kapcsolataira fényt vet. 1624-ben jelenik meg Károlyi Zsuzsanna
fejedelemasszony fölött 1622. június 29-én Gyulafehérvárt tartott
halotti beszéde; 1628. szeptember 21-én pedig a protestáns hitvitázók
nesztorával, Alvinczi Péterrel együtt prédikál a fejedelem temetési
miséjén a báthori templomban. Ekkor hallunk róla utoljára; a nyomtat-

vány címlapján cesedi prédikátorként szerepel. A közéletől visszavonulva idős korában hal meg 1639-ben.

Az alábbiakban orvosi praxisából közlünk négy levelet. A címzett Várday Kata, Bedegi Nyáry Pál özvegye, a protestantizmus kitarító híve, jó néhány ironak, deáknak, prédikátornak — köztük Szepsi Csombor Mártonnak, az első magyar nyelvű útleírás szerzőjének — patronája, kinek nevét mecénási tevékenysége révén irodalomtörténetünk is számontartja. A tárgy mindannyiszor ugyanaz, a címzett valamelyik családtagjának betegségére küld orvosságot, tanácsot, receptet. Személyes vonatkozásuk alig van ez írásoknak, egyszer kér pártfogást egy távoli rokona számára, s egyszer emlékezik meg saját, régebbi jó szolgálatairól. A levelek helyesírása, hangja, stílusa — összehasonlítva a hasonló korú és jellegű fogalmazványokkal — valóban művelt, képzett, világos fejű ember kezére mutat. A levelek az Országos Levéltárban Zichy cs. lt. P 707. Fasc. 81. NB. Nr. 10274—10277. sz. alatt találhatók.

I.

1608. december 7.

(Nr. 10274.)

Spectabili ac Mag[nifi]cae d[omi]nae Catharinae Vardaj, Relictae quond[a]m spectabilis ac Mag[nifi]ci D[omi]ni Pauli Niari de Bedeg etc[etera] d[omi]nae et Patronae m[hi]j semper benigniss[im]ae.

Az Vristentul N. mindē iokat kiuanok mint szerelmes azzoniomnak.

Touabba az allapatnak k[jua]nsaga szarent kwltē neminemü oruosagokat melliekkal mikeppē kellē elni, N. megh ielentē. Kwltē peniglē egi fele port, melliet N. elegicziē ugi mint három anni szin mezzel, es mindē harmad nap ehomra abban egiek ugi mint fel dionit, es az utā ebből az uizből, meli bizoni felette io, igiek reja ugi mint harō vagi negi kalannit. Annakutana szēuedgiē ha lehetséges egi ideig, es ebedkor mindē nap ha szereti elsōbē mondola tejet egiek, de azt akarnā, hōgi azt nē rosa uizzel, hanē isop uizzel czinalnak, es nad mezeznek megh. Dizno hust, ueres kapoztat sōs halatis nē igen io most enni, hanē borsossal safraniossal, es egieb melegitō etellel ellie, cziak hōgi mertekletesē legien. ūrmōs bort igiek elsōbē, az utā lagi iszū bort igiek, fejert es nē verreset, de elsōbē azt czielekedgiek, hōgi az bort tōlczek es[!] fazekbā, az utā egi darab uasat tegienek az tūzbē, es ha megh tūzesedik, ūssek az borbā.

Azt háromzor czielekedgiek. Az utā hwczek megh az bort, es azt igia. Gwmōlczbūl megh kel fogni. Estuere kelue keressenek cziombort es kapotniakot főzzek megh tūzta eczetbē, cziak hōgi feletteb eres ne legien, azt kōssek az serüesere, es ha megh hidegezik, vegiek le rola, vessek az eczetbē ismet, az melibē megh fōt, melegicziek megh, es ugi kōssek melegē rejaia, az mint el szenuedheti. Ezt ha egi eyel háromzor czielekezikis megh iob.

Igi czielekedgiek addig N. migh az oruossagokat Kassarul megh nē hozzak, az utā nagi örömet ismet megh irō N. mit keliē czielekedni. Hiszē peniglē hōgi hazōtalā nē leszē, cziak N. ezeket czielekedgie. Az Vristentul N. mindē leljk es testi iokat kuanok mint kēg. azzoniō-nak.

Datu[m] ex Eczied 7 xbr. [=Decembris]
A[nnō] 608.
N. alazatos szolgália
Cegledj Janos.

N. megh bocziassō illiē dolog felöl akarō N. megh talalnō. Vranobā halluan Kovaznaj Vramtul eō k. hōgi Hopmester Vramnak volna valami baja Porkolab Vrammal, ki ennekē az attiamfia utā sogorō. Kerem N. mint Kegielmes Azzoniomat, hōgi reghi iambor szolgálattiat is megh tekintuē N. legiē kegielmesseggel Porkolab V. melliert enis igiekezē N. szolgálni, mint Kēg. Azzk.

II.

1612. április 23.
(Nr. 10275.)

Spectabili et Magnificae D[omi]nae Vardaj Relictae Quonda[m] Spectab[ilis] et Mag[nific]is D[omi]ni D[omi]ni Pauli Niari ete[etera] d[omi]nae et Patronae me[ae] semper benigniss[im]ae.

Spectabilis et Magnifica D[omi]na et Patrona benign[a] post s[alut]-e[m] et seruitior[um] meor[um] com[m]end[ati]o[n]em.

Nagisagos azzoniō ez elōttis irtā N. mostannis ugiā azt irom, az minemū tekintettel, becziuelettel es szw beli szolgálattal uoltā N. [a]z Istenbē el niugot es iduözult Bathori Istuā Vrunk eō N. idejebē, mostannis azonnal vagiok. N. es azō szwelis igiekezē tehetsegē szerent N. szolgálni. Az mi peniglē az kis azzoniō allapattiat illeti, ugi vagiō N. io modō megh irattatta, de az szem es latas mi naluk mindenkor többet teszē, melire nezue minthōgi giulesē leszē ez iouó cziotörtokō es magā nem mehetek, ugi bezellek Zekeli Peter V. ha N. erette kuld eō k. hōgi mēniē ki es az allapat szerent szolgálliō N. ha mi bē peniglē az en szolgaltō a [....] io tanacz adasō keuantatikis [.....], es tizta szwel szolgaltok holnap ha [Is]tē engedi Peter V. eō k. többet bezellek. Az Vristen N. sok eztendeig eltesse es kis azzoniomat eō N. giogiczia.

Datu[m] in Eczied postridie Pasch[ae]. 612.

N. Alazatos Szolgália
Cegledj Janos.

III.

1613. február 20.

(Nr. 10276.)

Spectabili et Mag[nifi]cae D[omi]nae Catherinae Vardaj, quonda[m] spectab[ilis] et Mag[nifi]ci D[omi]ni Pauli Niari de Bedeg Relictae et d[omi]nae Patronae me[ae] benigniss[im]ae.

Spectabilis et Magnifica D[omi]na, et Patrona mihi benigniss[im]a.

Az Vrستنnek neue diczirtessek Nags. azzoniō, az mitul N. tauali niarbā Niari Kata azzōt felte vala, hōgi abbol megh giogiult: keuanō eo. F. hōgi ez utannis tarczia io egessegben es sok ezteideigh. — Az mi az Niari Istuane azzoniō allapattiat illeti, bizoni nehez mert az szedüles uolt en raitamis, tudom miczioda, de Isten utā ennekis eleit veheti az ember. Im irtā valami receptet neminemü oruosságok felöl, mellieket ha N. megh hozat, hw szolgálaiatul kulgie által hozzā N. hōgi proballā megh, ioke vagi nē, es az utā megh irō N. mind eggikkel, mind masikkal N. mint elliē. Azonközben eō. N. etele es itala felöl ezt czielekedgie, hōgi se repat, retek, foghagimat, veres hagimat, lenczet es borsot ne egiek egiebetis az mi fletust az az szelet czinalhatna, el tauoztassō, mert az zedelges giokere ebböl lezē, ez az fülnek szugasauall egigiüt iar, hanē borsossal es safraniossal elliē de feletteb borsossal ne. Bort igiek, de erösset ne hanē fejer tizta bort es gienget. Az hazis, az melibē vagiō, meleg felette ne legiē mert az meleg ennek igē artalmas. Kōdös idōbē idekin ne jariō, hanē ben legiē. Tudgia N. az tauaszi szel maid megh indul, ezis igē artalmas anakokaert olliankor meleg hazbā legiē, es vagi maioranna vagi leue[ndu]la vizeuel az hazat hincziek megh, auagi szagollia. Ezekhez tarczia addig magat eō. N. söt anak-utānais, ha az oruosságot megh hozzak, meliekkal mint elliē, N. oztā megh irō. Az Vrsten N. eltesse.

Datu[m] ex Eczieđ 20 Febr[uarii] 613.

N. Alazatos szolgálai
Cegledj Janos.

IV.

1613. április 4.

(Nr. 10277.)

Spectabili et Magnificae D[omi]nae Catherinae Vardaj, Relictae quonda[m] spectab[ilis] et Mag[nifi]ci D[omi]ni Pauli Niari de Bedeg etc[etera] D[omi]nae et Patronae benigniss[im]ae.

Spectabilis et Magnifica D[omi]na, et patrona benignis[sim]a.

El iuta Nagisagos Azzoniō, Iklodi Vram eō k. [... s] azert igiretē szerent, az mit azzoniomnak eō N. hasznosnak itilek lenni nagi örömost megh irō, es az mellett örömostis szolgálak. Az mint peniglē ot letembē mostannis kerem eō N. hōgi szo fogado legien, es mind etelebē italabā, magat ugi visellie hōgi maganak eō N. ne Arcziō. Az repanak, reteknek,

borsonak, lenczienek azert eö N. beket hadgiö, söt mindennek valami füstel vagi szellel, hogi igi szolliak az ember fejének artalmas, ugi mint az foghagima, veres hagima micziöda, hanē eö N. borsossal es safranos-sal ellie cziak hogi az feletteb ne legiē, mert azis artalmas uolna. Sültel, ugi mint barani hussal, galamb fiual, czirkeuel miuel batorsagosö elhet. Ha talalanak, ebed utā io uolna egi körtuelit megh sütni, nad mezzel megh mezelni, s-azt enni. Etel utā mentē ne alugiek, es az ebed utā ualo aluastul magat oltalmazza. Az sert feletteb nē szidalmazö, ha tizta de minthogi nialat czinal, ha fejer igē lagi iszes bort inek inkab akarnā. Haza, az melibē mulat, szaraz es tizta legien, ha neha maiorāna vagi leuēdula vizzel megh öntözikis, nē artalmas. Valamikor peniglē teli szel fü, auagi ködös es esös ideö vagiö eö N. az hazbol ki ne menniē, söt olliankor az ablakokatis be tegiek, az hazatis fe[!] fücziek valamenire, es az mint mondö, majoranaua! megh öntöztek, Ha az majorannat, [c]ziak szagolliais hasznal. Vagiö az oruosságok közöt egi fele oruosság, melliē az vagon irua Galbanü nem mondhatö hogi büdes nē uolna, de ha eö N. szagolhattia, igen io. Er vagas, es egi purgatio nélkül nē lehetünk, de arra az inepék utā idöt ualazzunk azonközben eö N. mit czielekedgiek Iklodi Vramnak megh mondottā. Megh mutattam aztis goliobist az oruossagbol mint kel czinalni, meliböl mindē effeli utā ha eggiet el niel, az fejet eö N. tiztittia. Ha kettöt nielneis el eö N. nē uolna artalmas, talā elis nielheti, cziak megh mezelliek. Ezt czielekedgie mostā eö N. ez utan, ha Isten engedj, hogi oda mehetek, valamibē N. szolgalthatok böczületesē es hiuē igiekezē szolgálni. Az Vristen N. eltesse es azzoniomatis eö N. giogiczia.

Datu[m] ex Eczieđ 4 April[is] 613.

N. Alazatos szolgálja

Cegledj Janos.

Források

- Báthory István* levele Várday Katához. Ecsed, 1603. március 15. Országos Levéltár, Zichy cs. lt. P 707. Fasc. 81. NB. Nr. 10237.
- Bán Imre*: Rimay János egyik könyvének sorsa. Könyv és Könyvtár. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve 1. köt. Bp. 1958. 67—68.
- Baumgarten*: Ein schottisches Stammbuch. Zeitschrift für Vergleichende Literaturgeschichte. 1892. 88, 93, 95.
- Borovszky Samu*: Tiszántúli ev. ref. papok 1597—1679. Történelmi Tár 1898. 623—624.
- Deák Farkas*: Magyar hölgyek levelei. 499 darab. 1515—1709. Bp. 1879. (Magyar Leveles Tár 2.) 223.
- Magyar—Kossa Gyula*: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. 1. köt. Bp. 1929. (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára 121.) 79, 102.

Régi magyar költők tára. 17. század. 1. Bp. 1959. 284, 299–301, 578.
Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. 1. köt. Bp. 1879. 539, 569.
Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 2. köt. Bp. 1893. 485.
Veress Endre: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864. Bp. 1941. (Olaszországi Magyar Emlékek 3.) 212.
Weszprémi István: Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Centuriae 1–3. Vol. 1–4. Lipsiae–Wiennae 1774–1787. Vol. 4. 66–68.
Zoványi Jenő cikkei a „Theológiai lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Bp. 1940. 80–81.

Kulcsár Péter
(Szeged)

Kovács Sándor Iván
(Szeged)

A tiszabábolnai pap kolera elleni védekezésre oktató röpiratának egy újabb változata.

Palla Ákos az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 8-9-ik számában (1958) közreadja Morvai János tiszabábolnai pap 1831-ben kelt röpiratát [1]. Az egri Dobó István Vármúzeum 1864-es évkönyvében Dancza János múzeológus „Az egri Dobó István Vármúzeum legújabbkori és munkásmozgalmi történeti anyagából” c. dolgozatában utal arra, hogy a múzeum legújabbkori gyűjteményében található egy régi dokumentum 1831-ből, Morvai János kolera elleni védekezésről szóló röpirata [2]. Dancza röviden ismerteti a röpirat tartalmát, de szerzőjéről nem írt. Közleménye sarkallt a röpirat megtekintésére. A röpirat a múzeum anyagába Kolacskovszky Lajostól került, aki a megye legújabbkori történetének alapos ismerője volt és 1891–1954 év között élt. Ezt bizonyítja a Kolacskovszky név felírása is a röpirat második oldalának felső részén. A röpirat önállóan jelent meg és 1831 augusztus 3-án Tiszabábolnán kelt. A nyomda, ahol kinyomták nincs rajta feltüntetve. Valószínűnek tartom, hogy az egri lyceumi nyomda nyomta ki, mivel Morvai az egri egyházmegyében Tiszabábolnán volt pap a röpirat írásának időszakában [3]. Arról nem tudunk, hogy a röpirat hány példányban készült. A röpirat szövegét összevettem a Palla Ákos által közölttel és azt tapasztaltam, hogy több helyen eltér egymástól, holott mindkettőn az 1831 augusztus 3-i dátum szerepel. Tehát egy újabb változatról van szó. Mivel a röpiratnak e változatát még nem publikálták, úgy most közreadom azt.

A röpirattal való foglalkozás közben néhány adatot sikerült megtudnom Morvairól is. 1797-ben született, 1820-ban Egerben szentelték pappá. Pappá szentelése után jó pár évig a Heves megyei Tar-on volt

káplán, majd 1830-ban Egerben káplánkodik. Az ezt követő időben Borsod megyében Tiszabábolnán, Szomolyán, Arlón és Mezőkövesden volt pap. Itt is halt meg 1862-ben [4].

* * *

A mostan uralkodó Cholerának gyógyítása, Egri Megyebéli Tiszabábolnai Plébános Morvai János tudósítása szerint.

Veszedelemes állapotra jutván szegény Helységünk, elegendő hálát nem adhatok a Mindenhatónak, hogy azonnal-e' mostani rémitő nyavajának orvoslását probatételem által eltaláltam. — Minek utána már hárman igen szembetűnő képen hirtelen meg haltak azonnal gondolóra vettem azok betegségének jeleit.

Tapasztalván, hogy a' nyavaja hirtelen hidegit, a' mint két ember ismét az előbbieket betegségének jeleivel rosszul lett, próbául gondolván: Ezeket melegíteni kell, le fektetem ágyba a' betegeket, jól betakarattam, be köttem melegítő kötéssel, meleg italt adtam nekik, a' vizet pedig tilalmaztam. Oly szerentsés volt Isten kegyelméből ezen probatételem, hogy mind a' két emberem mivel szofogadó volt, tsak hamar lábra állott.

Hogy szegény embertársaimon segítsek, hozzá láttam az orvosláshoz, annál inkább néki bátorodván, hogy nem sokára egy Német országi orvosnak Muszka országból Attya fiaihoz irtt levelének fordítása kezemhez jutott; ismét Rigában mint bántak a betegekkal? Az ujságban olvastam. Ezekből kitetszett, hogy nem rosszul kezdtem a' gyógyítást, azért is, uton, utfélen, templomban, szünet nélkül hirdettem e' jelenvaló nyavalyának veszedelmes következését, de ellenben lehető eltávoztatását ha orvosoltatik.

Mi képpen kell orvosolni? Arra is kided nyájamat megtanítottam. A'ki szofogadó egy sem hal meg, a'ki pedig durva tudatlanságában meg átkodik, vagy mint beteg elveszvéen sokszor elméjének helyes élését a környül álloktól gondatlanul, gyilkoló szánakozásból hidegvizet kap a halált egy sem kerülheti el.

A' gyógyításnak általam gyakorlott módja ez: Meg van a' nép még a nyavaja elérkezésének idejétől tanítva, és naponként tanitattatik: Mi jeleésekből lehet észre venni a veszedelmes nyavaját közelgetni az emberre? Ha valakinek fő szédülése, vagy kéz, láb ellankadása, gyomoremelkedése, vagy has-menése kezdődik, azonnal halasztás nélkül feküdjön le. A' beteget melegágyba fektettem, dunnákkal, bundákkal letakartam, hogy, a legkisebb mértékben sem juthasson hozzá külső levegő, egyedül az orra marad takaratlan, a' fejére is ruhát tétetek. Egyszer s mind a' mint a' beteg lefekszik, ilyen kötést készítettetek. Fodormenthát*, Istenfát Borsikát, Zsálát, utontermő Mályvát öszve vagdaltatok, ezt meg foroz-

*) Fodormentha: Herba Menthae crispae- Istenfa: Herba abrotani; Borsika: herba Satuera; Sály: Herba sardiae; Uton termő mályva: Folia marvae vulgaris; -Bodza virág: Froles sambuci; Szegfű virág: Froles Chamomillae vulgaris; Csomborfű: Herba Pulegii.

tatom vízzel. Azután két ruha közé tétetem az összevagdalt füveket, és a' ruhának egyik oldalát forralt borral locsoltatom meg, és jó melegen a' beteg gyomrára kötöttem, frissen és jól betakartatom, ismét italt — is mindjárt készítették — fodormenthát vagy bodza virágot vagy szegfü virágot foroztatok, és azt gyakran melegen adom a' betegnek. Minekutánna a fodormentha elfogyott helyette használtam a' csombor füvet, mely a' réteken bővségesen találatik. Ha szomjuhozni kezd a beteg, árpát főztek, s ennek levét melegen adatom neki, ha éheznek, meleg leves főztek és adatok, de italul erre is az árpa levét. Midőn a' beteg a' nyavaját elkergető forróságon keresztül esik, ámbár forróságban marad a' takarók alatt, még is csendes türelessel szenvedé ezt többeken, mellettek lévén tapasztaltam. Izzadás közben száraz ruhát adatok a' betegre, ha jobban kezd is lenni a' beteg a' kötést nem engedem levenni, sőt újítottam melegen, és két lepedővel takartatom egész nyakig, hogy hirtelen ált változás ne történjen. Ha a' lepedő alatt is folyvást izzad a' beteg igen jó jel. Azután engedem fel kelteni, de téli módon öltöztetem, ekkor ha meleg levest eszik, engedek egy kevés bort inni. E mód szerint sok betegem ha rosszul lett reggel, estve már feljárt a' házban.

De találtattnak olly betegek is, kiket a' nyavaja súlyosabban meglep. Ezekkel szinte ugy bánok, mint felljebb irám. Ha azon módon hamarjában nem lehet meleg izzadásra hozni, némellyeket párgoltatom, némellyeket fürdetem. A párgolást eképp tétetem; lugzót vitetvén be a' házban, a' beteget a' lugzóban tett kisszékre ültetem, melléje a' lugzó fenekére két három tüzéstéglát. Ezekre egyenlő mértékre vegyített ecetet és pálinkát öntetek, és azonnal egész nyakig dunnákkal vagy bundákkal be-takartatom a' beteget; mind addig ismételttem a' tüzes téglák berakását és locsolását, míg a' beteg izzadásra nem jó, akkor meg törültetem, melegen tiszta ruhát adatok rá, ágyba fektetem, de kötést is mindjárt tétetek rá. A párgolást eképp is lehet tenni, ágácza növéseket kell vagdaltatni; vízbe megfőzni, és forrón lugzó edénybe tölteni, beléje egy kis széket, melyre a' beteg a' lábát teszi, hogy a' forró vizet ne érje, egy másik magasabb széket is, melyre a' beteg ül, és jól körül takartatik, hogy a' pára a' beteget izzadásra hozza; Igen hasznosnak tapasztaltam ezen ágácza növésekkal forralt vízből készített fürdőt. — Leg inkább gyakoroltatom ez most ezelőtt pedig szagos füvekből készített fürdőt gyakoroltam; szinte a' meleg fürdőben is bé takartatik a' beteg, a'ki ha görcsöket érez egyenlően vegyített kámforos etzet és pálinkával dörgöltetem a' kezeket, s lábakat, sőt néha az egész testét is annak kit el erőtlent a nyavaja. A' nehezebb betegekre is a meleg Fodor-mentha herbathét itatom, még csak a' hányásra való erőltetés vagy hasmenés el nem áll, semmit sem gondolván azzal, ha a' Fodormentha herbathét kivetik is mert ha a' gyomor felmelegszik, megmarad benne; szomjúságban szinte a' főtt árpa lé szolgál italul melegen, a' kötés sem marad el. Valóban e' bánással olyanokat állítottam lábra, a' kikről már reménységem nem volt.

Tisza Bábolnán Junius 25-én ütött ki e' nyavaja, és mai napig tudtom

szerint 120-volt e' betegségben, ezek közül 21 idevaló l idegen halt meg. A meghaltak közül a' három első nem orvosoltatott, a' többiek rész szerént türelmetlen gyermekek gondatlan anyák részéről haltak meg, részszerént szófogadatlan öregek. Legfőbb oka haláloknak volt a' gondviseletlenség, midőn a' beteget ki-takarózní engedték és kérésekre vizet sótt, jeget is nyújtottak nekíek. Így tehát 98-can lettek, jobban vannak olyanok is, kik anélkül, hogy hirt adtak volna, tudván mit kell cselekedni, lefeküdtek, izzasztották magukat, a' többít is tellyesítették és jobban is lettek.

Hogy a' köznépet a' jókori lefekvésre, serkense az ember, szüntelen kérli és inteni kell. Én három hét alatt reggeltől fogva estvélig egyik házból ki, másikba bejárkáltam, mert itt kórházat rendelni lehetetlen volt. Nézegetem kezeiket, lábaikat, minden rettegés nélkül. Mind e'mellett nehogy vakmerőnek lenni látszassak, és midőn más életét fenntartom, a' magamét elveszítsem, két asszonyt fogadtam, meg tanítottam őket a betegekkel való saját bánásmódomra igérvén, hogy valahány beteg szorgalmatosságok által felgyógyul, ketten nyolcz garast kaptak mindegyikéért, ha pedig meg halt a' beteg azért semmit sem; ha szorgalmatosak lesznek, szorgalmatosságokért kettőjöknek két köből buzát is ígértem, mert mint hogy először zár alá tétetett a' ház mellyben beteg találtatott, sokan félelemből el bujtak, és későn lehetett megtudni a' beteget; mely miatt nagyobb fáradsággal ment véghez, gyógyítás, de ezen két asszony segített az elbujt betegek felkeresésében. Ami engem illet, elejinte négy Zsacszkóba chortt hordoztam, de utóbb félretétettem. Most néha kezemet étzettel meg mosom, és ezt a' kendőmbe is szoktam tölteni. Ez előtt, míg nyavaja nem uralkodott fölöstökömözni reggel nem szoktam, de most el nem mulasztom. Gyakran izzadásba hozom magamat reggel az ágyba, csak mértékletesen ha nappal izzadok, fehér ruhámat változtatni el nem mulasztom. Néha fürdöm, mértékletesen eszek, s iszak, leg inkább a' gyomor át hüléstől és az izzadságnak a' testbe vissza menésétől őrzöm magamat. Egyéb semmi praeservatívummal sem éltem ekkorig, a betegekét gyakran látogatom, s nézegetem és mégis hála Istennek leg kisebb bajom sincsen egészségemre nézve. — Tisza-bábolnán 3. August. 1831.

JEGYZETEK

1. Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 8—9 sz. (1958) 241—246. old.
2. Az Egri Vármúzeum Évkönyve 1964. II. köt. 395. old.
3. A rőpirat az Egri Vármúzeum, gyűjteményében 63. 743 jelzet alatt szerepel.
4. Az Egri Egyházmegye sematizmusai 1820—1862.

Szecsó Károly (Verpelét)

A nyitott koporsóval való temetés megtiltása 1811-ben

Az Osztrák–Magyar Monarchia görögkeleti vallású népeinél, különösen a szerbeknél, ősi szokás volt, hogy halottaikat nyitott koporsóban vitték a templomba, s onnét a sírhoz. A XVIII. század elején ez a ragályterjesztő temetési mód már kihaló félben volt, de egyes vidékeken, különösen a katonai határvidéken még divott ez a szokás. A Helytartó Tanács ezért 1811. dec. 17-én az egész országban rendeletileg eltiltotta ezt az „ártalmas és az egészségügyi szabályoknak egyáltalán meg nem felelő szokást”. Ez annál is inkább megengedhető volt, mert a temetés lebonyolításának ezt a módját nem egyházi törvény írta elő. A Helytartó Tanács e rendelet végrehajtásával kapcsolatban nagy körültekintésre hívta fel a hatóságok figyelmét. A rendelet szövege a következő: (Fővárosi Levéltár: Intimata a. m. 4294.)

Prudentes a Circumspecti Nobis honorandi!

Sua Mattas. Sma. medio emanatorum bgnarum. manualium alme. demandare dignata est; ut nociva illa et Sanitatis Regulis minime correspondens consuetudo cadavera Individuorum nationis Illyriae in apertis tumbis ad Ecclesias et sepulchra deferendi, quae a potiori paucis communitatibus exceptis jam evanuit, et in illis quoque militarium confinium locis, in quibus consuetudo adhuc viguit, alme. interdicta habeatur, in illis etiam locis Provincialibus, ubi nefors adhuc obtineret, mox sufferatur, hocque fine Graeci n. u, Ritus communitates medio Superioris et respective Inferioris Cleri sui super eo debite instruantur, quaestionatum usum unice in antiqua consuetudine, non autem in Lege disciplinari Ecclesiastica fundari, consuetudinemque hanc omni ex parte nocivam ulterius tolerari require.

Quam prinde altmam. Resolutionem Regiam Civico huic Magtui. pro sui notitia et directione una ac debita effectuatione, vigilantissimamque observatione de altmo. Jussu Regio eo subjuncto hisce intimat Consilium hoc Regium Lttle., ut hac in parte limites activitatis suae haud excedat, suaque ex parte non nisi in quantum id scopus praemissae altmae. dispositionis Regiae exegerit, concurrat, atque omnem debitam moderationem et circumspectionem observet, Arch. et Eppis. Dioecesanis dicti Ritus de eadem hac altma. Resolutione Regia sub una conformiter abhinc edoctos. Datum ex Consilio R. L. H. Budae 17-a Decemb. 1811. celebrato

Eorundem

Benevoli

B. Joannes Mednyánszky m. p.
Joannes Latinovits m.
Josephus Bisztriczey m. p.

Füves Ödön

KÖNYVISMERTETÉS

Sz. Póczy Klára: Újabb aquincumi múmiasír.

Archeológiai Értesítő, 1964. 176 – 191 l.

Pannónia területéről ezideig két múmiasírt ismertünk, mindkettőt Aquincumból. Ilyen régészeti anyagunk tehát meglehetősen kevés van és ezért keltett osztatlan örömet a Budapest III. kerület Jablonkai út 15. számú házban felfedezett római kőkoporsó, melyből múmiatemetkezés került elő. A halottat egyetlen tömbből faragott, légmentesen lezárt szarkofág őrizte meg számunkra. A tető leemelésekor a sírból átható illat szállt fel és a konzerválószeres édeskés szagát még hetekig érezni lehetett a múzeumban.

A koponyára több rétegben alkalmazott bandázsra koszorút helyeztek. s ezt fátyollal borították le. A pólyázás a válltól a térdig folytatódott. A nyújtott vázat több rétegben borító, megbarnult textiliák a kiemeléskor sem módosultak. Jól kivehető rajtuk, hogy ferdén, balról jobbra vezették a vászoncsíkokat, s fölöttük a keskeny zsineget. A vázzal együtt fászlították be a behajlított és mellre fektetett jobb kart egészen a kézfejig. Viszont a bal kart nyújtva, a test mellett külön pólyázták be.

A koporsón felirat nem volt, az éremmellékletek hiányoztak, ezért datálás szempontjából a mumifikálás volt a döntő. Az ásató az i. u. IV. század első harmada utánra keltezi a magyarországi három ilyen leletet.

Ki kell itt emelnünk azt a tényt, hogy mindhárom aquincumi múmiát azonos eljárás szerint konzerválták, s az egyezés olyan szembeszökő, mintha ugyanaz a személy végezte volna el a tetemek mumifikálását. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az eljárás komoly szaktudást igényelt. Hozzáértő orvos, pap vagy legalább is beavatott személy ismerhette és gyakorolhatta ezt a mesterséget, mely fontos bizonyítéka Aquincum fejlett orvosi életének.

Gy. Györffy: Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts.
Etudes historiques publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Bp. 1960. I. 163 – 193. l.

Korabinsky Mátyás, Vályi András és Fényes Elek statisztikai művei mindmáig sokat forgatott kézikönyvei kutatóinknak. Belőlük nem csak azt lehet megállapítani, hogy egy adott korban a vizsgált település

létezett-e egyáltalán, hanem legtöbbször igen becses népesség-, gazdaság-, település- és orvostörténeti adatokkal is szolgálnak. Ha valaki azonban az egész ország egy adott időszakbani népességi állapotára volt kíváncsi, úgy legfeljebb a XVI. századra, a XVIII. század elejére és a XVIII. század végére állottak rendelkezésére feldolgozások. E rövid felsorolásból is világos, hogy történészeink, az egyetlen Acsády Ignácot kivéve, csak alkalmosszerűen foglalkoztak e kérdéssel, s nem véletlen, hogy ezideig még nem történt átfogó kísérlet hazánk történeti demográfiajának megírására. A történeti statisztika forrásai (Szerk.: Kovacsics József. Bp. 1957) c. könyv elsősorban módszertani-gyakorlati kérdésekkel foglalkozott és feldolgozásokra csak ott és annyiban került sor, amennyiben az elmélet alkalmazásának gyakorlati bemutatása megkívánta. Ám ez a kötet, kitűnően megválogatott munkatársaival (Bakács István, Ila Bálint, Maksay Ferenc, Felhő Ibolya, Bottló Béla, Trócsányi Zsolt, Thirring Gusztáv, Dávid Zoltán, Acsády György) már sejtetni engedte, hogy kialakulóban van, vagy már ki is alakult, egy olyan történészekből és statisztikusokból álló gárda, mely elmélyülten foglalkozik ilyen irányú kutatásokkal. Mondanunk sem kell, hogy ez orvostörténetileg is igen lényeges eredményekre fog vezetni.

Különösképpen keveset tudtunk a honfoglalást követő századokról, s ezért figyelemre méltó Györffy György dolgozata, aki ennek a feladatnak elvégzésére vállalkozott és a XIV. század közepéig rekonstruálta a népesség alakulását.

Megállapítja, hogy az obi-ugorság elődeitől elszakad ősmagyarság sorsára döntő volt az ogur-törökökkel való együttélés, ami a szarvasmarha- és juhtenyésztés nagymérvű kifejlődését és az ekés gabona-termesztés kezdeteinek elsajátítását eredményezte.

Ezzel lényegében az élelemszerzés gondja megszűnt, amiből törvényszerűen következett a népességszám gyors növekedése. Egykorú leírások és XI. századi okleveles adatok visszavetítése alapján megállapítja, hogy a honfoglaló magyarság mintegy 500.000 főből állott. Számításával a magyar történetírás régi vitáját zárta le a szerző. Ismeretes, hogy a honfoglaló fegyveresek számát XIII. századi krónikásaink 210 000, illetve 216 000 főben jelölik meg, ami 1.000 000 lélekszámnak felelne meg. E számot már Salamon Ferenc túlzottnak tartotta. Pauler Gyula 500 000-re, Nagy Géza 250 000-re, legutóbb pedig Moór Elemér 100 000-re, Molnár Erik 150–200 000 lélekre tette a honfoglalók számát. A számításokban mutatkozó nagyfokú ingadozást, úgy tűnik, Györffy igen körültekintő és logikus becslése feltétlenül az 500 000-hez közelítette. A honfoglaláskor megfogyatkozott magyarság számát 400 000-re, minden egyéb, a XIII. századig beolvadt etnikum (elsősorban szlávok, másodsorban avarok, bolgárok, talán gepidák) számát ennek felére, 200 000-re becsülve, a honfoglalás utáni Magyarország népességét végeredményben 600 000 főre teszi. A beolvadt népek száma azonban túlzottnak látszik. A szlávok jelenlétét már ezideig is nehezen tudta kimutatni a régészeti kutatás, mióta pedig kiderült, hogy az S-

végű hajkarikák sem kizárólag szláv etnikumot jelző viseleti tárgyak, tovább csökkent a szlávoknak tulajdonítható emlékenyag. Természetesen számolnunk kell — elsősorban a Dunántúlon — szlávok jelenlétével, de számuk, feltételezhetően, csak töredéke lehetett a magyaroknak. Minden esetre feltűnő, hogy még a Dunántúl szívében fekvő halimbai temetőben is nehezen fogható meg jelenlétük. Az utóbbi időben viszont kiderült, hogy Szeged környékén, de az ország más területein is fokozottabban kell számolnunk továbbélő, a magyarságba beolvadó avar lakossággal. Nem lenne számunkra meglepő, ha kiderülne, hogy számuk megközelítette, sőt meghaladta a szlávokét.

A XI. századból 13 falu létszámát ismerjük, közülük azonban csak háromnak tudjuk területét is meghatározni, azaz csak három alkalmas arra, hogy belőle népsűrűséget állapíthassunk meg. Az egész ország területére azonban ebből a 3 adatból nem mernénk általános népsűrűséget számítani. Az adatok időbeli szórása is kedvezőtlen, hiszen valamennyi a század második feléből való. Tudjuk viszont, hogy népünk életében éppen a XI. században döntő változás (kereszténység felvétele, letelepedés, földművelésre való áttérés stb.) következett be, ami a régészeti anyagon is lemérhető (Szőke Béla: A Honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Bp. 1962.) Ennek a változásnak feltétlenül tükröződnie kell a települések nagyságrendjében is. Jóval megnyugtatóbbak a XII. századra vonatkozó számítások, hiszen ebből az időszakból már nemcsak a megnövekedett okleveles anyag, hanem III. Béla jövedelemösszeírása is rendelkezésünkre áll. Rendkívül figyelemre méltó az az adatsor, mellyel hat vármegye (Abaúj, Bács, Baranya, Bars, Békés, Bodrog) okleveles anyagának alapján a tatárjárás pusztítását igyekszik kimutatni a szerző. A pusztulás átlaga 37%-os, de az alföldi megyéknél majdnem a községek fele elpusztult (Bács 45%, Békés 50%, Bodrog 45%). A veszteség azonban ennél feltétlenül nagyobb kellett legyen, nemcsak azért, — amire Györffy György is gondol — mert egyes községek a XIV. század folyamán újra benépesültek s így elpusztulásukat nem tudjuk kimutatni, hanem két további ok miatt is: 1. Számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy falvaink egy részéről csak a XIV. századból vannak okleveles adataink, pedig azok valójában már az Árpád-korban léteztek, sőt el is pusztulhattak a tatárjáráskor. A XIV. században jelentkező falvak egy része tehát nem okvetlenül új település, csak éppen korábbi említésünk nincs róla. 2. A tatárjáráskor véglegesen elpusztult községek nevének bizonyos hányada sohasem került feljegyzésre okleveleinkben, következésképpen létezésükről-pusztulásükről sem szerezhettünk tudomást. A két utóbbi csoportba sorolt települések számát még hozzávetőlegesen sem mernénk megbecsülni. Az általunk behatóbban ismert területen (Bodrog megye, Solt megye déli, Bács megye északi, Csongrád megye nyugati része), szerény számításal is, mintegy 1/3-át képezik ezek a „névtelen” községek az oklevelekből ismert falvaknak, a települések összlétszámát tehát ennyivel bízást meg lehet emelni.

Ami mármost Györffy György dolgozatának egészét illeti, teljesen érthetetlen előttünk miért mellőzi, szinte tudatosan, a társtudományoknak, elsősorban a régészetnek és antropológiának eredményeit. Pedig az antropológusok az utóbbi években nem csak módszerileg fejlődtek sokat (Nemeskéri János—Harsányi László: A csontvázleletek életkorának meghatározási módszereiről és azok alkalmazhatóságáról. A M. Tud. Akadémia Biológiai Csoportjának Közleményei, 1958. 158—164. — Lipták Pál: Embertan és történeti embertan. Antropológiai Közlemények, 1959. 111—120), hanem egyes kiásott temetők feldolgozása során maradandó értékű megállapításokat tehetek az adott település népességszámát illetően is (Acsády Gy.—Nemeskéri L.: Analyse des trouvaillies antropologiques du cimetiere de Képuszta (XIe siecle) sous l'aspect de l'age. Acta Archeologica, 1959, 419—456.). Ezeknek az adatoknak fel nem használása feltétlenül gyengíti Györffy György számításainak erejét, súlyát, de a dolgozat alapvető jelentőségét aligha teheti vitathatóvá.

Kőhegyi Mihály (Baja)

Gortvay György—Zoltán Imre: Akadémiai Kiadó. 1966. 292 oldal. 65.— Ft.

A magyar orvostörténeti kutatásnak régen várt mérföldkövét jelzi Semmelweis új éleleírása. Orvostörténész és szülész-professzor vállalták magukra a feladatot, hogy összegyűjtik az Anyák Megmentőjére vonatkozó adatokat, újakkal gyarapítják a régieket s kirostálják a hamisakat. Élethű képet adnak Semmelweis korszakáról, amelyben dolgozott. Nagyobb elismerést nem mondhatunk, mint hogy feladatukat annak jelentőségéhez méltóan oldották meg.

Eredeti okiratok alapján foglalkoznak a Semmelweis családdal, a fiatal Semmelweis tanulmányaival, a hazai oktatás akkori módjával, a pesti és bécsi egyetem tanáraival. A szerkesztés szerencsés ötlete, hogy a magyarázó jegyzeteket az egyes fejezetek végén tárgyalja, s nem zavarja a szöveg folytonosságát. Ismerteti a könyv a gyermekágyi lázra vonatkozó felfogásokat a Semmelweis előtti időkben, s leírja Semmelweis felfedezésének történetét úgy, amint azt Semmelweis megadta. Hangsúlyozzák a szerzők, hogy a felfedezés nem a véletlen műve volt, hosszas tanulmányok, s zsenialis elgondolás eredménye volt az. Megírják a kortársak véleményét, a bécsi iskola segítségét. Foglalkoznak Semmelweis forradalmi szereplésével, tanársegédi állásának meg nem hosszabbításának a kérdésével és a docentúrával. (Ezekről ma Erna Lesky tanulmánya óta sokkal többet tudunk). Továbbra sem volt tisztázható a Bécsből való távozás oka: tisztán sértődöttség hozta vissza Semmelweist szülő városába vagy más oka is volt?

Nagy részletesen ismerteti a könyv a pesti elhelyezkedés körülményeit, az akkori viszonyokat, a Rókus Kórházi pályázatot és működést, majd az egyetemi tanári kinevezést. Semmelweis beadványainak facsimiléivel

emeli a könyv állításainak hitelességét. Kiemeli a Markusovszkyval fenntartott barátság jelentőségét. Következik az Aetiologia, annak hívős fogadtatása, majd a szenvedélyes Nyílt levelek! Foglalkozik a könyv az ellenesek lehangoló táborával, az ellenérvekkel. Majd a szomorú véggel ismerkedünk meg.

Sorra kerül a prioritás kérdése Holmessel szemben s a tényeknek megfelelően megállapítják, hogy a gyermekágyi láz kóroktanának és profilaxisának csak egy megalapítója van és az Semmelweis. Behatóan tárgyalja a könyv Semmelweis és Lister munkásságának összehasonlítását és a Lister-féle apokrif kijelentés történetét. Megismerjük a Semmelweis-tan további sorsát, az ellenesek megtérését, Hegar felépését és a teljes diadalt, amelynek szép megnyilvánulása volt az internacionális adakozásból emelt szobor leleplezése 1906-ban.

A könyvet nagy örömmel és elismeréssel olvashatja mindenki, akit Semmelweis sorsa érdekel. Nagy kár azonban, hogy a könyv 1960-nal befejeződik. Azóta jelentékeny munkák jelentek meg, amelyek nélkül a Semmelweis-biográfia csonka marad. Ilyenek a kitűnő bécsi orvostörténész, Erna Lesky könyvei Semmelweisről és a bécsi új orvosi iskoláról. Többet tudunk Semmelweis betegségéről és haláláról Haranghy—Regöly—Mérei és Hüttl tanulmánya alapján. Megtörtént Semmelweis exhumálása és Bartucz Lajos elvégezte a maradványok antropológiai leírását. Jelentős közléseket ismertetett E. Podach. A párt és kormányzat áldozatkészsége restauráltatta Semmelweis szülőházát, s ott orvostörténeti múzeumot rendeztetett be. Lefolyt Semmelweis halálának centenariuma. Minderről a szerzők a könyv elhúzódó „átfutása” miatt már nem emlékezhetek meg. Új kiadásában vagy idegen nyelvre való átültetés esetén ezeket a hiányosságokat pótolni kell.

A könyv kiállítása az Akadémiai Kiadót dicséri. Sok kép, facsimile fokozza a bizonyító erőt. A könyv stílusa kifogástalan, mindenütt jól érthető. A könyv a magyar orvostörténelmi kutatások egyik jelentős pillére.

Fekete Sándor

